

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXIII

Ресстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (м.Київ, Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (м.Чернівці, Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – канд. істор. наук, доц., головний редактор (м.Суми, Україна)
ДЬОМІН О.Б. – д-р істор. наук, проф. (м.Одеса, Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб. (м.Суми, Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Запоріжжя, Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (м.Ростов-на-Дону, Росія)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (м.Мінськ, Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (м.Суми, Україна)
ПАДАЛКА С.С. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (м.Київ, Україна)
РОМАНЮК І.М. – д-р істор. наук, проф. (м.Вінниця, Україна)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (м.Варшава, Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (м.Кишинів, Молдова)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (м.Сочі, Росія)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (м.Банська Бистриця, Словаччина)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (м.Київ, Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №6 від 18.12.2014 р.) та Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (протокол №5 від 22.12.2014 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- ЛОБКО Н.В. (Суми) Сповідні відомості церков: інформаційний потенціал та особливості використання при реконструкції родоводів 5
- БУГРІЙ В.С. (Суми) Становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) 11
- АГАРИН Е.В. (Нижний Новгород, Россия) Л.Н.Толстой и толстовство в критике последователей 18
- КУДІНОВ Д.В. (Суми) Чутки як інформаційний засіб мобілізації суспільно-політичної активності селянства на початку ХХ ст.: історичний та історіографічний дискурс 30

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- ШЕВЧУК Б.Л. (Житомир) Законодательное регулирование и практика применения налоговых, контрольных, ревизских и хозяйственных полномочий Волынской казенной палаты в отношении евреев в 1796-1860-х гг. 38
- МАКСИМОВ О.В. (Житомир) Фахова дискримінація поляків в умовах судової реформи 1864 року на Правобережній Україні 48
- ДЕГТЯРЬОВ С.І., ФЕДЧИШИНА В.В., ФОРІС Ю.Б. (Суми-Київ) Віанор та Адріан Франковські: матеріали до біографій 56
- ЄРМАКОВА В.Я., РОМАНЮК І.М. (Вінниця) Діяльність міжнародних організацій АРА та "Джойнт" по наданню допомоги дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду (1921-1923 рр.) 61
- ЖМАКА В.М. (Суми) До питання про прийняття і виконання міських кошторисів у 20-ті роки ХХ ст. (на прикладі міст Лівобережжя України) 67
- НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Фактори деурбанізації в областях військової зони України (1941-1943 рр.) 74
- ПЕКАРЧУК В.М. (Луганськ) Просвітництво як форма популяризації культурно-мистецьких надбань етноменшин України: тенденції 1990-2000-х років 81

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- ФІННІК С.В. (Харків) Етнонім народу булгар у зв'язку з їх етнічним походженням 90

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

- ТАРАН В.К. (Сочи, Россия) Crawford K.R., Mitiukov N.W. Identification of the Parameters of Naval Artillery. – Prague: Vedecko vydavatel'ske centrum "Sociosfera-CZ", 2013. – 212 p. 101
- ПОБОЖІЙ С.І. (Суми) Обозная В., Деревянко О. "Неизвестная": разгадка тайны. Опыт искусствоведческого расследования. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2013. – 36 с., ил. 102

На обкладинці: С.1 - Садиба у м.Київ. Побудована у 1911-1913 рр. Архітектор П.Ф.Альошин. У будівлі поєднано риси середньовічного замку, романського стилю та церковної архітектури Закавказзя; С.4 - Монастир домініканців у м.Вінниця. 1758 р. Фото *С.І.Дегтярьова*

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY. SOURCES STUDY

- LOBKO N.V. (Sumy) "Ispovednye Vedomosti" of Churches: Information Potential and Peculiarities of Their Using in Reconstruction of Pedigrees 5
- BUGRII V.S. (Sumy) Scientific Bases Establishment of Historical Local Study in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century) 11
- AGARIN E.V. (Nizhni Novgorod, Russia) Leo Tolstoy and Tolstoyism in Disciples' Criticism 18
- KUDINOV D.V. (Sumy) Rumours as the Means of Peasants' Sociopolitical Activity Mobilization at the Beginning of the 20TH Century: Historical and Historiographical Discourse 30

HISTORY OF UKRAINE

- SHEVCHUK B.L. (Zhytomyr) Legislative Regulation and Practice of Applying Full Powers the Volhynian Treasury Chamber Towards the Jews in 1796-1860-ies 38
- MAKSYMOM O.V. (Zhytomyr) Expert Discrimination in the Poles Judicial Reform in 1864 on the Right-Bank Ukraine 48
- DEGTYAREV S.I., FEDCHYSHYNA V.V., FORIS Yu.B. (Sumy-Kyiv) Vianor and Adrian Frankowski: Materials for the Biography 56
- YERMAKOVA V.Ya., ROMANYUK I.M. (Vinnytsya) Activity of International Organizations of ARA and "Joint" on Grant Help Child's Population of East Podillya Region in the Conditions of Hunger (1921-1923) 61
- ZHMAKA V.M. (Sumy) Revisiting Passing and Utilization of Municipal Financial Estimates in the 1920s (Evidence From Left-Bank Ukraine Cities) 67
- NESTERENKO V.A. (Sumy) Factors of De-urbanisation in the Military Zone of Ukraine (1941-1943) 74
- PEKARCHUK V.M. (Luhansk) Education as a Form of Promotion of Cultural-Artistic Achievements of ethnic minorities in Ukraine: Trends 1990-2000-ies 81

WORLD HISTORY

- FINNIK S.I. (Kharkiv) The Bulgars Ethnonym Related to its Ethnic Origin 90

REVIEWS. BIBLIOGRAPHY

- TARAN V.K. (Sochi, Russia) Crawford K.R., Mitiukov N.W. Identification of the Parameters of Naval Artillery. – Prague: Vedecko vydavatelske centrum "Sociosfera-CZ", 2013. – 212 p. (ISBN 978-80-87786-52-9) 101
- POBOZHIY S.I. (Sumy) Oboznaya V., Derevyanko O. "Unknown": elucidation of the mystery. Experience of the art investigation. – SPb.: Philological Faculty of St. Petersburg University, 2013. – 36 p., ill. 102

On the cover: P.1 - Homestead in Kiev. Built in 1911-1913. Architect by P.F. Alosyn. The building combines the features of a medieval castle, the Romanesque style and church architecture of the Caucasus; P.4 - Dominican Monastery in Vinnitsa. 1758. Photo by S. Degtyarev

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC 929.532.7

ЛОБКО Н.В.

Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

СПОВІДНІ ВІДОМОСТІ ЦЕРКОВ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИ РЕКОНСТРУКЦІЇ РОДОВОДІВ

В статті розглянуто історію запровадження сповідних відомостей церков на території України, з'ясовано інформаційний потенціал сповідних відомостей та особливості їх використання в генеалогічних дослідженнях. Автор вважає, що до сповідної відомості церков слід звертатися в першу чергу тоді, коли для початку генеалогічного дослідження не вистачає вихідних даних, тобто не відомі точні дати народження та імена об'єктів пошуку. Нею зручно користуватися також у тому разі, коли рід налічує значну кількість представників і має численні розгалуження. Інформаційний потенціал сповідних відомостей дає можливість досліджувати родоводи представників усіх станів.

LOBKON.V.

Sumy State University, PhD (History), Assistant Professor (Ukraine)

“ISPOVEDNYE VEDOMOSTI” OF CHURCHES: INFORMATION POTENTIAL AND PECULIARITIES OF THEIR USING IN RECONSTRUCTION OF PEDIGREES

The article describes the history of emergence of “ispovednye vedomosti” churches on the territory of Ukraine, finds out explores their information potential and peculiarities of using them in genealogical researches. “Ispovednye vedomosti” (confessional registers, confessional lists) are annual registers of the names of the parishioners who confessed to a parson. The author explores the information resources of the confession books and general limits to take into account while working with them. Along with legislative base of the emergence of confession books, the special features of the realization of the law in daily life as well as the change of the form of the source since the XVII century to the XIX century are retraced. “Ispovednye vedomosti” were made up once a year in duplicate: a church copy and a consistory one. Due to its systematic, regular keeping, mass character of coverage of the society they are an important source for reconstruction of pedigrees of all the segments of the population. With their help it is possible to know out a family composition, the name, patronymic and surname (if it was designated), age of each member and relations inside the family. The lack of a large time gap allows with their help to determine the time of the marriage, the time of the death and also the quantity of born and deceased children during the period under study.

The author considers that “ispovednye vedomosti” must be applied first of all when there is not enough initial data to begin a genealogical research, that is exact dates of birth and names of the subject of the search are not known. This document is convenient to use in the case when the bloodline counts considerable number of representatives and has got numerous branching. The information potential of “ispovednye vedomosti” gives an opportunity to research study pedigrees of representatives of all social classes.

ЛОБКО Н.В.

Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ИСПОВЕДНЫЕ ВЕДОМОСТИ ЦЕРКВЕЙ: ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ И ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЕГО ПРИ РЕКОНСТРУКЦИИ РОДОСЛОВНЫХ

В статье рассмотрена история появления исповедных ведомостей церквей на территории Украины, выяснено информационный потенциал исповедных ведомостей и особенности их использования в генеалогических исследованиях. Автор считает, что к исповедным ведомостям церквей следует обращаться в первую очередь тогда, когда для

начала генеалогического исследования не хватает исходных данных, то есть не известны точные даты рождения и имена объектов поиска. Этим документом удобно пользоваться также в том случае, когда род насчитывает значительное количество представителей и имеет многочисленные разветвления. Информационный потенциал исповедных ведомостей дает возможность исследовать родословные представителей всех сословий.

В архівосховищах України зберігаються різноманітні джерела, на підставі яких можна реконструювати родоводи українців. Одним із таких джерел є сповідні відомості церков, які можуть до певної міри компенсувати відсутність метричних книг при складанні родоводу або встановленні дат народження представників досліджуваних родів усіх верств населення. Сповідні відомості (сповідальні книги, сповідні реєстри, сповідні розписи, духовні розписи, *“исповедные экстракты”*) – це щорічні поіменні реєстри парафій церкви, які сповідалися у священника.

Сповідні відомості привертали увагу дослідників як джерело для вивчення кількості та соціального складу населення міст і сіл України XVIII-XIX ст. [1; 2]. Одним з перших акцентував увагу на сповідних відомостях як генеалогічному джерелі Ю.Легун. На його думку, *“цінність сповідальних відомостей для дослідників селянської генеалогії полягає у загальному одномоментному фіксуванні усіх жителів населеного пункту. Таким чином висвітлюються усі родини – носії одного прізвища і значно спрощується групування розрізнених записів, отриманих з метричних книг”* [3, с.127]. В.Томазов також вважає сповідні відомості одним з важливих джерел при дослідженні генеалогії козацько-старшинських родів [4, с.182-183].

В історичній науці утвердилася думка, що сповідні відомості вперше було запроваджено в Росії [1; 2; 3, с.122; 5]. Їх появу пов'язують з ім'ям новгородського митрополита Корнилія, який в 1690 р. почав вимагати від підлеглих йому приходських священників складати *“сказки и именные исповедные росписи о прихожанах, бывших и не бывших у исповеди и Святого причастия в Великий пост”*. Метою цього нововведення була спроба виявити розкольників, котрі не ходили на сповідь в никоніанські церкви. Пізніше ця ініціатива була підтримана Петром I в 1697 р.

Але історичні документи свідчать, що в Україні існувала своя традиція ведення сповідних відомостей, яка виникла значно раніше, ніж в Росії. Уперше про необхідність перепису парафіян заявив Петро Могила. У 1646 р. в виданому ним *“Требнику”* він запропонував новий вид церковної документації – реєстр парафіян. Але це нововведення митрополита, як і пропозиція парохам вести метричні книги, на той час не отримали підтримки серед українських священників [6, с. 82]. Однак ця ідея була підтримана Антонієм Винницьким. У виданій ним *“Метриці церковній”* також пропонувалося парохам складати списки тих, хто був на сповіді за зразком, що був вміщений у *“Книзі третій живих своїх парохіян”*. Як вважає львівський дослідник І.Скочиліас, скрупульозний перегляд *“Метрики церковної”* Антонія Винницького доводить, що її зміст практично ідентичний з тією частиною Требника Петра Могили, що містить зразки метричних записів. Обидва тексти різняться між собою хіба що окремими повторами й прикладами, а також наявністю в *“Метриці”* Винницького відмінних від Требника 1646 р. заголовків [6, с.82].

Згідно із запропонованим Петром Могилою зразком в *“Книгу живих парафіян”* занотовували відомості про кожного члена родини: ім'я, по батькові та прізвище, вік. Якщо на подвір'ї мешкали також їхні робітники, то аналогічна інформація повідомлялася і про них. Цей реєстр мав охоплювати усіх парафіян: як корінних мешканців даної місцевості, так і тих, хто перебував тут тимчасово або мав намір переселитися на постійне місце проживання в іншу парафію. Сам запис згідно з *“Требником”* Петра Могили та *“Метрикою церковною”* Антонія Винницького мав бути таким: *“В Лето, __ Месяца, __ дня, __ в Граде __ или Селе, (имярек), настогне (имярек), в дому Григориевом, (или от Григория нанятом) пребывают сии.*

Д Григорий, Василиев сын, сый леты, и прочая.

Д Анна жена его, дщи Иоаннова, суцая леты и прочая.

Д Гавриил сын их, сый леты, и прочая.

Д Марина дщи их, суцая леты и прочая.

Д Алексей сын онсице, (имярек), работник, сый леты, и прочая.

Д Елена дщи (имярек), работница, суцая леты и прочая.

Д Иоанн сын (имярек), отроча, сый леты, и прочая” [7, с.427].

У результаті текстологічного аналізу найдавніших метричних книг, що зберігаються в ЦДІАК України, було з’ясовано, що метричних книг з реєстрами парафіян зовсім небагато. На нашу думку, це можна пояснити такими причинами: 1) не всі священники вважали за необхідне складати списки тих, хто був на сповіді; 2) як правило, “*Метрика живих парохіян*” містилася в кінці метричної книги, тому й частіше губилася.

Особливістю цих записів було те, що жоден із священників при складанні реєстру парафіян не дотримувався запропонованих зразків. У більшості випадків занотовувалося ім’я та прізвище чоловіка (“*господина*”), ім’я його дружини (“*господини*”), їх дітей (“*чада*”) та робітників (“*соседи или служащие*”, “*челядь*”).

З досліджених записів тільки двоє священників вказали вік сповідальників (записи про це зроблені кирилицею) [8, арк.59зв; 9, арк.58]. А священник Воскресінської церкви м.Бар зафіксував дату, коли відбулася сповідь [10, арк.2].

Таким чином, за допомогою записів, зроблених у “*Книгах живих парохіян*”, можна з’ясувати імена та прізвища сповідальників та склад родини. Але відсутність в більшості випадках вказівки на вік робить їх неповними і неповноцінними для генеалогічного дослідження. У той же час священники Київської митрополії, яка в 1686 р. відійшла до Московського патріархату, користувалися іншим зразком, що був розроблений і запропонований Синодом.

У 1697 р. патріарх Адріан видав наказ, де йшлося про “*А которые всяких чинов люди во святыи великий пост ко исповеди приходить не будут и отцев духовных у себя многие годы не имеют, и приходским попом на такие людей велеть приносить известные именные росписи, и о тех людях писать ко Святейшему Патриарху к Москве, его Святейшего Патриарха в Розряд*” [11]. Ця ініціатива також була підтримана Петром І.

У 1702 р. патріарший местоблюститель Стефан Яворський наказав завести в церквах “*сповідні відомості*” [12, с.398]. Як вважають дослідники, цей наказ давав можливість скласти уяву про чисельність населення імперії, а також контролювати “*старообрядчество*” [12, с.62]. Окрім поліцейської (перевірка політичної лояльності) мети, сповідальні відомості запроваджувалися і з фіскальною метою. Так, виявлені розкольники повинні були сплачувати підвищені податки, а ті, що не сповідалися – штрафи [13; 14; 15]. Розмір штрафу тим, хто не був на сповіді, був встановлений наказом 1718 р.: для селян – від 5 до 15 коп., для купців, міщан та різночинців – від 1 до 5 руб. [16]. Згодом цей наказ кількаразово підтверджувався.

Указ Синоду від 7 березня 1722 р. зобов’язував усіх парафіян “*бути на сповіді та причасті, починаючи з 7 років, у свого священника*”. Якщо ж парафіянин не був вдома більше року, він мав сповідатися в іншого священника там, де тимчасово проживав, але обов’язково повинен був пред’явити в церкву за місцем проживання довідку про те, що в цей період сповідався [17; 18]. Указ від 16 липня 1722 р. додатково роз’яснював різні процедурні питання, пов’язані з веденням іменних парафіяльних списків [19; 20; 21].

Але до 1737 р. сповідні відомості практично не велися в більшості парафій Російської імперії. Причиною цього було небажання священників виконувати зайву роботу, а також невдоволення населення штрафами за пропуск сповіді [1, с.104]. Облік сповідання православного населення в Російській імперії повністю був налагоджений наприкінці 30-х

років XVIII ст. 16 квітня 1737 р. уряд прийняв указ, що зобов'язував усе православне населення щорічно сповідатися і причащатися. У зв'язку з цим по всій країні священники повинні були складати поіменні сповідні книги єдиного зразку, куди заносилися відомості про всіх парафіян, у тому числі і немовлят [21, с. 114-123]. Дані приходських священників надходили спочатку в протопопію, потім у намісництво, звідки переправлялися в єпархіальну консисторію, де ці відомості заносилися в підсумкову таблицю, один примірник якої надсилався до Синоду. Відомість складалася раз на рік, у двох примірниках – церковному та консисторському. Завдяки своїй систематичності та регулярності ведення сповідні відомості є одним з найбільш повних джерел обліку людності в межах певного населеного пункту.

До указу від 16 квітня 1737 р. додавався зразок сповідного реєстру та пояснення щодо його заповнення [23, с. 119-121]. Указ від 16 липня 1722 р. додатково роз'яснював різні процедурні питання, пов'язані з веденням іменних приходських списків [24, с. 196; 25, с. 544; 26, с. 554]. Перші сповідальні відомості були рукописними, з середини XIX ст. священники почали користуватися друкованими формулярами.

На початку кожного сповідного реєстру вказувалася назва населеного пункту, церкви, ім'я, прізвище священника та рік складання реєстру. Сам формуляр був поділений на п'ять граф, у які заносилися такі відомості: 1) порядковий номер двору чи дому, 2) порядковий номер людей (окремо чоловічої та жіночої статі), 3) імена та прізвища сповідальників (назва цієї графи змінювалася в залежності від того, яку категорію населення переписують (на цьому зупинимося пізніше більш докладніше), 4) *“Лет от рождения”* (окремо чоловічої та жіночої статі), 5) *“Показание действия”* поділялася на три підграфи: *“Кто был у исповеди и святого причастия?”*, *“Кто исповедался, а не причастился и почему?”*, *“Кто у исповеди не был и почему?”*. У третю графу записували імена та прізвища сповідальників. У примітці до зразка формуляру зазначалося, що потрібно записувати усіх мешканців, *“не обходя никого, сколько в том приходе по званиям обоего пола людей ни обряцется и не смешивая чин с чином, то есть духовного с военным, военного с гражданским, посадских с дворяне, но первее духовных, военных, потом дворян..., росписав всех по ряду и по степеням коеждо чина”* [27, с. 121].

Таким чином, до сповідальних книг записувалося все православне населення, яке було поділене на такі групи (з 1737-1742 рр.): *“духовні”* – протопопи, попи, дяки, пономарі, псаломщики, ктитори; *“військові”* – генерали, офіцери, рядові солдати, українські козаки; *“приказні”* – секретарі, протоколісти, перекладачі, канцеляристи, писарі, реєстратори; *“різночинці”* – прикажчики, монастирські служителі, наймані робітники, майстри, сторожі, ковалі, ямщики, панські, попівські, козацькі, селянські слуги; *“посадські”* – купці, ремісники, міщани; *“дворові”* – двірня шляхетського чину та інших чинів; *“поселяни”* – селяни і бобилі [2, с. 84]. Сповідні відомості не враховували регулярну армію.

При складанні відомості застосовувався подвірний принцип обліку. Записувалося прізвище та ім'я парафіянина і членів його родини із зазначенням віку та соціального стану (*“духовные”, “военные”, “статские”, “городские сословия”, “крестьяне”*). Якщо парафіянин не був на сповіді, у відомості вказувалася причина його відсутності – малолітство, тимчасова відлучка, переселення, служба в армії тощо.

Слід зазначити, що про розкольників також складався розпис, який містив інформацію про їх місце проживання чи якому поміщику належать, прізвище та імена, вік кожного члена родини. У результаті текстологічного аналізу сповідальних відомостей було з'ясовано, що сам формуляр, який був встановлений в 1737-1742 рр., залишався майже незмінним до 1917 р. За цей період зміни торкнулися тільки кількості станових груп. Так, починаючи з 1841 р., перестали фіксувати таку невизначену станову групу, як *“разночинцы”*, а після скасування кріпосного права вже не писали *“дворовые”* і не зазначали власністю якого поміщика були селяни.

При проведенні генеалогічного дослідження за допомогою сповідних відомостей було з'ясовано, що священники не завжди правильно вказували вік людини. Ю.Легун зазначає, що співставлення віку із записами про народження в метриках, показало, що найчастіше помилка у віці по сповідному розпису складала від одного до трьох років, рідше – 4-5 років і більше. Таким чином, радить він, необхідно при з'ясуванні вікової структури селян, по можливості, звіряти записи розписів з даними метричних книг [3, с.126].

Сповідні відомості не завжди повністю враховували дітей віком до 7 років, які не повинні були сповідатися, а також тих немовлят, що народилися та померли в періоди між складанням сповідних реєстрів. Не завжди вірно записували імена та прізвища парафіян. Найчастіше помилялися в жіночих та дитячих іменах. Тому для встановлення істини необхідно переглянути сповідні відомості за попередні та наступні роки. Сповідні відомості не перевірялися на предмет правильно записаних імен, прізвищ та віку сповідальників. Більше уваги зверталось на кількість населення, про що свідчить *“Дело об исправлении ведомостей о исповедовавшихся и причастившихся Киевской епархии”* [28].

Недоліком сповідних відомостей є те, що в них відсутні дані про померлого чоловіка вдови. Але, не зважаючи на зазначені недоліки, сповідні відомості завдяки своїй систематичності, регулярності ведення, масовості охоплення соціуму є важливим джерелом для реконструкції родоводів всіх верств населення. Вони являли собою перелік цілих родин (від старого до новонародженого), що були згруповані за становою належністю. За їх допомогою можна дізнатися про склад родини та ім'я, по батькові та прізвище (якщо воно було вказане), вік кожного її члена та внутрішньо-сімейні відносини. Відсутність великого часового розриву (адже сповідні відомості на відміну від ревізьких сказок складалися кожен рік у двох примірниках – церковному та консисторському) дає можливість, за браком метричних книг, визначити час укладання шлюбу, а також кількість народжених та померлих в міжревізійний період дітей.

Отже, до сповідної відомості церков слід звертатися, в першу чергу, тоді, коли для початку генеалогічного дослідження не вистачає вихідних даних, тобто не відомі точні дати народження та імена об'єктів пошуку. Нею зручно користуватися також у тому разі, коли рід налічує значну кількість представників і має численні розгалуження. Інформаційний потенціал сповідних відомостей дає можливість досліджувати родоводи представників усіх станів.

1. Митронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. / Б.Н.Митронов // Вспомогательные исторические дисциплины. – Т.ХХ. – Ленинград, 1989. – С.102-117.

2. Мордвинцев В. Сповідальні книги / В.Мордвинцев // Киевская старина. – 1995. – №3. – С.84-87.

3. Легун Ю.В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела / Ю.В.Легун. – Вінниця, 2005. – 516 с.

4. Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок ХХІ ст.) / В.В.Томазов. – К., 2006. – 284 с.

5. Шурляков С.В. Генеалогические материалы в архивах Украины / С.В.Шурляков // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1994. – Вып.2(49). – С.95.

6. Скочиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття / І.Скочиляс // Генеалогічні записки. – Вип.ІІ. – Біла Церква, 2002. – С.77-87.

7. Требник Митрополита Петра Могили: [У 2-х т.]. – Репринт. вид. – К, 1996. – Т.2. – 816 с. (у книзі сторінкова пагінація кириллицею).

8. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі – ЦДАУК), ф.224, оп.2, спр.26, 59 арк.

9. ЦДАУК, ф.224, оп.1, спр.27, 62 арк.

10. ЦДАУК, ф.224, оп.2, спр.38, 204 арк.

11. ПСЗ-I. – Т.ІІІ. – №1612.

12. Смолич І.К. История Русской церкви / И.К.Смолич. – Кн.8, ч.ІІ. – М, 1997. – 798 с.

13. ПСЗ-I. – Т.V. – №2991.

14. ПСЗ-I. – Т.V. – №3169.

15. ПСЗ-I. – Т.V. – №3183.

16. ПСЗ-I. – Т.V. – №3169.

17. ПСЗ-I. – Т.VI. – № 3914.
18. ПСЗ-I. – Т.VI. – № 3963.
19. ПСЗ-I. – Т.V. – № 2991.
20. ПСЗ-I. – Т.V. – № 3169.
21. ПСЗ-I. – Т.V. – № 3183.
22. ПСЗ-I. – Т.X. – № 7226.
23. ПСЗ-I. – Т.X. – № 7226.
24. ПСЗ-I. – Т.V. – № 2991.
25. ПСЗ-I. – Т.V. – № 3169.
26. ПСЗ-I. – Т.V. – № 3183.
27. ПСЗ-I. – Т.X. – № 7226.
28. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф.160, №1135, 28 арк.

References

1. Mironov B.N. Ispovednye vedomosti – istochnik o chislennosti i sotsial'noy strukture pravoslavnogo naseleniya Rossii XVIII – pervoy poloviny XIX v. / B.N.Mironov // *Vspomogatel'nye istoricheskie distsipliny.* – Т.ХХ. – Leningrad, 1989. – S.102-117.
2. Мордвінцев В. Сповідальні книги / В.Мордвінцев // *Киевская старина.* – 1995. – №3. – С.84-87.
3. Lehun Yu. V. Henealohiya selyan Podil's'koyi huberniyi: dzherela / Yu. V. Lehun. – Vinnytsya, 2005. – 516 s.
4. Tomazov V.V. Henealohiya kozats'ko-starshyns'kykh rodiv: istoriografiya ta dzherela (druga polovyna XVII – pochatok KhKhI st.) / V.V.Tomazov. – K., 2006. – 284 s.
5. Shurlyakov S. V. Genealogicheskie materialy v arkhivakh Ukrainy / S. V. Shurlyakov // *Letopis' Istoriko-rodoslovnogo obshchestva v Moskve.* – 1994. – Vyp.2(49). – S.95.
6. Skochylyas I. Zaprovdzhennya metrychnykh knyhy u Kyivskiy pravoslavniy mytropoliyi v druhiy polovyni XVII stolittya / I.Skochylyas // *Henealohichni zapysky.* – Vyp.II. – Bila Tserkva, 2002. – S.77-87.
7. Trebnyk Mytropolyta Petra Mohyly: [U 2-kh t.]. – Reprint. vyd. – K, 1996. – Т.2. – 816 s. (u knyzi storinkova pahinatsiya kyrylytseyu).
8. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m.Kyyiv (dali – TsDIAUK), f.224, op.2, spr.26, 59 ark.
9. TsDIAUK, f.224, op.1, spr.27, 62 ark.
10. TsDIAUK, f.224, op.2, spr.38, 204 ark.
11. PSZ-I. – Т.III. – №1612.
12. Smolich I. K. Istoriya Russkoy tserkvi / I.K.Smolich. – Kn.8, ch.II. – M, 1997. – 798 s.
13. PSZ-I. – Т. V. – № 2991.
14. PSZ-I. – Т. V. – № 3169.
15. PSZ-I. – Т. V. – № 3183.
16. PSZ-I. – Т. V. – № 3169.
17. PSZ-I. – Т. VI. – № 3914.
18. PSZ-I. – Т. VI. – № 3963.
19. PSZ-I. – Т. V. – № 2991.
20. PSZ-I. – Т. V. – № 3169.
21. PSZ-I. – Т. V. – № 3183.
22. PSZ-I. – Т. Kh. – № 7226.
23. PSZ-I. – Т. Kh. – № 7226.
24. PSZ-I. – Т. V. – № 2991.
25. PSZ-I. – Т. V. – № 3169.
26. PSZ-I. – Т. V. – № 3183.
27. PSZ-I. – Т. Kh. – № 7226.
28. ІР НБУВ, ф.160, №1135, 28 арк.
28. Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V.I. Vernads'koho, f.160, #1135, 28 ark.

UDC 372.48:373.1(477) "19/20"

БУГРІЙ В.С.Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
доктор педагогічних наук, доцент (Україна)**СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В
УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті проаналізовано становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано, що у цей період завдяки діяльності М.Костомарова, О.Лазаревського, В.Антоновича та їх послідовників воно набуває нової якості, перетворюючись на самостійний напрям історичної науки. Характерними ознаками історичного краєзнавства стають всебічний аналіз фактичного матеріалу, наукова достовірність, репрезентативність джерельної бази.

BUGRIIV.S.Sumy State Pedagogical University named after A.S.Makarenko,
Dr (Pedagogy), Assistant Professor (Ukraine)**SCIENTIFIC BASES ESTABLISHMENT
OF HISTORICAL LOCAL STUDY IN UKRAINE
(THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)**

Historical Local Study in Ukraine has deep roots and rich traditions and plays a prominent part in historical science system. Under current conditions of national consciousness rise and strengthening of attention to own history and culture, Local Study researches gain particular importance. Due to the explorations of native land the accumulation of factual material for historical science takes place. Moreover, the feeling of patriotism is developed.

In the course of the research it was revealed that scientific legitimation of Historical Local Study in Ukraine in 19th century took place in context of Ukrainian history distinctiveness recognition. Though, such right to distinctiveness contradicted monocratic ideas of Russian historiography. In those times the guiding historic concept in Russian Empire was dynastic. The main research object was represented by the history of government of monarchs, who headed single nation – Russian. Key historical mission of Russian governors was declared as "accumulation of Russian lands". In soviet period this historical concept was modified into the theory of "the three brother nations" ("a triune Russian nation") and in present days – into "Russian World" idea. Grounding of Historical Local Study scientific bases in the 19th century was indissolubly related to the collapse of the imperial concept of history. This was greatly contributed by the pleiad of eminent Ukrainian scientists, among which the works of M. Kostomarov, O. Lazarevskyi and V. Antonovich deserve the greatest credit. Thus, M. Kostomarov came out from the perspective of recognition in all the nations, including Ukrainian, of their peculiar "federative" traits which require particular investigation. Essential contribution into the establishment of Historical Local Study bases in Ukraine was made by O. Lazarevskyi. Subject matter of his researches, based on wide range of documentary sources, was connected to the study of socioeconomic relations in the Left-bank Ukraine. The importance of local studies performed by the scientist lied in substantial resource materials, which characterized socioeconomic conditions prevailing in the Ukrainian lands. Not least important are a number of his methodological ideas. V. Antonovich, as well as his predecessors, grounded the right of Ukrainians to their own history, proving that they are a full-fledged nation, which is fundamentally different from its neighbours. His great achievement in the field of Historical Local Study was creation of his own scientific school. The scientist's followers came out as organizers and active members of different forms of Local Studies. Such prominent Ukrainian historians as M. Hrushevsky and D. Bagaliy were descendants of Antonovich's Kiev Documentalist School.

Consequently, owing to the activity of Ukrainian researchers in the second half of the 19th century scientific bases of Historical Local Study were established as a result of the concept of Ukrainian history distinctive character and antecedence of the folk masses role in the historical process.

БУГРИЙ В.С.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
доктор педагогічних наук, доцент (Україна)

СТАНОВЛЕНИЕ НАУЧНЫХ ОСНОВ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX вв.)

В статье проанализировано становление научных основ исторического краеведения в Украине во второй половине XIX – начале XX ст. Выяснено, что в этот период благодаря деятельности Н.Костомарова, А.Лазаревского, В.Антоновича и их последователей историческое краеведение приобретает новое качество, превращаясь в самостоятельное направление исторической науки. Характерными чертами исторического краеведения становятся всесторонний анализ фактического материала, научная достоверность, репрезентативность источниковой базы.

Історичне краєзнавство в Україні має глибоке коріння і багаті традиції, йому належить помітне місце в системі історичної науки. Особливого значення краєзнавчі дослідження набувають в сучасних умовах зростання національної самосвідомості, посилення уваги до власної історії та культури. Завдяки вивченню рідного краю відбувається нагромадження фактичного матеріалу для історичної науки, формується почуття патріотизму. Останнім часом помітне суттєве зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем історичного краєзнавства. В українській історіографії становленню та розвитку цього наукового явища присвячені праці Я.Верменич, І.Колесник, С.Куделка, С.Посохова, О.Реєнта, П.Тронька та ін. Цілий ряд науковців (В.Воронов, Л.Дідух, В.Кравченко, О.Мандебура, В.Сарбей та ін.) вивчали творчість українських істориків-краєзнавців XIX – початку XX ст. Водночас аналіз наукової літератури свідчить, що у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені проблемам розробки теоретичних засад історичного краєзнавства. У цьому контексті досить актуальним є вивчення доробку українських істориків XIX – початку XX ст., що сприятиме відтворенню цілісної картини розвитку історичного краєзнавства та історичної науки в Україні.

Метою публікації є аналіз становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (у другій половині XIX – на початку XX ст.).

Наукова легітимізація історико-краєзнавчих досліджень в Україні у XIX ст. могла відбутися лише за умов визнання самобутності української історії. Але таке право на самобутність йшло в розріз з ідеями єдинодержавної російської історіографії. На той час пануючою історичною теорією в Російській імперії була династична. Згідно з нею Російська держава зародилася з династії Рюриковичів, вони правили спочатку в Києві, а пізніше у Москві та Петербурзі. Виходячи з цього, вивчалася історія правління монархів, які стояли на чолі одного народу – російського. Головною історичною місією правителів Росії проголошувалося “збирання російських земель”. У радянський період цю історичну концепцію було модифіковано теорією про “три братні народи”, а на сучасному етапі – про “русский мир”. Тому обґрунтування наукових підвалин історичного краєзнавства у XIX ст. було нерозривно пов’язане з руйнуванням імперських концепцій історії. Велика заслуга у цьому належить цілій плеяді видатних українських науковців, серед яких пріоритетним є доробок М.Костомарова, О.Лазаревського та В.Антоновича. Так, перший

із них виступав з позицій визнання у всіх народів, і в тому числі в українського, своїх особливих “федеративних” рис, які вимагають спеціального вивчення.

Право українців на свою власну, окрему від загальноросійської історію, М.Костомаров обґрунтував у статті “Дві руські народності”, опублікованій у 1861 р. на сторінках першого українського журналу “Основа”. У ній автор спочатку виклав своє бачення процесу формування народностей, потім розкрив схему становлення й розвитку східнослов’янських етносів і, нарешті, охарактеризував відмінності між “південнорусами” і “великорусами” (так автор називав українців і росіян). Саме порівняльна частина статті була найбільш дошкульною для російської, а потім і радянської історіографії, що породило намагання всіляко уникати згадки про цю працю, а то і взагалі викреслити її із наукової спадщини вченого.

Порівнюючи різні сфери життя українського та російського народів (суспільні та релігійні відносини, побут, народну творчість тощо), М.Костомаров вказує на істотні ментальні відмінності цих двох етносів. Так, говорячи про “релігійно-розумові” особливості цих племен, він зазначав, що для “великоруса” типовою була “нетерпимість до чужих вірувань, зневага до чужих народностей, зарозуміла думка про себе” [6, с.60]. Такий психологічний склад росіян вчений пояснював татарським поневоленням: “Тривале приниження під владою чуживірців та іноплеменників проявлялося тепер у зарозумілості і приниженні інших. Звільнений раб більше всього відрізняється гординою” [6, с.60]. У той же час, писав М.Костомаров, “в південноруському племені цього не було. Цей дух терпимості, відсутність національної зарозумілості перейшли у подальшому в характер козацтва і залишилися в народі до цього часу” [6, с.61]. На основі всебічного аналізу М.Костомаров приходить до висновку, що за своєю культурою, світосприйняттям та історичним шляхом українці та росіяни це абсолютно різні народи. Корінна протилежність між ними полягає в тому, що “плем’я південноросійське мало відмінним своїм характером пріоритет особистої свободи, великоруське – пріоритет спільноти” тобто “єдиновладдя і міцної держави” [6, с.63]. За своєю ментальністю, на думку М.Костомарова, українці більше тяжіли до західних сусідів, зокрема поляків, із якими на відміну від “великорусів” у них не було “такої або подібної протилежності ні у внутрішній, ні в зовнішній стороні побуту” [6, с.77].

У подальшому Микола Іванович у своїх історичних працях продовжив дослідження етногенезу слов’янських народів, зосередивши головну увагу на місцевій історії руських земель. Саме цим вчений започаткував новий підхід в історичній науці – вивчення минулого за територіальним принципом. За основу територіального поділу М.Костомаров брав історично сформовані “удільно-вічові начала” того чи іншого етносу. У своїй фундаментальній праці “Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки” він доводив, що новгородська народність відокремилась від української, а згодом була знищена московською. Спільність між українським і новгородським етносом вчений виводив із мовної спорідненості. За цією ознакою він поділяв “русько-слов’янський народ” на дві групи: “До першої належали білоруси та великоруси, до другої – малоросіяни або південноруси і новгородці” [7, с.3].

Таким чином, М.Костомаровим було обґрунтовано потребу в історико-краєзнавчих дослідженнях, виходячи з теорії “федералізму”, що передбачала вивчення самотності народного життя на окремих територіях.

Суттєвий вклад в становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні вніс О.Лазаревський. Тематична спрямованість його досліджень пов’язувалася із вивченням на основі широкого використання документальних матеріалів соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. Уже в першій монографії “Малоросійські посполиті селяни (1648-1783)” (1866 р.) О.Лазаревський заявляє себе як історик українського селянства XVII- XVIII ст. Поглиблене вивчення цієї історичної проблеми науковець доповнив низкою краєзнавчих досліджень, оскільки вважав їх надзвичайно

цінними для з'ясування суспільного, господарського та побутового життя селянства. Значну частину із них він присвятив своєму рідному краю, де пройшло його дитинство – Конотопщині. Так, у 1869 р. вийшла праця *“Села Конотопського повіту (досвід історії південноросійських сіл)”*. У 1880-х роках вона була доповнена і перевидана під назвою *“Історичні нариси сіл Конотопського повіту”*. А ще пізніше, зробивши ряд фактичних уточнень, вчений видає *“Короткі історико-статистичні відомості про населені місцевості Конотопського повіту”*. У цих дослідженнях О.Лазаревський, традиційно спираючись на значний джерельний матеріал, відтворив історію сіл повіту від заснування (або першої згадки) до ХІХ ст.

Відомості з історії населених пунктів інших територій України представлені у роботах *“З історії сіл і селян Лівобережної Малоросії”*, *“Історичні нариси Полтавської Лубенищини”* (1896 р.). Окрему працю О.Лазаревський присвятив Батурину (1892 р.). У ній він обстоював думку, що *“дикі поля”* почали заселятися за наказом польської влади для охорони кордону після Деулінського перемир'я (1619 р.). В результаті виникли Ніжин, Борзна, Батурин, Конотоп, Кролевець, Глухів. Учений розкритикував пануючу на той час гіпотезу про те, що місто було засноване у ХVІ ст. С.Баторієм і назване на честь нього. Він стверджував: *“Батурин міг виникнути не раніше початку ХVІІ ст.”* [9, с.106].

Важливість краєзнавчих досліджень О.Лазаревського полягала у значному джерельному матеріалі, який характеризував соціально-економічні умови, що панували у населених пунктах України. Але не менш суттєвими є його методологічні ідеї. Він вперше звернув увагу на доцільність використання топонімічних та етнографічних даних для встановлення того, вихідці з яких територій брали участь у колонізації Лівобережної України у ХVІІ-ХVІІІ ст. Порівнявши назви населених пунктів, звичаї жителів Лівобережжя та інших регіонів України, вчений дійшов висновку, що більшість переселенців прибула на незаселені землі із Поділля.

Отже, завдяки діяльності М.Костомарова та О.Лазаревського були започатковані наукові засади історичного краєзнавства, що впливали з концепції самотності історії України та первинності ролі народу в історичному процесі.

Вирішальний внесок у перетворення історичного краєзнавства на самостійний науковий напрям зробив В.Антонович. Пріоритетне місце у дослідницькій діяльності ученого належить Правобережній Україні. Їй була присвячена магістерська дисертація *“Останні часи козацтва на правому березі Дніпра”* (1868 р.) та цикл робіт: *“Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії”* (1867 р.), *“Про селян у Південно-Західній Росії за актами 1770-1798 рр.”* (1870 р.), *“Про міста у Південно-Західній Росії за актами 1432-1798 рр.”* (1870 р.). Особливо багато зусиль віддав В.Антонович збору матеріалу та редагуванню 15-томного *“Архіву Південно-Західної Росії”*. У цих працях історія Правобережжя подавалася за *“земельним”* принципом: Київщина, Волинь, Поділля.

В.Антонович, як і його попередники, обґрунтовував право українців на власну історію, доводячи, що вони є повноцінною нацією, яка докорінно відрізняється від своїх сусідів. Беручи за приклад М.Костомарова, він провів порівняння між *“українсько-руською, польською і великорусською національністю”*. Завдяки такому зіставленню, на думку вченого, *“зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусідів”* [1, с.92].

На відміну від М.Костомарова, В.Антонович вдався до співставлення не лише суспільних, етнографічних, духовних, а й антропологічних особливостей сусідніх народів, присвятивши цій проблемі статтю *“Три національні типи народні”* (1888 р.). На думку вченого за усіма характеристиками українці мали суттєві відмінності, що свідчило про їх етнічну самотність та індивідуальність. Так, порівнюючи політичні ідеали трьох народів В.Антонович вказував, що *“великоруси охочі слухати тільки авторитету і слухати*

абсолютно, безперечно. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки, ще знаходять таку підлеглість дуже потрібною, позитивною і корисною. Русини мають інший ідеал – це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавньому віці, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність – всі були однакові й рівні. Поляки об'явилися прихильниками ідеї аристократизму: вироблена ними суспільність була аристократичною” [1, с.97]. Проведений аналіз дозволив історика зробити висновок, що українці, або “русини” (за термінологією автора) є самостійною нацією, а не “різновидністю поляків чи віткою великоросів”.

Великою заслугою В.Антоновича в царині історичного краєзнавства стало створення власної наукової школи. Послідовники вченого проявили себе як організатори і активні учасники різних форм краєзнавства. Наприклад, М.Біляшівський присвятив себе справі створення історико-краєзнавчих музеїв в Україні. Завдяки йому та меценату з Волині барону Ф.Штейнгелю у 1898 р. був заснований перший в Україні Городецький світський краєзнавчий музей. М.Біляшівський взяв на себе роль наукового консультанта, розробивши програму та план роботи відділів музею. У 1902 р. вчений став організатором Київського музею старожитностей і мистецтв (пізніше – міського художньо-промислового і наукового музею), яким керував до 1923 р. Микола Федорович не обмежувався інтересами лише тих музеїв, якими керував, а й дбав про розвиток музейної справи в інших регіонах України. Він брав участь в організації Полтавського природно-історичного музею, Чернігівського музею українських старожитностей імені В.Тарновського, вів листування та надавав консультації багатьом музейним установам [5, с.123].

Інший учень В.Антоновича – І.Каманін, за порадою наставника, зосередив свою увагу на дослідженні історії Києва, в першу чергу, на особливостях міського самоврядування (“Останні роки самоуправління Києва за магдебурзьким правом” – 1888 р., “Матеріали з історії київської міської общини” – 1892 р., “Нові дані з історії Київського міського самоуправління у XVII ст.” – 1904 р.). В останні роки життя вчений звернувся до релігійних аспектів історії рідного міста. Після відкриття Звіринецьких печер він брав активну участь у їх дослідженні. Результати цієї праці І.Каманін виклав у роботі “Звіринецькі печери в Києві (їх давність і святість)” (1914 р.).

Ще один послідовник В.Антоновича – В.Ляскоронський тривалий час досліджував Переяславську землю, результатом чого стала робота “Історія Переяславської землі з найдавніших часів і до половини XIII ст.” (1897 р.). По ній він захистив магістерську дисертацію. Пізніше вчений присвятив себе археології, вивчаючи вали і кургани на території України. У роботах “Городища, кургани та довгі (змійові) вали у басейні р. Сули” (1901 р.), “Змійові вали в межах Південної Росії, їх відношення до курганів-майданів та приблизна епоха їх виникнення” (1907 р.), “Городища, кургани, майдани і довгі (змійові) вали в області дніпровського Лівобережжя” (1911 р.) В.Ляскоронський виклав своє бачення походження та періодизації цих історичних об’єктів.

Вихідцями з київської школи В.Антоновича були і видатні українські історики М.Грушевський та Д.Багалій. М.Грушевський виступав противником простого етнографічного опису досліджуваної території. Уже в одній із перших своїх робіт “Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя”, написаній ще в студентські роки, він закликав вивчати українські території на основі комплексу “різних наукових метод”, необхідних для дослідження місцевого краю і розвитку суспільства взагалі [4, с.1]. Ідеї щодо актуальності дослідження локальних проблем М.Грушевський розвивав і в подальшій своїй науковій діяльності, назвавши згодом цей напрям в історії “історичним районознавством”.

Ще один учень В.Антоновича – Д.Багалій дослідження українських територій розпочав з історії Чернігівщини. Під впливом “земельної” концепції свого учителя написав

“Історію Сіверської землі”, після захисту якої отримав ступінь магістра. Переїхавши із Києва до Харкова, активно займався вивченням Лівобережної України. У 1887 р. удостоєний ступеня доктора історії в Московському університеті за дисертацію *“Нариси з історії колонізації степової окраїни Московської держави”*.

Д.Багалій, як і М.Костомаров, О.Лазаревський та В.Антонович, був прихильником етнографічно-федеративних поглядів на історичний процес і вважав вивчення окремих областей ключем для розуміння “повної історії”. У своїх працях він відзначав, що великі українські землі у ході історичного процесу ділилися на окремі території із характерними для них особливостями. Так, у статті *“Магдебурзьке право на Лівобережній Малоросії”* вчений писав: *“старовинний поділ Сіверщини на дві області, північну і південну, знайшло собі місце в більш новий період її історії: колишня Чернігівщина і Сіверщина стали називатися містами, а Переяславщина полями, перша утворила особливий адміністративний округ – Чернігівське воєводство, а друга – Переяславське староство”* [2, с.2]. Кожна із областей, що утворювалися, могла служити предметом самостійного дослідження, яке, на думку вченого, робило суттєвий вклад в історичну науку.

Але, на відміну від М.Костомарова та В.Антоновича, “обласництво” Д.Багалій розглядав не як конфронтаційну теорію по відношенню до великодержавної історіографії, а як доповнення до неї. У передмові до уже згаданої докторської дисертації *“Нариси з історії колонізації степової окраїни Московської держави”* вчений репрезентував себе як дослідник російської колонізації. Він вказував на важливість та нерозробленість цієї проблеми для історії російської держави і вважав, що вирішити її у всій повноті стане можливим *“коли ми будемо мати історію заселення різних областей нашої великої вітчизни; а до тепер у нас немає ще і історії заселення самих важливих із них”* [3, с.2].

У дусі лояльності до імперських положень подавалася Д.Багалієм і характеристика російського та українського народів. Підкреслюючи специфічність *“степової окраїни”*, яка полягала у тому, що синтезувала українські і російські культурні начала, він вказував на спадкоємний зв’язок між українським і російським етносом, вважаючи їх *“двома отраслями”* єдиного *“руського племені”* [3, с.2].

До безумовних заслуг Д.Багалія слід віднести створення у Харкові власної авторитетної школи істориків-регіоналістів. При цьому окремо ключові постулати “обласницької” теорії Дмитром Івановичем ніде не оприлюднювалися. Як відзначав дослідник творчості історика В.Кравченко, у спадщині вченого взагалі *“немає жодної спеціальної роботи теоретичного або методологічного спрямування”* [8, с.33]. Характерні риси харківської “обласницької” школи Д.Багалія проглядаються у працях, присвячених безпосередньо історії того чи іншого регіону. У більшості із них увага зосереджується на фактологічному матеріалі та обов’язково аналізується роль географічного фактору в історичному розвитку.

Вихідцем із харківської школи краєзнавців був і Д.Яворницький. Об’єктом дослідження вченого став запорозький край та козаччина. Як і Д.Багалій, Д.Яворницький невід’ємним елементом історико-краєзнавчого дослідження вважав географічну локалізацію. Тому у своїх працях він детально характеризував рельєф та клімат досліджуваної місцевості, багато уваги надавав картографічному матеріалу. Наприклад, у одній із своїх краєзнавчих праць *“Історія міста Катеринослава”*, він дає докладний опис місця, яке було обрано для заснування цього населеного пункту: *“Спочатку було обрано місце при впадінні річки Кільчені в ліву притоку Дніпра – в р. Самару, де стояло поселення Лошаківка, інакше на 3 версти вище Старосамарського ретраншементу або Богородицької фортеці, по-сучасному на 5 верст вище Самарського залізничного мосту. Заснуванню місту поклав у 1777 р. губернатор В. Чертков, місце саме вигідне, на його думку, для підходу до нього різних суден”* [10, с.21].

Таким чином, протягом ХІХ – на початку ХХ ст. історичне краєзнавство набуває нової якості, перетворюючись на самостійний напрям історичної науки. Відбувалося це на хвилі наростаючого протистояння між прибічниками великодержавної історіографії та ідеологами самобутності української історії. Останні у якості рушійної сили української історії розглядали народ, а не еліту. Провідниками цих ідей були М.Костомаров, О.Лазаревський, В.Антонович та їх послідовники. “Горизонтальні” дослідження на думку цих вчених, мали допомогти з’ясувати різні аспекти буття народу. Становленню наукових засад історичного краєзнавства у зазначений період сприяло те, що на відміну від романтично-етнографічних екскурсів своїх попередників, історики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зробили неодмінним атрибутом своїх досліджень всебічне вивчення фактичного матеріалу, наукову достовірність, репрезентативність джерельної бази. Не використовуючи сам термін “історичне краєзнавство”, вони оперували такими поняттями, як “земельні” дослідження (В.Антонович), “обласництво” (Д.Багалій), “історичне районознавство” (М.Грушевський).

1. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б.Антонович. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
2. Багалей Д.И. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Д.И.Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – Март. – С.1-55.
3. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д.И.Багалей. – М.: Университетская типография, 1887. – 614 с.
4. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV сторіччя / М.С.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
5. Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні / Л.Дідух // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С.120-127.
6. Костомаров Н. Две русские народности / Н.Костомаров // Основа. – 1861. – №3. – С.33-80.
7. Костомаров Н.И. Русская республика (Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. История Новгорода, Пскова и Вятки) / Н.И.Костомаров. – М.: “Чарли”, Смоленск: “Смядын”, 1994. – 544 с.
8. Кравченко В.В. Д.И.Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность / В.В.Кравченко. – Х.: Основа, 1990. – 176 с.
9. Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина / А.М.Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отд. II. – С.105-122.
10. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава / Д.И.Яворницький. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 198 с.

References

1. Antonovych V.B. Moya spovid': Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / V.B.Antonovych. – K.: Lybid', 1995. – 816 s.
2. Bagaley D.I. Magdeburgskoe pravo v Levoberezhnoy Malorosii / D.I.Bagaley // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – 1892. – Mart. – S.1-55.
3. Bagaley D.I. Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva / D.I.Bagaley. – M.: Universitetskaya tipografiya, 1887. – 614 s.
4. Hrushevs'kyi M.S. Narys istoriyi Kyivys'koyi zemli vid smerti Yaroslava do kintsya KhIV storichchya / M.S.Hrushevs'kyi. – K.: Naukova dumka, 1991. – 560 s.
5. Didukh L. Mykola Bilyashivs'kyi i rozvytok mistsevykh muzeyiv v Ukrayini / L.Didukh // Krayeznavstvo. – 2008. – #1-4. – S.120-127.
6. Kostomarov N. Dve russkie narodnosti / N.Kostomarov // Osnova. – 1861. – №3. – S.33-80.
7. Kostomarov N.I. Russkaya respublika (Severnорusskie narodopravstva vo vremena udel'no-vechevogo uklada. Istoriya Novgoroda, Pskova i Vyatki) / N.I.Kostomarov. – M.: «Charli», Smolensk: «Smyadyn'», 1994. – 544 s.
8. Kravchenko V.V. D.I.Bagaley: Nauchnaya i obshchestvenno-politicheskaya deyatelnost' / V.V.Kravchenko. – Kh.: Osnova, 1990. – 176 s.
9. Lazarevskiy A.M. Istoricheskiy ocherk Baturina / A.M.Lazarevskiy // Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa. – K., 1892. – Kn. VI. – Otd. II. – S.105-122.
10. Yavornitskiy D.I. Istoriya goroda Ekaterinoslava / D.I.Yavornitskiy. – Dnepropetrovsk: Promin', 1989. – 198 s.

UDC 94(47) 2-274:279.99Т

АГАРИН Е.В.

Нижегородский государственный университет имени Н.И.Лобачевского (Россия)

Л.Н.ТОЛСТОЙ И ТОЛСТОВСТВО В КРИТИКЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В работе рассматриваются основные направления критики мировоззренческой концепции Л.Н.Толстого его последователями: общая отвлеченность и нечеткость толстовских идеалов, узость рационализма религиозных воззрений, неверность отдельных философских принципов толстовства, непоследовательность самого мыслителя в воплощении социального компонента своего учения, неэффективность альтернативного, основанного на концепции непротивления злу насилием, толстовского способа изменения общества путем нравственного развития его представителей.

AGARINE.V.

Nizhny Novgorod State University named after Lobachevsky (Russia)

LEO TOLSTOY AND TOLSTOYISM IN DISCIPLES' CRITICISM

The article is aimed at presenting and analyzing main criticism directions of Tolstoyism by its disciples. The idea of moral self-improvement is considered as the central principle, uniting all Tolstoyans; existence among them of two various its interpretations causes the logical division of Tolstoyism's criticism into religious and social aspects. Due to the specifics of Tolstoyism and the Tolstoyan movement, such category as "former tolstoyans" can't be distinguished, therefore the opinions of all the people, who had ever been Tolstoy's followers are presented. Within the criticism of the religious concept Tolstoyans paid attention to the abstractness of Tolstoyism ideals which generated, on the one hand, compromises with convictions, and on the other hand, problems with a choice of the lifestyle in accordance to them. Tolstoyans noticed the narrowness of religious rationalism of Tolstoyism which could not always satisfy their religious requirements. Moreover, Tolstoyans' opinions on the particular philosophical principles of Tolstoyism are presented in the article: concept of the evil, vegetarianism, negation of sexual life. Author specifies, that Tolstoyans, as well as outside observers, criticized Tolstoy's inconsistency in carrying out his social ideas: sometimes the disappointment in L.Tolstoy's person turned into the loss of faith in the Tolstoyism principles feasibility and into their gradual denial. The concept of the society transformation by moral improvement of its certain members was the main object of the Tolstoyan movement criticism in terms of social aspect: Tolstoyans not only noted its impossibility, but also stressed their dissatisfaction with the passive struggle for social justice. Tolstoyan social program was closely related to the non-resistance to evil principle which frequently became the object of social ideas criticism. Prince Mikhail Khilkov, who after the Tolstoyism was seized by revolutionary ideas and then returned to Orthodoxy, paid considerable attention to the question of nonresistance. In different periods of his life he pointed at the reactionism and harmfulness of the Tolstoyans' social ideas, at theoretical invalidity and practical inapplicability of non-resistance doctrine. The author notes that the scheme for the main criticism directions of Tolstoyism by its disciples stated in this work could be enlarged and extended in future.

АГАРИН Ю.В.

Нижньогородський державний університет імені М.І.Лобачевського (Росія)

Л.М.ТОЛСТОЙ І ТОЛСТОВСТВО В КРИТИЦІ ПОСЛІДОВНИКІВ

Розглядаються головні напрями критики світоглядної концепції Л.М.Толстого його послідовників: загальна абстрактність і нечіткість толстовських ідеалів,

вужькість раціоналізму релігійних бачень, невірність окремих філософських принципів толстовства, непослідовність самого мислителя у втіленні соціального компоненту свого навчання, неефективність альтернативного, заснованого на концепції непротиву злу насиллям, толстовського засобу зміни суспільства шляхом морального розвитку його адептів.

Среди явлений русской истории, интерес к которым вновь пробудился в постсоветское время, не последнее место занимают Л.Н.Толстой и толстовцы. Толстовское *“целостное философско-нравственное учение, которое отечественная наука начинает как бы заново познавать”* [54, с.142] и неразрывно связанное с ним, так называемое *“толстовское движение”* вновь оказались в поле внимания исследователей, о чем красноречиво может свидетельствовать ряд новейших работ, затрагивающих те или иные стороны проблемы [2; 4; 6; 11; 12; 31; 37; 56; 57].

Эксцентричность, почти провокационность убеждений и жизни толстовцев при их относительной немногочисленности обусловили предлагаемый в данной работе аспект рассмотрения толстовства, которая является попыткой взглянуть на движение изнутри, глазами его отдельных участников. Несмотря на вполне естественную тенденциозность и преобладающую обличительность по отношению к толстовским идеям особенно среди их уже *“бывших”* последователей, именно эта субъективность позволяет отметить те специфические грани толстовства, которые посторонним наблюдателям представлялись в ином, объективизированном свете либо вовсе ускользали от их внимания.

Вместе с тем постановка проблемы требует некоторых предварительных замечаний и уточнений относительно специфики самого толстовства. Последние 30 лет жизни Л.Н.Толстой посвятил созданию и проработке своего религиозно-философского учения, основными принципами которого стали собственная этическая, рационалистическая интерпретация христианства, не признающая институты церкви, государства, социального неравенства и земельной собственности; *“непротивление злу насилием”*, т.е. радикальный отказ от применения насилия в любых его формах; отрицание самого капиталистического устройства обществ, основанного на принципе разделения труда и, следовательно, призыв к опрощению и к трудовой, земледельческой жизни из нравственных побуждений и др. [50]. Этот период жизни Толстого сопровождался появлением в его жизни последователей, единомышленников и сочувствующих его учению лиц. Но *“толстовское движение”* не было чем-то единым; по образу мысли и по стилю жизни толстовцы сильно отличались друг от друга, это было очевидно и самим толстовцам. Последователь Л.Н.Толстого М.В.Алехин выделил среди толстовцев *“теоретиков”* – замкнутую группу, не вполне опростившуюся и не желающую двигаться вперед, *“проникнутую буквой писаний Толстого и оберегающую эту букву”*, и *“активистов”*, охваченных духом народничества, сменивших жизнь интеллигента на жизнь крестьянина, создававших земледельческие коммуны или становившихся бродягами [39, л.31-32]. Несмотря на некоторую условность и относительность этого разделения, оно коренилось и в самом толстовском мировоззрении; другой толстовец В.В.Рахманов отмечал: *“в Толстом совмещается вместе, с одной стороны, народник и политический мыслитель с оттенком анархизма, и, с другой стороны, философ-моралист, отыскивающий пути для новой, очищенной от всех суеверий религии”* [36, с.11]. Аналогичную мысль высказал при помощи красивой метафоры и писатель И.Ф.Наживин, также увлекавшийся толстовством: *“в Толстом есть два Толстых: один – Мария, избравшая “единое на потребу”, – давший необыкновенный синтез всей гигантской религиозной работы человечества, другой – Марфа, пекущаяся о многом,*

Толстой-борец, Толстой-джорджист, Толстой-анархист” [15, с.17-18]. Соответственно этой двуклассности естественным образом распадаются и рассматриваемые в данной работе суждения толстовцев о толстовстве – так или иначе темами их критики становятся либо сами религиозно-философские принципы толстовства, либо его социальная программа, основанная на этих принципах. Это естественное деление заложено в структуру нашей работы.

Разительные отличия толстовцев друг от друга порождают вполне закономерные сомнения в существовании какой-либо общей основы в их мировоззрении, однако такая основа может быть обозначена следующим образом. Центральным принципом, который объединяет *“Марию и Марфу”* толстовского мировоззрения и соответственно толстовцев-*“теоретиков”* и толстовцев-*“активистов”* в условное *“толстовское движение”*, является учение о первостепенной важности самосовершенствования (нравственного развития, духовного освобождения и др.) каждого, отдельного человека для оздоровления всех сторон жизни человеческого общества. *“Забота о личном и общем нашем совершенствовании – будет стоять у нас на первом плане, как одна из главных основных задач нашей жизни”* [45, л.10об.], – говорилось в декларативном документе толстовской общины на хуторе Ржевск Воронежской губернии. Идея самосовершенствования, с одной стороны, может быть рассмотрена в качестве исторической особенности толстовства как мировоззрения, явившегося продуктом эпохи социально-политической реакции [8, с.59; 9, с.178-191], а с другой стороны, указывает на его генетическую связь с настроениями, впервые возникшими в недрах народничества [33, с.45-78] и с идеалами так называемого *“коммунитарного движения”* [5]. Благодаря своей неконкретности и неоднозначности идея самосовершенствования вмещала в себя и *“философскую”*, абстрактную интерпретацию, не требовавшую от ее сторонника коренного изменения образа жизни, и *“народническую”*, буквально призывавшую *“оставь все и следуй за мной”* [3, с.94]. Существование же общей солидарности придает этой идее объединяющий статус в рамках *“толстовского движения”*. Аналогичным образом рассматривается цель толстовства и современными толстовцами – *“толстовское движение призвано помогать индивиду исполнять свой основной долг перед обществом – самосовершенствоваться в этом смысле со дня рождения до смерти”* [49, с.6].

Нам представляется любопытным, что при всей вышеописанной значимости идея самосовершенствования крайне редко становилась объектом критики со стороны толстовцев, что является отличием от посторонних наблюдателей – например, советские антирелигиозники Е.Ярославский [55], Ф.Путинцев [34; 35], Б.Ольховой [29], Д.Засловский [7] положили разоблачение стремления к самосовершенствованию в основу своей критики толстовства. Единственным известным нам исключением являются комментарии молодого толстовца Ильи Петровича Яркова, которые нам кажется логичным привести здесь же. *“По-моему – самосовершенствование – совершенно не нужно. Эти мучительные потуги могут быть еще светлее, несмотря на то, что человек и так светел, это гордое желание отгородиться от окружающей жизни, стать выше ее... Самосовершенствование мешает жизни. Мешает проникновению в жизнь радости”* [22, л.7]. По его мнению, ошибка коренится в самой толстовской интерпретации идеи самосовершенствования, так как между толстовским *“старайтесь быть совершенным”* и христианским *“будьте совершенны”* есть существенная разница [22, л.7об.]. Едва ли отсутствие аналогичных мнений среди критических суждений говорит о невнимательности толстовцев. Нам кажется возможным с большой осторожностью предположить, что этот толстовский принцип оставался близким даже уже бывшим последователям Л.Н.Толстого; поэтому в

некотором роде и сам толстовец продолжал быть таковым намного дольше, даже несмотря на свой *“официальный разрыв”* с толстовством и обретение новой веры или партийности. По этой причине и теоретически, и практически сложно четко провести грань, после перехода которой того или иного человека можно назвать уже *“бывшим толстовцем”*. Это сложно и в связи с другой, нижеследующей особенностью самого толстовства.

Один из самых близких толстовцев, рассуждая о семейной драме мыслителя, отметил, что ученики Л.Н.Толстого могли бы своей любовью и преданностью заменить ему 40 000 жен [32, с.394]. Несмотря на это, сам Толстой держался от своих последователей несколько в стороне, а его близкие отношения с единомышленниками, в судьбах многих из которых он принял живейшее участие, имели исключительно личную, а не мировоззренческую либо идеологическую основу. Эта дистанция, кроме прочего, объяснялась и тем, что само толстовство предполагало определенное свободомыслие и рационализм в выработке своих убеждений и в проведении их в личной жизни. Многие толстовцы, *“индивидуалисты в лучшем смысле этого слова”* [30, л.7], в отличие от своих карикатурных изображений [33, с.79-85] придерживались скорее своих собственных принципов, чем догматически следовали учению Л.Н.Толстого. Нередко отмечалось, что толстовцы, несмотря на влияние Л.Н.Толстого, к соответствующим убеждениям приходили самостоятельно – например, дочь одного из первых толстовцев Н.Л.Озмиздова писала так: *“влияние Льва Николаевича на моего отца было велико, но те дорожки, по которым он дошел до своего взгляда на жизнь, эти дорожки так и остались у него самостоятельными”* [19, л.2]. Заявления толстовцев в роде того, что *“он вовсе не “толстовец”, что и говорить о “каком-то толстовстве” смешно, потому что никакого “толстовства” не существует и т.д.”* секретарь Толстого и его единомышленник В.Ф.Булгаков называет *“довольно обычными”* [1, с.287]. Благодаря этому свободомыслию критика толстовца по отношению к тем или иным принципам своего *“учителя”*, с одной стороны, проявлялась очень рано, а с другой стороны – не всегда оканчивалась окончательным отказом от толстовских убеждений. Ввиду этой специфики и обозначенной выше невозможности выделить группу *“бывших толстовцев”* в поле нашего внимания будут находиться критические суждения о толстовстве не только лиц, которые разделяли идеи Толстого прежде своего скептического к ним отношения, но и тех толстовцев, кто, несмотря на свою критику, оставался им по-прежнему преданным.

Предметом критики иногда становилась обозначенная выше абсолютность, неоднозначность толстовских идеалов в целом, отсутствие определенных практических путей их достижения. Секретарь и последователь Толстого В.Ф.Булгаков, критикуя явление *“чертковщины”*, отмечал, что среди толстовцев *“прочно и неотторжимо привился взгляд, что идеалы – одно, а жизнь – другое”* [1, с.308]; в результате этой особенности многие толстовцы лишь продолжали вести удобный для себя образ жизни, превращая ее в постоянный компромисс со своими убеждениями. *“Я видел и других “толстовцев” – таких же, как Чертков, помещиков и богачей. Видел “толстовца” – знаменитого музыканта, проживавшего в королевской квартире. ... Видел “толстовца” – владельца крупной мануфактурной фабрики, “толстовца” – директора банка. Слышал, наконец, о “толстовцах” – вице-губернаторе, члене окружного суда и т.д.”* [1, с.309], – вспоминает далее В.Ф.Булгаков. Но если с одной стороны, в толстовской среде имели место *“злоупотребления теорией “недостижимого идеала”* [1, с.309], на что обращали внимание и посторонние наблюдатели; то для некоторых других толстовцев эта свобода выбора становилась и тяжелым бременем. Эту мысль хорошо выразила уже в 1891 г. одна участница толстовской колонии: *“В этом и вся мука*

жизни “толстовца”, что для него слишком ясен и прост идеал жизни и слишком труден путь к нему. Не материальные лишения, связанные с жизнью “трудами рук своих” (рук неумелых), гнетут “толстовца”, а именно та двойственность, которая существует между высотой его чувств и низостью его поступков” [48, с.1505].

В рамках критики религиозных воззрений толстовства повышенное внимание, как правило, уделялось его рационализму, ярко проявлявшемуся в непризнании мистической стороны христианства. Толстой и толстовцы отрицали божественность Христа, необходимость посредничества священников между богом и человеком, таинства и обряды, возможность персонифицированной загробной жизни, а бог воспринимался ими лишь как дух, частица которого – душа – едина во всех живых существах [27; 50]. Это отмечалось не только религиозными мыслителями, рассматривавшими толстовство лишь как “суррогат религии” [52, с.404], но и самими толстовцами. Один из деятельных толстовцев, организатор коммуны Дугино в Тверской губернии М.А.Новоселов, который еще в свои “толстовские” годы не соглашался с Толстым в его отрицании божественности Христа, после своего возвращения к православию дал согласие в июне 1901 г. на публикацию своего письма к бывшему учителю по поводу ответа Толстого на отлучение его от церкви. “Корректное по форме, оно поражает убожеством содержания” [40, л.11], – охарактеризует это послание Андрей Буткевич. В этом письме Новоселов вынес свой “приговор” религиозным идеям Толстого: “истина познается не логическими рассуждениями, а всею целостью нашего нравственного существа ... вы мало разумеете, что вера ... есть нечто более глубокое, сильное и действенное, чем обычный акт сознания или некоторая идейная настроенность” [28, с.831]. Это суждение является скорее типичным для православного критика толстовства, однако любопытно замечание Новоселова о том, что центральными пунктами христианства являются как раз “само Богочеловечество” и живое [28, с.829], ощущаемое общение с богом, которые Толстой отрицал. Если в русле сухой, догматичной критики толстовства это замечание представляется второстепенным, то в контексте жизненного опыта других толстовцев оно приобретает совершенно иной смысл. По-видимому, толстовство действительно не могло в полной мере удовлетворить религиозные потребности некоторых своих приверженцев, по крайней мере, рационализм толстовской веры нередко становился для них невыносимым тесным при потрясениях, вызванных, например, смертью близких людей. Один из близких знакомых Л.Н.Толстого М.В.Булыгин объяснил свой отход от толстовства следующим образом: “За год до смерти Л.Н. [Толстого] в начале 1909 года (1 февраля) скончалась А.М. [Анна Максимовна – жена М.В. Булыгина]. ... Не найдя утешения в понимании христианского учения Л.Н. и обратно найдя его в молитве Церкви Православной и в учении об общении душ живых и умерших, так же как и в учении Церкви о загробном бытии. ... Не умом, а сердцем я нашел отраду и утешение, даваемое людям учением Церкви, с которой я с этого времени все ближе и ближе стал связываться, пока как блудный сын не вернулся окончательно в ее ограду” [18, л.4-4об.]. Со сходной драмы начался постепенный отказ от толстовских идей у другого толстовца – писателя И.Ф.Наживина, который тяжело переживал раннюю смерть в 1910 г. своей первой дочери Марии (Мируши). “Удар был настолько сокрушителен, что свалил все мои верования. Беседы с Львом Николаевичем на эти невыносимые темы не разъясняли ничего и не успокаивали боли. Огромная храмина теархии – т.е. религиозного анархизма, в которой я мечтал объединить все человечество в одну братскую семью, вся покрылась зловеющими трещинами” [44, л.19], – писал Наживин в автобиографии. Посетивший его в 1912 г. толстовец В.Ф.Булгаков точно заметил: “Он весь превратился на долгое время в какой-то единый, воплощенный протест против

жестокости устройства жизни” [46, л.131об.]. Его разочарование в толстовстве, проявившееся уже прежде [51, с.48-49], в связи с этим событием заметно усилилось. *“Моя новая религия не удовлетворяла меня. Я начал искать более тесного общения с Богом и не находил его; Бог оставался для меня какой-то прекрасной, но туманной абстракцией”*, — отмечает Наживин в своей *“Исповеди”* 1912 г.: *“этого тепла, этой проникающей всю жизнь ясности, вызываемой чувством близости Бога, и не было ни у меня, ни у моих “единомышленников”. Все мы были люди надорванные, мученики неосуществимых, для нас неосуществимых, религиозных идей”* [15, с.197, 199]. Благодаря своему остроумию, резкой саркастичности, поистине *“толстовской”* правдивости и искренности И.Ф.Наживин оставил чрезвычайно много метких, разоблачительных комментариев в адрес не только революционеров и правительства, но и толстовцев; эти суждения мы вынуждены оставить вне поля внимания данной работы. Сходную драму, окончившуюся также возвращением к православию, пережил в конце жизни другой увлекавшийся толстовством человек — князь Д.А.Хилков, две дочери которого покончили с собой; его критика толстовства будет рассмотрена ниже. Для полноты картины приведем здесь и альтернативное мнение насчет толстовского рационализма, который другим толстовцам мог представляться и неполным. Его высказал Е.И.Попов, основываясь на том, что Толстой не отрицал полностью молитву: *“Вопрос о Боге был единственный, на котором мы не сходились с Л.Н., почти до конца его жизни. ... Так я не мог допустить понятия, что Бог есть существо Личное, допускающее обращение к себе как к человеку и личности. Л.Н. же допускал это, признавая такое обращение возможным по свойства человеческого разума”* [41, л.104-104об.].

Критические суждения вызывали и отдельные толстовские принципы. Например, в годы описанной выше драмы И.Ф.Наживин пришел к выводу о невозможности и бессмысленности вегетарианства. *“Вегетарианцем может считать себя только тот, кто получает продукты питания не непосредственно от природы, а из вторых рук. Если же добывать овощи, мед, фрукты, яйца, молоко самому, то очень скоро увидишь, что ни о каком безубойном питании и речи быть не может. ... Если хочешь получить что-нибудь от земли, то необходимо постоянно вооруженной рукой отбиваться от всевозможных “врагов” твоего труда или жить в такой местности, где, как в Англии, большинство этих врагов уже уничтожено”* [16, с.92]. Или, например, А.М.Бодянский, будучи уже баптистом, высказывал интересные рассуждения насчет зла, самостоятельное существование которого отрицается в толстовстве: *“никакими человеческими усилиями не может быть не только уничтожено зло в общей жизни, но даже сколько-нибудь уменьшено. ... Присутствие зла в мире так же необходимо, как материал для роста добра в жизни в мире. Не было бы зла, не было бы жизни и самого мира”* [20, л.2]. Довольно много споров в толстовских кругах вызывал вопрос о половой жизни, впервые поднятый в начале 1890-х годов в связи с появлением *“Крейцеровой сонаты”* Л.Н.Толстого [36, с.18]. Сам мыслитель видел идеал в полном целомудрии, рассматривая брак как компромисс, который, естественно, значительно лучше, чем жизнь в разврате. С толстовским идеалом целомудрия не соглашались многие из толстовцев. Довольно точно свое несогласие сформулировал, по нашему мнению, В.Ф.Булгаков: *“половая жизнь не является чем-то грязным, скверным, порочным и не только не заслуживает огульного осуждения и презрения, а наоборот, представляет великую зидительную силу, дарованную человеку Богом и природой”*; половое влечение и акт *“не выдуманы человеком, а даны самой Природой; отвратительным, нечистым может быть только что-то неестественное”* [1, с.179-180]. Критика идеала целомудрия вполне логично связана с сомнениями в том, что человек исключительно духовное существо, как он рассматривался в религиозной концепции толстовства, и со

стремлением реабилитировать материальный аспект жизни, которому Толстой и последователи отводили подчиненное по отношению к духовному положение. *“Учение Л.Н.Толстого недооценивает значения материальной стороны жизни”*, – пишет старик-толстовец П.И.Чернов, – *“... я вынужден был признать в человеке рядом с его душой законность другой ипостаси – тела”* [47, л.31]. В этом пункте критика отвлеченных религиозно-философских идей толстовства постепенно переходит в критику социальной программы толстовства, имевшей дело непосредственно с окружавшим толстовцев материальным миром.

По нашему мнению, в этой части сначала логично остановиться на восприятии толстовцами фигуры самого Л.Н.Толстого, социальная жизнь которого, по мнению многих из них, шла вопреки убеждениям. На заре толстовского движения на землю многие его участники призывали Толстого последовать их примеру, считая себя более последовательными, чем мыслитель. *“Все мы, молодежь, собиравшаяся сесть на землю, очень волновались тогда тем, что сам Толстой и некоторые близкие к нему люди, разделявшие его учение, не осуществляют его в жизни”* [26, л.40], – вспоминает А.С.Буткевич. Уже упомянутый М.А.Новоселов в письме 1 марта 1887 г. убеждает Толстого изменить образ жизни в интересах также и самих толстовцев: *“Лев Николаевич! Дорогой, незабвенный наш! Зачем, скажите, зачем Вы остановились на полдороге в своем великольном шествии за Христом? ... Выбросьте из своей жизни то, что дает право людям упрекать Вас, оскорблять нас (ибо они хулят нас) и безжалостно гасить огонь, который Вы раздули спустя почти 2000 лет после его зажжения”* [32, с.391]. По воспоминаниям В.М.Величкиной этот же вопрос становился яблоком раздора между Толстым и толстовцами и впоследствии, во время помощи голодающему населению [3, с.94]. По-видимому, эти *“недостатки”* мыслителя иногда переносились толстовцами на толстовство как таковое. Для П.В.Великанова разочарование в Л.Н.Толстом окончилось, судя по довольно путаным воспоминаниям, разочарованием в истинности толстовского мировоззрения: *“Убедился я всем моим существом, что Л.Н. был учеником Христа и имел свет Его, но не имел жара и огня Его любви. ... Л.Н., несомненно, лучший человек христианской культуры 19 века, в 32 года своей борьбы со своей природой не смог одолеть то, из-за чего происходят судьбища и войны. ... Этот факт ясно показывает, что душа наша не христианка, а злая, падающая”* [23, л.1,6].

Критика социального аспекта толстовства отличается значительно меньшей разрозненностью направлений. Так или иначе, она преимущественно была направлена против принципа преобразования общества путем нравственного перерождения его отдельных представителей, который, предполагая отказ от насилия или организованной общественной помощи, включал в себя только пропаганду личным примером и распространение толстовской истины словом. *“Как единичные отказы от военной повинности бессильны уничтожить войну, так появление единичных подвижников и святых, вроде Франциска Ассизского или Тихона Задонского, бессильно переродить нравственно человечество”*, – пишет в воспоминаниях А.С.Буткевич, добавляя при этом: *“Нравственное перерождение не исключается: оно пойдет параллельно с изменением внешних условий”* [26, л.46-48]. Эмоциональная неудовлетворенность пассивной и неполной программой преобразования общества, теснейшим образом связанной с толстовской философией непротивления злу насилием, хорошо выразилась в письме П.Ф.Безверного: *“Откровенно скажу Вам, что я иногда завидую активным борцам против зла: в сравнении с нами, кровь их живее течет в жилах и как будто бедствия людей на них действуют больней, чем на нас, “толстовцев”* [42, л.4]. Сходное признание сделал толстовец К.П.Злинченко, увлекшийся революционными идеями: *“толстовское учение со всеми его непротивленскими средствами борьбы, показалось*

мне бледным, безжизненным, нереволуционным” [38, л.76]. Вполне естественно, что подобное настроение усиливалось в годы революционных подъемов, когда некоторые из толстовцев колебались между непротивлением и более активной борьбой за социальную справедливость. О таком состоянии двух своих друзей А.К.Раковича и М.П.Кожушко, сочувствовавших толстовству, рассказывает Т.С.Дудченко в письме Толстому 16 ноября 1906 г.: *“Они пространно и ясно высказываются, что измениться к лучшему жизнь людей может только при условии религиозного их подъема, но Крестьянский Союз [партии эсеров] они считают желательным, необходимым и облачают его в какую-то особую непонятную мне форму”* [43, л.2об.-3].

Среди тех, кто на рубеже XIX-XX вв. отказался от толстовства в пользу революционных идеалов, отдельно стоит выделить князя Д.А.Хилкова, прошедшего долгий путь последовательного увлечения самобытным народничеством, толстовством, анархизмом, революционным социализмом и возвратившегося в конце жизни к православию. На его незаурядную фигуру с многогранной, исполненной трагизма судьбой исследователи уже неоднократно обращали свое внимание [10; 13; 17]. Мы же отметим, что, страстно увлекаясь в свое время толстовством и, впоследствии, будучи вдумчивым и остроумным его критиком, Хилков в разные периоды жизни оставил много любопытных суждений о недостатках толстовского мировоззрения, главным образом, в его социальном компоненте.

В годы своего вынужденного пребывания за границей и увлечения революционными идеалами он разделял мнение русских революционеров-эмигрантов о реакционности толстовства. Считая толстовское мировоззрение (в данном случае своего знакомого А.М.Бодянского) *“косвенным оправданием и косвенной защитой существующего порядка вещей”* [25, л.18об], Хилков высказывал в 1902 г. В.Д.Бонч-Бруевичу мысль о близости правительства и толстовцев: *“С полицейской точки зрения правительство еще горько пожалеет о том, что не устроило из толстовства клапана спасительного. ... Чтобы властвовать, надо разделять – давно известно. Из толстовства можно было бы клин устроить”* [25, л.6]. Интересно, что подобную же мысль высказывал в письме К.П.Победоносцеву толстовец И.М.Трегубов [24]. Полусаркастически называя толстовцев *“божьими коровками”*, Д.А.Хилков утверждал, что *“большую часть зла в мир внесли именно такие люди”* [25, л.3], подразумевая их отказ бороться за улучшение общественного устройства. Впрочем, из-за самой неполноценности толстовской идеологии, имеющей, по мнению Хилкова, только отрицательную сторону – критику действительности, отказ толстовцев от насилия является *“недомыслием или сознательным закрыванием глаз”*, так как *“всякое отрицание существующего, когда это отрицание проповедуется всем, необходимо ведет к насилию, как бы проповедники его не отрицали”* – и этим своим разрушительным воздействием на существующий социальный строй толстовство искупает свою вину [25, л.14об.-15]. С годами тональность суждений Д.А.Хилкова о толстовских идеалах меняется – теряя свою социально-политическую остроту, они приобретают скорее религиозно-философское направление. Ввиду отказа Хилкова от социалистических идеалов и возвращения к православию антитолстовская апология революционного насилия заменяется апологией войны с сохранением критики идеи непротivления злу насилием. На запрос об отказах от военной службы К.С.Шохор-Троцкого Хилков в письме 7 марта 1912 г. дал взвешенную отповедь: *“Я никогда отказов от воинской повинности не поддерживал. Пройдя сам через такое “искушение” во время войны, я считаю отказ от в.п. слабостью духовной. ... Когда отказ от воинской повинности не сопровождается отказом от всего того, что подобно воинской повинности, то отказ от воинской повинности ... есть дело не христианское. А так как оно вызывает*

самомнение и отделение человека от “грешных”, то оно еще и вредно” [21, л.2]. В опубликованных письмах Д.А.Хилкова последних лет его жизни встречаются и пространные суждения о непротивлении. В целом свое несогласие с Толстым он констатировал следующим образом: *“может или не может человек ощущать в своем сердце, как заповедь Бога, как веление Бога, призыв к употреблению насилия? Да или нет? Вот в этом мое коренное разделение с Л.Н. Я отвечаю: “да, может”. Он говорит: “нет, не может”* [53, с.14]. В этих последних письмах всё больше сквозит совершенно нетолстовское разочарование в людях и пессимистический взгляд в будущее, что, впрочем, может объясняться и выборочностью издателя писем: *“Дракой нельзя завоевать свободы. Но при тех условиях земной жизни, которые мы все знаем, политические права могут быть добыты только теми, которые не откажутся от употребления насилия”* [53, с.14]; или *“при рассуждениях о войне тщательно стараются забыть (пацифисты), что человечество, взятое в массе, стоит в болоте, а потому обязательно, дабы выйти на берег, должно пройти болотом”* [53, с.113]. Самому Д.А.Хилкову не удалось пройти живым через это “болото” – добровольно отправившись на войну, он погиб на фронте 21 октября 1914 г.

Завершая наш очерк, отметим, что в нем даны лишь основные направления критики феномена толстовства и личности его основателя среди толстовцев; при условии привлечения других источников в рамках более масштабной работы эта схема может быть уточнена и расширена. В заключение нам кажется целесообразным привести и положительный отзыв о толстовцах человека, также увлекавшегося в молодые годы толстовскими идеями, участвовавшего в земледельческой общине у М.А.Новоселова, а впоследствии ставшего известным политическим и общественным деятелем – В.А.Маклакова. *“Толстовцы были хорошие, но все-таки единичные люди. Они задавались недостижимой целью – сочетать мир и культуру с учением Христа. ... Судьба мне позволила издали видеть попытку этих толстовцев и наблюдать, как жизнь оказалась сильнее; но в годы исканий настоящей дороги они были ценны моральными требованиями к отдельному человеку и к целому обществу; люди вообще были склонны пренебрегать указаниями собственной совести, то есть тем добром, которое заложено в душе каждого человека, пренебрегать указаниями совести во имя “общего блага”* [14, с.79].

1. Булгаков В.Ф. Как прожита жизнь: Воспоминания последнего секретаря Л.Н.Толстого / В.Ф.Булгаков. – М.: Кучково поле, 2012. – 864 с.

2. Варфоломеев Ю.В. Дело “толстовца” В.А. Молочникова (по материалам архивных документов Государственного музея Л.Н.Толстого) / Ю.В.Варфоломеев // Известия Саратовского университета. Т.9. Серия: история, международные отношения. – Саратов, 2009. – Вып. 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/Варфоломеев3.pdf>.

3. Величина В.М. В голодный год с Львом Толстым. Воспоминания / В.М.Величина. – М.-Л.: Государственное издательство, 1928. – 145 с.

4. Воробьев И.А. Толстовские колонии в Англии во второй половине 1890-х годов / И.А.Воробьев // Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта. – 2011. – №6. – С.141-146.

5. Гордеева И.А. “Забытые люди”: История российского коммунитарного движения / И.А.Гордеева. – М.: АИРО XX, 2003. – 240 с.

6. Гордеева И.А. Самиздат “толстовцев” 1920-х – 1930-х годов / И.А.Гордеева // Acta Samizdatica: Записки о самиздате: альманах. – М.: ГПИБ России – Международный Мемориал – “Звенья”, 2013. – Вып.1(2). – С.199-209.

7. Засловский Д. “Святые вши” / Д.Засловский // Революция и культура. – 1928. – №17. – С.31-34.

8. Калиничева З.В. К вопросу о возникновении толстовства / З.В.Калиничева // XXVII Герценовские чтения. Научный атеизм, этика, эстетика. – Л., 1974. – С.56-63.

9. Канев С.Н. Революция и анархизм / С.Н.Канев. – М.: Мысль, 1987. – 328 с.

10. Кудинов Д.В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901-1906 гг.: региональное измерение / Д.В.Кудинов. – Сумы: ООО “Печатный дом “Папирус”, 2013. – 160 с.

11. Кудинов Д.В. Толстовское движение в Сумском уезде в конце XIX – начале XX веков / Д.В.Кудинов // Труды 5-й международной научной конференции “Актуальные проблемы регионоведения” 28-29 января 2011 г. – Курск, 2011. – С.125-129.
12. Лучникова Е.А. Периодические обозрения толстовцев как один из путей распространения идей мирного христианского анархизма на рубеже XIX-XX вв. / Е.А.Лучникова // Вестник МГОУ. Серия: история и политические науки. – 2013. – №3. – С.70-73.
13. Мазур В.А. Хожение по мукам князя Дмитрия Александровича Хилкова / В.А.Мазур // Известия Уральского государственного университета. – 2000. – №15. – С.75-95.
14. Маклаков В.А. Из воспоминаний. Уроки жизни / В.А.Маклаков. – М.: Московская школа политических исследований, 2011. – 384 с.
15. Наживин И.Ф. Собрание сочинений в 8 томах / И.Ф.Наживин. – М.: Зеленая палочка, 1911. – Т.5: Моя исповедь; воспоминания о Л.Н.Толстом. – 1912. – 496 с.
16. Наживин И.Ф. Собрание сочинений в 8 томах / И.Ф.Наживин. – М.: Зеленая палочка, 1911. – Т.6: Красные маки: мой дневник. – 1912. – 428 с.
17. Наумов О.Н. История рода князей Хилковых / О.Н.Наумов, Б.М.Хилков. – Екатеринбург: Уральское издательство, 2008. – 300 с.
18. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки им. В.И.Ленина (далее – НИОР РГБ), ф.345, к.26, ед.хр.11: Булыгин М.В. Ответы на анкету редакторского комитета Юбилейного Полного Собрания сочинений, 21 лл.
19. НИОР РГБ, ф.345, к.40, ед.хр.18: Спенглер О. Биография Николая Лукича Озмиздова, 7 лл.
20. НИОР РГБ, ф.345, к.44, ед.хр.22: Материалы об отказе от военной службы Бодянского Александра Михайловича, 4 лл.
21. НИОР РГБ, ф.345, к.55, ед.хр.6: Материалы об отказе от военной службы Хилкова Дмитрия Александровича, 4 лл.
22. НИОР РГБ, ф.345, к.56, ед.хр.4: Янков И.П. Записки 1912-1915, 36 лл.
23. НИОР РГБ, ф.345, к.68, ед.хр.50: Великанов П.В. Письма к Шохор-Троцкому К.С., 16 лл.
24. НИОР РГБ, ф.369, к.352, ед.хр.32: Трегубов И.М. Письмо к К.П. Победоносцеву, 2 лл.
25. НИОР РГБ, ф.369, к.358, ед.хр.55: Хилков Д.А. Письма к Бонч-Бруевичу В.Д., 1901 март-октябрь, 27 лл.
26. НИОР РГБ, ф.599, к.1, ед.хр.10: Буткевич А.С. Воспоминания о Л.Н. Толстом и о толстовстве, 74 лл.
27. Наше жизнепонимание. С заметкой Л.Н.Толстого. – Воронеж: Истинная Свобода, 1917. – 16 с.
28. Новоселов М.А. Открытое письмо графу Толстому от бывшего его единомышленника, по поводу ответа на постановление Святейшего Синода / М.А.Новоселов // Миссионерское обозрение. – 1901. – №6. – С.823-835.
29. Ольховой Б. Сильные и слабые стороны в учении Л.Н.Толстого / Б.Ольховой // Революция и культура. – 1928 – №17. – С.5-8.
30. Отдел рукописей Государственного музея истории религии и атеизма, ф.242, оп.1, д.105: Общее дело: литературно-общественный и вегетарианский журнал.
31. Петухова Т.В. Коммуны и артели толстовцев в Советской России (октябрь 1917-1929 гг.) / Т.В.Петухова. – Ульяновск: УлГТУ, 2008. – 124 с.
32. Письма М.А.Новоселова к Л.Н.Толстому [публ. Е.С.Полищук] // Минувшее: исторический альманах. – 1994. – Вып.15. – С.371-423.
33. Пругавин А.С. Неприемлющие мира. Очерки религиозных исканий. Анархическое течение в русском сектантстве / А.С.Пругавин. – М.: Задруга, 1918. – 182 с.
34. Путинцев Ф. О “Толстовствующих” / Ф.Путинцев // Антирелигиозник. – 1928. – №7. – С.45-59.
35. Путинцев Ф. Толстой, толстовство и сектантство / Ф.Путинцев // Революция и культура. – 1928. – №17. – С.17-24.
36. Рахманов В.В. Л.Н.Толстой и “толстовство” в конце восьмидесятых и начале девяностых годов / В.В.Рахманов // Минувшие годы. – 1908. – №9. – С.3-33.
37. Редькина О.Ю. Толстовцы Нижней Волги в 1917-м – 1930-х годах / О.Ю.Редькина // Стрежень: научный ежегодник. – Вып.4. – Волгоград: ГУ “Издатель”, 2004. – С.317-327.
38. Российский государственный архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ), ф.217, оп.1, ед.хр.23: Злинченко К.П. “Мои воспоминания” (“Тридцать лет”) часть 1 и 2 (Вторая редакция), 230 л.
39. РГАЛИ, ф.508, оп.1, ед.хр.240: Алехин М.В.: Мои воспоминания, 36 лл.
40. РГАЛИ, ф.508, оп.1, ед.хр.246: Буткевич А.С. Толстой и толстовство. Воспоминания, 42 лл.
41. РГАЛИ, ф.508, оп.1, ед.хр.269: Попов Е.И. “Моя жизнь” – краткая автобиография, ч.1., 116 лл.
42. РГАЛИ, ф.508, оп.2, ед.хр.58: Безверхий П.Ф. Письма Толстому Льву Николаевичу, 16 лл.
43. РГАЛИ, ф.508, оп.2, ед.хр.69: Дудченко Т.С. Письмо Толстому Льву Николаевичу, 3 лл.
44. РГАЛИ, ф.1115, оп.4, ед.хр.11: Наживин И.Ф. “Автобиография”, “Изгой”, “К моим читателям”, автобиографии, 76 лл.
45. РГАЛИ, ф.2167, оп.1, ед.хр.17: Отчет заседания съезда лиц, сочувствующих устройству общества “на нравственных началах” и др., 27 лл.
46. РГАЛИ, ф.2226, оп.1, ед.хр.162: Булгаков В.Ф. “Черное море. Паломничество”. “Путешествие по берегу Черного моря”. “Общинники и отшельники”. Путевые записи, 461 лл.

47. РГАЛИ, ф.2226, оп.1, ед.хр.1276: Письма сторонников учения Л.Н. Толстого Булгакову В.Ф. с сообщениями о своей жизни и деятельности, просьбами о присылке книг и др. Фамилии корреспондентов на "М-Ш", 57 лл.
48. Т.П. [Татьяна Пытковская] По поводу статей о "толстовцах" / Татьяна Пытковская // Неделя. – 1891. – №47. – С.1502-1506.
49. Толстовское движение: Документы и материалы. – М.: Единство, 1996. – Вып.1. – 128 с.
50. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах / Л.Н.Толстой. – М.: Терра, 1992. – Т.45: Путь жизни, – 1992. – 498 с.
51. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах / Л.Н.Толстой. – М.: Терра, 1992. – Т.75: Письма 1904-1905 (январь-июль) гг. – 1992. – 287 с.
52. Флоровский Г.В. Пути русского богословия / Г.В.Флоровский. – Вильнюс, 1991. – 605 с.
53. Хилков Д.А. Письма князя Дмитрия Александровича Хилкова / Д.А.Хилков. – Сергиев Посад, 1915. – Вып.1. – 123 с.
54. Щербаков В.Н. Толстовская идея революции сознания / В.Н.Щербаков // Советская педагогика. – М., 1990. – №11. – С.140-142.
55. Ярославский Е. О Л.Н.Толстом и "толстовцах" / Е.Ярославский. – М.: Безбожник, 1928. – 22 с.
56. Alston C. Tolstoy And His Disciples: The History Of a Radical International Movement / C.Alston. – London-New York: I.B.Tauris & Co Ltd, 2014. – 309 p.
57. Терзиева М. Поглед върху Българския толстоизъм / М.Терзиева, Н.Иванова, Т.Иванова. – Бургас: Димант, 2003. – 148 с.

References

1. Bulgakov V.F. Kak prozhita zhizn': Vospominaniya poslednego sekretarja L.N.Tolstogo / V.F.Bulgakov. – М.: Kuchkovo pole, 2012. – 864 s.
2. Varfolomeev Ju.V. Delo «tolstovca» V.A. Molochnikova (po materialam arhivnyh dokumentov Gosudarstvennogo muzeja L.N.Tolstogo) / Ju.V.Varfolomeev // Izvestija Saratovskogo universiteta. T.9. Serija: istorija, mezhdunarodnye otnoshenija. – Saratov, 2009. – Vyp. 1. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/Varfolomeev3.pdf>.
3. Velichkina V.M. V golodnyj god s L'vom Tolstym. Vospominaniya / V.M.Velichkina. – М.-Л.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1928. – 145 s.
4. Vorob'ev I.A. Tolstovskie kolonii v Anglii vo vtoroj polovine 1890-h godov / I.A.Vorob'ev // Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I.Kanta. – 2011. – №6. – S.141-146.
5. Gordeeva I.A. «Zabytye ljudi»: Istorija rossijskogo kommunitarnogo dvizhenija / I.A.Gordeeva. – М.: AIRO HH, 2003. – 240 s.
6. Gordeeva I.A. Samizdat «tolstovcev 1920-h – 1930-h godov / I.A.Gordeeva // Acta Samizdatica: Zapiski o samizdate: al'manah. – М.: GPIB Rossii – Mezhdunarodnyj Memorial – «Zven'ja», 2013. – Vyp.1(2). – S.199-209.
7. Zaslavskij D. «Svjatyje vshi» / D.Zaslavskij // Revoljucija i kul'tura. – 1928. – №17. – S.31-34.
8. Kalinicheva Z.V. K voprosu o vzniknovenii tolstovstva / Z.V.Kalinicheva // XXVII Gercenovskie chtenija. Nauchnyj ateizm, jetika, jestetika. – L., 1974. – S.56-63.
9. Kanev S.N. Revoljucija i anarhizm / S.N.Kanev. – М.: Mysl', 1987. – 328 s.
10. Kudinov D.V. Sumskie liberaly v rossijskom osvoboditel'nom dvizhenii, 1901-1906 gg.: regional'noe izmerenie / D.V.Kudinov. – Sumy: ООО «Pechatnyj dom «Papyrus», 2013. – 160 s.
11. Kudinov D.V. Tolstovskoe dvizhenie v Sumskom uезде v konce XIX – nachale XX vekov / D.V.Kudinov // Trudy 5-j mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Aktual'nye problemy regionovedenija» 28-29 janvarja 2011 g. – Kursk, 2011. – S.125-129.
12. Luchnikova E.A. Periodicheskie obozrenija tolstovcev kak odin iz putej rasprostraneniya idej mirnogo hristianskogo anarhizma na rubezhe XIX-XX vv. / E.A.Luchnikova // Vestnik MGOU. Serija: istorija i politicheskie nauki. – 2013. – №3. – S.70-73.
13. Mazur V.A. Hozhdenie po mukam knjazja Dmitrija Aleksandroviča Hilкова / V.A.Mazur // Izvestija Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. – 2000. – №15. – S.75-95.
14. Maklakov V.A. Iz vospominanij. Uroki zhizni / V.A.Maklakov. – М.: Moskovskaja shkola politicheskikh issledovanij, 2011. – 384 s.
15. Nazhivin I.F. Sobraenie sochinenij v 8 tomah / I.F.Nazhivin. – М.: Zelenaja palochka, 1911. – Т.5: Moja ispoved'; vospominaniya o L.N.Tolstom. – 1912. – 496 s.
16. Nazhivin I.F. Sobraenie sochinenij v 8 tomah / I.F.Nazhivin. – М.: Zelenaja palochka, 1911. – Т.6: Krasnye maki: moj dnevnik. – 1912. – 428 s.
17. Naumov O.N. Istorija roda knjazej Hilkovykh / O.N.Naumov, B.M.Hilkov. – Ekaterinburg: Ural'skoe izdatel'stvo, 2008. – 300 s.
18. Nauchno-issledovatel'skij otdel rukopisej Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki im. V.I.Lenina (dalee – NIOR RGB), f.345, k.26, ed.hr.11: Bulygin M.V. Otvetny na anketu redaktorskogo komiteta Jubilejnogo Polnogo Sobraenija sochinenij, 21 ll.
19. NIOR RGB, f.345, k.40, ed.hr.18: Spengler O. Biografija Nikolaja Lukicha Ozmizdova, 7 ll.
20. NIOR RGB, f.345, k.44, ed.hr.22: Materialy ob otkaze ot voennoj sluzhby Bodjanskogo Aleksandra Mihajlovicha, 4 ll.

21. NIOR RGB, f.345, k.55, ed.hr.6: Materialy ob otkaze ot voennoj sluzhby Hilkova Dmitrija Aleksandrovicha, 4 ll.
22. NIOR RGB, f.345, k.56, ed.hr.4: Jarkov I.P. Zapiski 1912-1915, 36 ll.
23. NIOR RGB, f.345, k.68, ed.hr.50: Velikanov P.V. Pis'ma k Shohor-Trockomu K.S., 16 ll.
24. NIOR RGB, f.369, k.352, ed.hr.32: Tregubov I.M. Pis'mo k K.P. Pobedonoscevu, 2 ll.
25. NIOR RGB, f.369, k.358, ed.hr.55: Hilkov D.A. Pis'ma k Bonch-Bruevichu V.D., 1901 mart-oktjabr', 27 ll.
26. NIOR RGB, f.599, k.1, ed.hr.10: Butkevich A.S. Vospominanija o L.N. Tolstom i o tolstovstve, 74 ll.
27. Nashe zhizneponimanie. S zametkoj L.N.Tolstogo. – Voronezh: Istinnaja Svoboda, 1917. – 16 s.
28. Novoselov M.A. Otkrytoe pis'mo grafu Tolstomu ot byvshego ego edinomyshlennika, po povodu otveta na postanovlenie Svjatejshego Sinoda / M.A. Novoselov // Missionerskoe obozrenie. – 1901. – №6. – S.823-835.
29. Ol'hovoj B. Sil'nye i slabye storony v uchenii L.N.Tolstogo / B.Ol'hovoj // Revoljucija i kul'tura. – 1928 – №17. – S.5-8.
30. Otdel rukopisej Gosudarstvennogo muzeja istorii religii i ateizma, f.242, op.1, d.105: Obshee delo: literaturno-obshhestvennyj i vegetarianskij zhurnal.
31. Petuhova T.V. Kommuny i arteli tolstovcev v Sovetskoj Rossii (oktjabr' 1917-1929 gg.) / T.V.Petuhova. – Ul'janovsk: UIGTU, 2008. – 124 s.
32. Pis'ma M.A. Novoselova k L.N.Tolstomu [publ. E.S.Polishhuk] // Minuvshhee: istoricheskij al'manah. – 1994. – Vyp.15. – S.371-423.
33. Prugavin A.S. Nepriemljushhie mira. Oчерki religioznyh iskanij. Anarhicheskoe techenie v russkom sektantstve / A.S.Prugavin. – M.: Zadruga, 1918. – 182 s.
34. Putincev F. O «Tolstovstvujushhij» / F.Putincev // Antireligioznik. – 1928. – №7. – S.45-59.
35. Putincev F. Tolstoj, tolstovstvo i sektantstvo / F.Putincev // Revoljucija i kul'tura. – 1928. – №17. – S.17-24.
36. Rahmanov V.V. L.N.Tolstoj i «tolstovstvo» v konce vos'midesjatyh i nachale devjanostyh godov / V.V.Rahmanov // Minuvshie gody. – 1908. – №9. – S.3-33.
37. Red'kina O.Ju. Tolstovcy Nizhnej Volgi v 1917-m – 1930-h godah / O.Ju.Red'kina // Strezhen': nauchnyj ezhegodnik. – Vyp.4. – Volgograd: GU «Izdatel'», 2004. – S.317-327.
38. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv literatury i iskusstva (dalee – RGALI), f.217, op.1, ed.hr.23: Zlinchenko K.P. «Moi vospominanija» («Tridcat' let») chast' 1 i 2 (Vtoraja redakcija), 230 l.
39. RGALI, f.508, op.1, ed.hr.240: Alehin M.V.: Moi vospominanija, 36 ll.
40. RGALI, f.508, op.1, ed.hr.246: Butkevich A.S. Tolstoj i tolstovstvo. Vospominanija, 42 ll.
41. RGALI, f.508, op.1, ed.hr.269: Popov E.I. «Moja zhizn'» – kratkaja avtobiografija, ch. 1., 116 ll.
42. RGALI, f.508, op.2, ed.hr.58: Bezverhij P.F. Pis'ma Tolstomu L'vu Nikolaevichu, 16 ll.
43. RGALI, f.508, op.2, ed.hr.69: Dudchenko T.S. Pis'mo Tolstomu L'vu Nikolaevichu, 3 ll.
44. RGALI, f.1115, op.4, ed.hr.11: Nazhivin I.F. «Avtobiografija», «Izgoj», «K moim chitateljam», avtobiografii, 76 ll.
45. RGALI, f.2167, op.1, ed.hr.17: Otchet zasedanija s#ezda lic, sochuvstvujushhij ustrojstvu obshhestva «na нравstvennyh nachalah» i dr., 27 ll.
46. RGALI, f.2226, op.1, ed.hr.162: Bulgakov V.F. «Chernoe more. Palomничество». «Puteshestvie po beregu Chernogo morja». «Obshhinniki i otshel'niki». Putevyje zapisi, 461 ll.
47. RGALI, f.2226, op.1, ed.hr.1276: Pis'ma storonnikov uchenija L.N. Tolstogo Bulgakovu V.F. s soobshhenijami o svoej zhizni i dejatel'nosti, pros'bami o prisylke knig i dr. Familii korrespondentov na «M-Sh», 57 ll.
48. T.P. [Tat'jana Pytkovskaja] Po povodu statej o «tolstovcah» / Tat'jana Pytkovskaja // Nedelja. – 1891. – №47. – S.1502-1506.
49. Tolstovskoe dvizhenie: Dokumenty i materialy. – M.: Edinstvo, 1996. – Vyp.1. – 128 s.
50. Tolstoj L.N. Polnoe sobranie sochinenij v 90 tomah / L.N. Tolstoj. – M.: Terra, 1992. – T.45: Put' zhizni, – 1992. – 498 s.
51. Tolstoj L.N. Polnoe sobranie sochinenij v 90 tomah / L.N. Tolstoj. – M.: Terra, 1992. – T.75: Pis'ma 1904-1905 (janvar' -ijul') gg. – 1992. – 287 s.
52. Florovskij G.V. Puti russkogo bogoslovija / G.V.Florovskij. – Vil'njus, 1991. – 605 s.
53. Hilkov D.A. Pis'ma knjazja Dmitrija Aleksandrovicha Hilkova / D.A.Hilkov. – Sergiev Posad, 1915. – Vyp.1. – 123 s.
54. Shherbakov V.N. Tolstovskaja ideja revoljucii soznanija / V.N.Shherbakov // Sovetskaja pedagogika. – M., 1990. – №11. – S.140-142.
55. Jaroslavskij E. O L.N.Tolstom i «tolstovcah» / E.Jaroslavskij. – M.: Bezbozhnik, 1928. – 22 s.
56. Alston C. Tolstoy And His Disciples: The History Of a Radical International Movement / C.Alston. – London-New York: I.B.Tauris & Co Ltd, 2014. – 309 p.
57. Terzieva M. Pogled v#rhu B#lgarskija tolstoiz#m / M.Terzieva, N.Ivanova, T.Ivanova. – Burgas: Dimant, 2003. – 148 s.

UDC 93(477)“1900/1916”: 316.77::316.324.5

КУДИНОВ Д.В.Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кандидат історичних наук (Україна)**ЧУТКИ ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗАСІБ МОБІЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ІСТОРИЧНИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС**

Аналізується й узагальнюється думка істориків про значення чуток періоду селянської революції початку ХХ ст. у спрямуванні соціальних виступів сільських жителів, керуванні корпоративною поведінкою селян. Акцентується увага на тому, що чутки слугували своєрідним камертоном селянської ідеології, а також соціальних очікувань селян. Тематика поговорів в історичних працях показана і з боку можливості їх розгляду як жанрового різновиду усної народної творчості.

KUDINOV D.V.

Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, PhD (History) (Ukraine)

**RUMOURS AS THE MEANS OF PEASANTS' SOCIOPOLITICAL ACTIVITY
MOBILIZATION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: HISTORICAL AND
HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE**

The purpose of the present article is to estimate the role and the place of rumours in the intensification, expansion and ideological content of peasant movement. Current thematic justification is determined, from the one hand, by frequent references in specialized scientific publications to the rumours role as the accelerator of peasants' riots and, from the other hand, by the absence of particular research on peasant tittle-tattles of political nature. Thus, the object of this publication is boosting of historians of Peasantry to such narratives.

The author of the article takes as a premise the idea that gossips generation should be investigated indispensably in cross-disciplinary light. The notion of "rumour" itself is mentioned in sciences as a dialog one – the variety of informal interpersonal communications resulting in transferring by word of mouth of the information which is not confirmed officially.

It was demonstrated that peasants rumours at the beginning of the 20th century can be classified in three forms: "rumors-desires", "rumors-bogeymen" and "aggressive rumours". Gossips reflected mental paradigms of the Peasantry, modified public mind and directed social behavior, which was demonstrated in the works of historians-agrarians. Regarding the time period investigated in the article they specified not only peasants' guesses, but also directives of the government and agitation of opposition to be the sources of rumours spreading. Under the conditions of propaganda inconsistency and low political culture of the peasants' majority, who were unable to conceive revolutionary appeals adequately, the proclamations content was twisted and passed in the form of gossips.

It is noted that in the rumours of sociopolitical nature the figure of the monarch was a keynote as well as the peasants' expectations for the desire of the monarch to provide them with land, which was prevented by the officials, the landlords and other "enemies" of the agrarians. In this respect the rumours about the king gained "a family nature". In such a way, the head of the state obtained the features characteristic to the peasants themselves, which was especially pointed out by A. Gaisinovich. Due to this, gossips received fantastic plots, where tsar and managed by him "princes", "stewards" and "generals" acted as protagonists and the representatives of local authorities, landlords and officials played the role of antagonists. Therefore, rumours remained an essential part of general complex of peasant linguistic culture with its characteristic speech tokens, plots, moral and value components.

КУДИНОВ Д.В.

Сумський обласний інститут післядипломного педагогічного образования,
кандидат исторических наук (Украина)**СЛУХИ КАК ИНФОРМАЦИОННЫЙ СПОСОБ МОБИЛИЗАЦИИ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ КРЕСТЬЯНСТВА В
НАЧАЛЕ XX В.: ИСТОРИЧЕСКИЙ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ДИСКУРС**

Анализируется и обобщается позиция историков по отношению к значению слухов периода крестьянской революции начала XX в. в направлении социальных выступлений сельских жителей, руководстве корпоративным поведением крестьян. Акцентируется внимание на том, что слухи служили своеобразным камертоном крестьянской идеологии, а также социальных ожиданий крестьянства. Тематика слухов в исторических трудах показана и со стороны возможности их рассмотрения как жанровой разновидности устного народного творчества.

В інформаційному обміні між людьми значна роль відводиться чуткам, значення яких підвищується в суспільствах, де є слабким зв'язок між широкими верствами населення й засобами масової інформації, громадянами та офіційними органами влади тощо. Це в повній мірі відповідає умовам, в яких жило українське пореформене село: низький рівень грамотності населення, епізодичне знайомство селян з пресою, побутова локальність сфери спілкування, однобокість тлумачення розпоряджень вищої влади, недостатність просвітницької діяльності земств залишали в доступному селянству інформаційному просторі широке місце для різноманітних чуток, пліток, балачок, якими воно заповнювало інформаційний вакуум, і обґрунтовували форму конкретних соціальних дій селянства. За умов швидкої революційної трансформації українського села і відсутності суворого політичного керівництва опозиції чутки впливали на загальну ідейну атмосферу селянського руху. Нерідко вони передували стихійним виступам аграріїв, а також слугували їх виправданням та поясненням у випадку придушення бунтів.

Відіграваючи помітну роль у роздмухуванні соціальних виступів, чутки привертають увагу як окремих напрям дослідження. Однак, не дивлячись на ясні згадки про них у періоди активізації селянських виступів, окремих спеціалізованих досліджень, присвячених цій проблемі, майже не існує. Виключенням є статті О.Федькова [22] й І.Якимчук [24]. Однак, в роботі першого автора поговори розглянуті лише побіжно як фактор зростання сільських організацій СРН на Поділлі, а в публікації І.Якимчук семантика поговорів стосувалася страхів довкола хвороб і протиепідеміологічних заходів, а також реакції на астрономічні явища та релігійні дива.

Певний елемент аналізу ролі чуток у розігріванні антипоміщицьких або антиурядових настроїв знаходимо в працях істориків А.Гайсиновича, М.Гирича, В.Горна, М.Лещенка, П.Маслова, О.Михайлюка і І.Премислера. Серед перелічених вчених особливу увагу аналізу змісту чуток приділив радянський дослідник селянських рухів в Європейській частині Росії А.Гайсинович. Однак і в його роботі поговорки фігурували не в якості окремого предмету обговорення, а лише як ілюстрація затьмареної суспільно-політичної свідомості селянства, котре заступало на шлях класової боротьби, не усвідомлюючи її політичних завдань [3, с.47]. Вважаємо, що виокремлення значення чуток у селянських виступах в якості самостійної теми дослідження неможливе без детального огляду їх наративу. Власне, це зумовлює мету даного дослідження – оцінка істориками місця чуток в інтенсивності, поширенні та ідейній змістовності селянського руху.

Поняття “чутки” (поговори) в гуманітарних науках має багатомірне пояснення, яке в цілому зводиться до різновиду неформальної міжособистісної комунікації, в процесі

якої в усний спосіб передається інформація, що немає офіційного підтвердження. Окремі уточнення поняття стосуються конфлікту новації – традиції. Зокрема, російський культуролог Б.Дубін характеризував чутки як проформу громадської думки, що не вийшла за межі відсталої, консервативної традиціоналістської думки, що в цілому відповідає природі поговорів, які народжувалися в сільській місцевості [7, с.79]. Розуміння природи чуток І.Якимчук ґрунтується на специфіці традиціоналістичного ідейного сприйняття світу українським селянством. Поговори, на думку науковця, виявляли архаїчну свідомість селянства і селянську ментальну інтерпретацію реальних подій, що набували в мовленні фантастичного вигляду [25, с.78]. Проте самі по собі архетипи свідомості є лише конструкторами міфів. Так, у класифікації поговорів вітчизняного соціолога Л.Климанської виділені групи політичних чуток, які, в свою чергу, поділені на інформаційні (претендують на раціональне відтворення дійсності) та експресивні (розраховані на емоційну реакцію). Останні, залежно від рівня драматизації, набувають форми “чутки-бажання” (сюжет надії), “чутка-пугало” (сюжет страху) і “агресивної чутки” (сюжет ворожнечі) [10, с.75]. Перша конструкція описана російським публіцистом А.Павлович: голодування в передреволюційні роки і урядова допомога голодуючим вкоренили в селянську свідомість віру в невичерпність коштів казни, що не дає селянам вмерти з голоду. Звідси стійкість в поговорах надії на державну допомогу, на “царське” втручання в селянські справи [6, арк.145]. “Агресивні чутки” добре описані І.Премислером у зв’язку з реакцією селян різних регіонів України на Полтавсько-Харківське повстання. З повстанням 1902 р. селяни пов’язували чутки про наступний переділ панських земель і лякали дідачів недвозначним питанням “а бачили, що вам було в Полтаві?” [20, с.136-137].

Некеровані чутки нерідко стимулювали розвиток масових виступів, серед яких особливо помітними на початку ХХ ст. були Полтавсько-Харківське повстання і погроми євреїв та поміщиків після Маніфесту 17 жовтня та “днів свободи”. Однією з найпоширеніших версій авторів провладного табору слугувало звинувачення місцевих комітетів та груп опозиції в революційній пропаганді; ланцюгова реакція бунту бачилася в наступній послідовності: революційна пропаганда – чутки – безвідповідальність та ступор місцевої влади – соціальний вибух. При цьому вони явно недооцінювали економічні фактори руху, в чому варто бачити їхнє патримоніальне ставлення до селянства. Так, анонімний автор спогадів про селянські виступи на Полтавщині у 1902 р., хоча і визнавав, що значна частина знайомих йому селян була бідною і залежала від роботи в маєтку або від матеріальної допомоги поміщиків (місцями він обурюється, що грабувати його йшли навіть ті, кого він неодноразово виручав зі скрути), писав, що аграрний рух був спричинений саме агітацією прибулих з міст “скубенців” та “сіцілістів”. Останні, за повідомленням аноніма, розпускали по селах чутки про царський наказ розбирати майно поміщиків, чому селяни, охочі до казок, вірили беззастережно [9, с.176-181].

Про “скубенців” та інших “приїжджих людей” на Полтавщині писав і один з лідерів російських монархістів М.Шаховський, котрий напередодні повстання побував у Полтавському повіті і особисто був свідком розповсюдження чуток про розділ поміщицьких земель згідно з “царськими наказами”; керівниками відбирання поміщицької землі у чутках фігурували ті самі “приїжджі люди” [23, с.125, 149-150]. Ця інформація мало відрізняється від згадки полтавського аноніма, і суті не змінює – якщо визнати її правдивою, виходить, що українські “ліві” вирішили повторити спробу керманічів “Чигиринської змови”, зігравши на цезаристських почуттях селянства, і при цьому вважали це цілком етичним. В свою чергу, селяни, показував М.Лещенко, вірили в те, що “скубенці” піклуються про те, щоб земля від панів перейшла до мужиків [13, с.21].

Стійкість подібного зв’язку пояснювалася реальним фактором революційної пропаганди. За підрахунками того ж М.Лещенка, лише за січень-березень 1902 р.

нараховувалося 68 відмічених поліцією випадків поширення нелегальної літератури в Полтавській губернії членами РУП, ПСР та РСДРП [13, с.10-20]. О.Михайлюк з цього приводу зазначав, що хлібороби, здебільшого не сприймаючи раціонально агітаторів, нерідко відводили їм роль царських агентів, *“начальства”*, котре врешті прислухалося до селянських голосів про бідування і відтепер несе до них *“правду”* [16, с.251]. Часова стислість, негайність, з якою повинно було вирішитися селянське питання, крайня радикальна форма, пропонована сюжетом чутки, таким чином, демонстрували відчайдушну афективну установку раз і назавжди позбутися злиднів та невільного існування під опікою місцевої влади.

Однак поштовх поширенню чуток, показували дослідники селянського руху, давала не лише революційна пропаганда, але й урядові рішення, які за умов відсутності реальної кампанії з їх роз'яснення знаходили викривлене відображення в селянській свідомості. Так, респонденти Вільного економічного імператорського товариства вказували на відсутність *“правдивої”* урядової інформації, що плодило чулки і вело до селянських виступів. Жовтневе загострення селянської боротьби у 1905 р. пояснювалася *“невірним тлумаченням маніфесту про свободу, толки і чулки на цьому ґрунті”*, судження про те, що *“маніфест приховують священники”*, *“небажання властей правильно розтлумачувати зміст маніфесту”* [1, с.300]. Ще більшої гостроти у зв'язку із оголошенням Маніфесту набувала ситуація у місцях компактного проживання євреїв. Приводами до єврейських погромів восени 1905 р. нерідко називалися різноманітні чулки про *“жидівські маніфестації”* в *“дні свобод”*, які нерідко проходили із хуліганськими вчинками їхніх учасників і дратували консервативну частину українського суспільства, яке усвідомило октройовані царські свободи саме як *“жидівську волю”*. Деструктивні дії погромників, відзначала українська дослідниця Т.Віхрова, багато в чому пояснювалися відсутністю достовірної інформації про зміст Маніфесту. У Слов'яносербському повіті, де відбулися жовтневі погроми євреїв, з проханнями щодо оприлюднення Маніфесту з метою заспокоєння громадської думки та запобігання (або припинення) насильства в різні інстанції зверталися луганський міський голова, керівники і власники копалин, луганська інтелігенція [2]. Однак з цим не можна в повній мірі погодитися. Жовтнева хвиля погромів була репродукцією антисемітських виступів українського селянства, причому з подібною до 1905 р. фабулою, що видно з наукових розвідок за даною темою сучасної дослідниці єврейства України Г.Морозової. Вона встановила, що селянський антисемітизм підтримувався двома сюжетами поговорів: 1) чулки про використання людської крові юдеями під час приготування ритуальних блюд на свято Пейсах; 2) плітки про те, що євреї вчиняють блюзнірські дії по відношенню до православ'я (спалення церков, монастирів) [17, с.59, 63]. На прикладі ніжинського погрому зустрічаються й такі варіації агресивних чуток: дії селян підбурювалися поговорами про висміювання євреями релігійних почуттів християн, про їхнє знущення над царем і Богом, про підпорядкування їм *“руського населення”*, про те, що *“євреї усе собі заберуть”*. Себто у чутках оживали споконвічні страхи землеробського населення перед чужою їй етнічною та конфесійною групою [11, с.99; 12, с.112-113].

Особливий сюжетний напрям у соціально-політичних чутках – роль монарха в розв'язанні аграрно-селянського питання. При цьому сама постать государя не підлягала нищівній негативізації. Віра в доброго царя була підмічена Р.Пайпсом: селянин настільки залишався монархістом, наскільки вірив в те, що цар хоче зробити його власником землі, але поміщики перешкоджають цьому. Реформа 1861 р. цю віру перетворила на тверде переконання, що і через 40 років повалення кріпацтва залишалося пануючою селянською політичною думкою [18, с.213]. Подібне вказував й М.Лещенко, оцінюючи втілені у чутках сподівання селян низки місцевостей Наддніпрянщини отримати землю до річниць

Селянської реформи як у революційний, так і у постреволуційний періоди [14, с.111-112]. Більш детально розкриваючи цю тему, А.Гайсинович писав, що ім'я покійного імператора-визволителя раз-у-раз спливало до чергової річниці Великої реформи і обростало новими подробицями в селянській комунікації. Задовго до подій 1905 р. серед селян ходили чутки про те, що ще Олександр II ніби волів роздати мужикам землю, але йому завадили пани. Коли все ж таки цар видав наказ про поділ землі, царедворці його приховали [3, с.47].

Дослідники аграрного руху звернули увагу на те, що ідіома *“цар за народ”* слугувала своєрідною індульгенцією селянам при виправданні своїх протиправних дій. Так, Полтавсько-Харківському повстанню передувала черга чуток про те, що відтепер *“дозволено”* ділити поміщицьке майно, *“вийшли нові закони”*, *“вийшов указ про наділення по 6 дес. на кожну душу”*, *“брати все, що треба у поміщиків дозволяє начальство”*, *“в Полтаві давно беруть у панів і їм нічого за це не роблять, значить Цар наказав”* і т.д. [3, с.48-49; 5, с.249; 16, с.261]. А.Гайсинович описав епізод повстання 1902 р., коли селяни вимагали від управляючого маєтками Кочубеїв видати плани маєтку для поділу землі, мотивуючи це тим, що вийшов відповідний імператорський указ і поміщикам слід поквартитися позбавитися землі ще до його обнародування, що, на думку історика, свідчило про повну політичну наївність селянства [3, с.48-49].

Загострення сюжету чуток по відношенню до ворогів селянства залежала від міри протистояння в кожному окремому випадку, що, зокрема, показав в своїй роботі М.Гирич. Так, під час підпалу маєтку Яновської в Лубенському повіті у травні 1904 р. серед селян поширювалися *“накази”* палити поміщиків і карати тих, хто буде допомагати дідичам гасити пожежу. Також у випадку штрафування селян за підпал передбачалося нищити дідичів і відкривати вогонь по поліції [4, с.185]. Не дивлячись на те, що чутки нерідко приймали саме агресивну форму, селяни під час виступу все одно діяли в межах *“плану”* чуток. В якості курйозу А.Гайсинович наводив приклади того, як селяни сплатили одному з власників кошти за вибиті в садібі шибки, бо *“цар бити скло і розорювати садіби не велів”* [3, с.48].

Анекдотичність подібної ситуації посилюється в чутках-травестіях, де цар з'являвся в образі дійсно народного монарха, такого собі *“свого хлопця”*. Такі поговори цікаві не лише як демонстрація низького рівня політичної культури селянства, але й як зразки своєрідної соціально-політичної за змістом усної народної творчості. В таких чутках максимально проявлялося наближення їхньої фабули до психологічних, культурних, етнічних особливостей аудиторії, а сама трансляція поговору супроводжувалася певною драматургією цієї дії. Не дарма Б.Дубін комунікацію на основі переказу чуток називає *“мікротеатром”*, що повною мірою відповідало селянським оповіданням [7, с.78].

Основу багатьох поговорів-травестій складали *“родинні”* історії, де фігурувала царська фамілія. Вони особливо широко побутували на Лівобережжі напередодні повстання 1902 р. Приклад однієї з них наводив М.Покровський. Серед полтавських селян у 1902 р. передавалася байка про розмову царя та Синоду. Державець питав у Синоду *“хто у вас господар і коли ви виїжджаєте?”* Члени Синоду ніби відповіли: *“управляючий”*. *“Можна мені призначити?”* – спитав цар. Синод відповів згодою. Потім *“цар поїхав до теці, а цей управляючий панів розбирає”* [19, с.572]. А.Гайсинович, окрім казки про царську тещу, згадував ще чутку про відносини вінченосця та його дружини Олександри Федорівни: *“За Миколу цариця тому не хотіла виходити заміж, бо вимагала аби в Росії все було поділене, як у них (німців) – землі всі порівну. Проте, Микола цього не захотів. Нині цар поїхав закордон, наказавши селянам: “Ви тепер все поділите, а я приїду та все оформлю”* [3, с.47]. Л.Ємелях у зв'язку з Полтавсько-Харківським повстанням наводила ще одну *“династичну”* історію: цар, говорили між собою селяни,

поїхав, залишивши замість себе “управляючого” – князя Михайла; він то і стоїть на чолі руху і керує ним; він десь серед селян, “ходить в шинелі, а під нею царські медалі!” Селяни також стверджували, що при князі Михайлі знаходяться “генерали”, а допомагають їм студенти, що “роз’їжджають посланці царя, які дозволяють селянам розбирати поміщицькі економії, а потім з’являться нібито державні межувальники для розподілу між селянами поміщицьких земель” [8, с.169]. А.Гайсинович додавав до цієї історії ще кілька штрихів: “ті хто бачив князя Михайла, казали що той ніби сіє”, а “земський начальник Глушков, котрий не вірив в існування князя, побачивши те сійво, одразу був розірваний на шматки” [3, с.47-48].

А.Гайсинович, детально розбираючи ці чутки, що вели, за його висловом, до “трагікомічних” наслідків, виводив різні ролі, якими наділяли селяни протагоністів своїх байок. Цар як був абстрактною і сакральною фігурою в світі селянської свідомості, так нею і залишався: він санкціонував чорний переділ, але фактично не керував ним, тоді як його молодший брат Михайло Олександрович у супроводі “паничів царських фамілій” сам водив їх на приступи поміщицьких маєтків [3, с.47-48]. У с.Вихвостов Городнянського повіту напередодні трагічних подій, що призвели до загибелі 15 селян, кривдниками багатіїв пускалися чутки про те, що цар “ухилився від самодержав’я і виїхав за кордон”, що з дарованою свободою настав час рівноправ’я, а тому слід робити “зрівняння всіх” в майнових правах, ділити порівну землі дворянина Карвольського-Гриневського та відбирати в заможників худобу та майно [21, с.495]. Тож подібні чутки попри абсурдний контекст мали цілком раціональну серцевину. Яким би абстрактним відносно реальності не був поговор, він обов’язково завершувався уявним бажаним результатом – перерозподілом поміщицького майна на користь селян, тоді як цар, за умови низької класової та громадянської свідомості селян, з’являвся в образі доброго народного вождя, ворожого до панства та ласкавого до землеробів. Цю селянську впевненість відзначав ще сучасник селянських виступів періоду революції 1905-1907 рр. П.Маслов – селяни самовпевнювалися в тому, що погром здійснюється з санкції царя (“нам сам Цар батечка повелів це роботи і вислав папір з короною”) і що за це ніякого покарання їм не буде [15, с.212-214]. Однак на рівні свідомої боротьби селянства за свої права, загального підвищення політизації аграрного руху роль чуток стухала і поступалася реальним політичним гаслам. Тож чутки в історіографії селянського руху нерідко і розглядалися саме в зв’язку зі стихійними селянськими виступами або на їхньому початковому етапі.

Хоча тематика селянських чуток суспільно-політичного змісту у вітчизняній історіографії не виділилась в окремий напрям досліджень, а звернення до аналізу чуток мало виключно прикладний характер, це зовсім не знімає питання про доцільність історіографічного аналізу. По-перше, численні згадування чуток в якості виміру селянської ментальності означають предмет дослідження – селянські поговори епохи селянської революції. По-друге, ілюстрація селянської психології за допомогою чуток – це надійний дослідницький метод, удосконалення якого залежить від поглиблення їхнього вивчення. По-третє, спеціалізовані історичні дослідження (як і психологічні та культурологічні), виявляють маніпулятивну та функціональну природу чуток, що дає можливість розкрити механізм впливу комунікації селянства всередині своєї страти, а також політичних закликів у вигляді усної або друкованої агітації, на організацію та спрямування активних соціальних дій селянства.

1. Аграрное движение в России в 1905-1906 гг. – СПб.: Изд. “Общественная польза”, 1908. – Ч.2. – 547 с.

2. Віхрова Т. Єврейські погроми в Слов’яносербському повіті (жовтень, 1905 р.) / Т.Віхрова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://narodna.pravda.com.ua/rus/history/4e3e572c809a0/view_print/.

3. Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях / А.Гайсинович. – М.: Изд-во ВОПСИ, 1934. – 55 с.

4. Гирич М.И. Революционное движение на Левобережной Украине накануне Первой русской революции в 1904 году: дис.... канд. ист. наук / М.И.Гирич. – Львов, 1955. – 305 с.
5. Горн В. Крестьянское движение до 1905 г. / В. Горн // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. – СПб.: Общественная польза, 1909. – Т.1. – С.230-258.
6. Державний архів Російської Федерації, ф.102, оп.234, спр.5, 256 арк.
7. Дубин Б.В. Речь, слух, рассказ: трансформации устного в современной культуре / Б.В.Дубин // Б.В.Дубин. Слово – письмо – литература: Очерки по социологии современной культуры. – М.: НЛЮ, 2001. – С.70-81.
8. Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. / Л.И.Емелях // Исторические записки. – 1951. – №38. – С.154-175.
9. Из воспоминаний об аграрном движении 1902 года в Полтавской губернии (рассказ потерпевшего) // Исторический вестник. – 1908. – №CXII. – С.163-188.
10. Климанська Л. Чутки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики / Л.Климанська // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип.20. – С.71-80.
11. Кудінов Д.В. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір / Д.В.Кудінов // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С.95-102.
12. Лейберов О. “Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю исстрадавшую Россию...” – жовтневі події 1905 року в Ніжині / О.Лейберов // Ніжинська старовина. – 2009. – №8. – С.110-116.
13. Лещенко М.Н. Могутній виступ селянства (до 70-річчя Полтавсько-Харківського повстання) / М.Н.Лещенко. – К.: Тов. “Знання” УРСР, 1972. – 48 с.
14. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н.Лещенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 360 с.
15. Маслов П. Крестьянское движение 1905-7 г.) / П.Маслов // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. – СПб.: Общественная польза, 1910. – Т.2, ч.2. – С.203-282.
16. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис.... докт. ист. наук: 07.00.01 / О.В.Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2009. – 458 с.
17. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А.В.Морозова. – К.: б.в., 2009. – 300 с.
18. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Пайпс Ричард. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.
19. Покровский М.Н. Избранные произведения в 4-х книгах / М.Н.Покровский. – М.: Мысль, 1967. – Кн. 3. – 671 с.
20. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку XX ст. (1900-1903 рр.) / І.Премислер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 165 с.
21. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах / [Ред. Ф.Е.Лось, И.П.Олейник, В.И.Шелудченко]. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – Т.II, ч.1. – 765 с.
22. Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі / О.Федьков // Молода нація. – 2004. – №4(33). – С.5-21.
23. Шаховской М.Л. Крестьянские волнения в Харьковской губернии в 1902 г. / М.Л.Шаховской // Исторический вестник. – 1906. – №53. – С.124-151.
24. Якимчук І.В. Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток / І.В.Якимчук // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. 2012. – Вип.69. – С.78-89.

References

1. Agrarnoe dvizhenie v Rossii v 1905-1906 gg. – SPb.: Izd. «Obshchestvennaya pol'za», 1908. – Ch.2. – 547 s.
2. Vikhrova T. Yevreys'ki pohromy v Slov'yanoserbs'komu poviti (zhovten', 1905 r.) / T. Vikhrova; [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://narodna.pravda.com.ua/rus/history/4e3e572c809a0/view_print/.
3. Gaysinovich A. Krest'yanskoe dvizhenie 1902 goda v Khar'kovskoy i Poltavskoy guberniyakh / A. Gaysinovich. – M.: Izd-vo VOPSP, 1934. – 55 s.
4. Girich M.I. Revolyutsionnoe dvizhenie na Levoberezhnoy Ukraine nakanune Pervoy russkoy revolyutsii v 1904 godu: diss.... kand. ist. nauk / M.I. Girich. – L'vov, 1955. – 305 s.
5. Gorn V. Krest'yanskoe dvizhenie do 1905 g. / V. Gorn // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale KhKh-go veka / Pod red. L. Martova, P. Maslova i A. Potresova. – SPb.: Obshchestvennaya pol'za, 1909. – T.1. – S.230-258.
6. Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koy Federatsiyi, f.102, op.234, spr.5, 256 ark.
7. Dubin B.V. Rech', slukh, rasskaz: transformatsii ustnogo v sovremennoy kul'ture / B.V. Dubin // B.V. Dubin. Slovo – pis'mo – literatura: Ocherki po sotsiologii sovremennoy kul'tury. – M.: NLO, 2001. – S.70-81.
8. Emelyakh L.I. Krest'yanskoe dvizhenie v Poltavskoy i Khar'kovskoy guberniyakh v 1902 g. / L.I. Emelyakh // Istoricheskie zapiski. – 1951. – №38. – S.154-175.
9. Iz vospominaniy ob agrarnom dvizhenii 1902 goda v Poltavskoy gubernii (rasskaz poterpevshego) // Istoricheskiy vestnik. – 1908. – №CXII. – S.163-188.
10. Klymans'ka L. Chutky yak sposib orhanizatsiyi ta samoorhanizatsiyi informatsiynoho prostoru polityky / L. Klymans'ka // Ukrayins'ka natsional'na ideya: realiyi ta perspektivy rozvytku. – 2008. – Vyp.20. – S.71-80.

11. Kudinov D.V. Do pytannya revolyutsiynykh podiy u Nizhyni 1905 r.: selyans'kyi vymir / D.V.Kudinov // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2010. – №2. – S.95-102.
12. Leyberov O. «Ogradi zhizn', imushchestvo i chest' russkikh lyudey, i vsyu isstradavshuyusya Rossiyu...» – zhovtnevi podii 1905 roku v Nizhyni / O.Leyberov // Nizhins'ka starovina. – 2009. – №8. – S.110-116.
13. Leshchenko M.N. Mohutniy vystup selyanstva (do 70-richchya Poltavs'ko-Kharkivs'koho povstannya) / M.N.Leshchenko. – K.: Tov. «Znannya» URSR, 1972. – 48 s.
14. Leshchenko M.N. Ukrayins'ke selo v revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N.Leshchenko. – K.: Naukova dumka, 1978. – 360 s.
15. Maslov P. Krest'yanskoe dvizhenie 1905-7 g.) / P.Maslov // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka / Pod red. L.Martova, P.Maslova i A.Potresova. – SPb.: Obshchestvennaya pol'za, 1910. – T.2, ch.2. – S.203-282.
16. Mykhaylyuk O.V. Selyanstvo Naddnipyans'koyi Ukrayiny v pershi desyatylyttya KhKh st. (1900-1922 rr.): Sotsiokul'turni transformatsiyi: dys.... dokt. ist. nauk: 07.00.01 / O.V.Mykhaylyuk. – Dnipropetrovs'k, 2009. – 458 s.
17. Morozova A.V. Yevreys'ke naselennya Livoberezhnoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. / A.V. Morozova. – K.: b.v., 2009. – 300 s.
18. Payps R. Rossiya pri starom rezhime / Payps Richard. – M.: Nezavisimaya gazeta, 1993. – 421 s.
19. Pokrovskiy M.N. Izbrannye proizvedeniya v 4-kh knigakh / M.N.Pokrovskiy. – M.: Mysl', 1967. – Kn. 3. – 671 s.
20. Premysler I. Revolyutsiynyy rukh na Ukrayini na pochatku XX st. (1900-1903 rr.) / I.Premysler. – K.: Derzhpolitvydav URSR, 1958. – 165 s.
21. Revolyutsiya 1905-1907 gg. na Ukraine. Sbornik dokumentov i materialov v dvukh tomakh / [Red. F.E.Los', I.P.Oleynik, V.I.Sheludchenko]. – K.: Gospolitizdat USSR, 1955. – T.II, ch.I. – 765 s.
22. Fed'kov O. Chornosotentsi i chutky na Podilli / O.Fed'kov // Moloda natsiya. – 2004. – №4(33). – S.5-21.
23. Shakhovskoy M.L. Krest'yanskie volneniya v Khar'kovskoy gubernii v 1902 g. / M.L.Shakhovskoy / Istoricheskiy vestnik. – 1906. – №53. – S.124-151.
24. Yakymchuk I.V. Arkhayizmy selyans'koyi svidomosti v umovakh modernizatsiyi suspil'stva pidrosiys'koyi Ukrayiny kriz' pryzmu chutok / I.V.Yakymchuk // Literatura ta kul'tura Polissya: Zbirnyk naukovykh prats'. 2012. – Vyp.69. – S.78-89.

Отримано 2.11.2014

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

UDC 94(477.42) "19"

ШЕВЧУК Б.Л.

Житомирський державний університет імені І.Франко, асистент кафедри (Україна)

**ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ
НАЛОГОВЫХ, КОНТРОЛЬНЫХ, РЕВИЗСКИХ И ХОЗЯЙСТВЕННЫХ
ПОЛНОМОЧИЙ ВОЛЫНСКОЙ КАЗЕННОЙ ПАЛАТЫ В ОТНОШЕНИИ
ЕВРЕЕВ В 1796-1860-х гг.**

В данной статье рассмотрены исторические аспекты деятельности Волынской казенной палаты и ее роль в реализации имперской политики в отношении еврейского этноса в 1796-1860-х гг. Она выполняла налоговые, контрольные, ревизские и экономические (хозяйственные) функции. Волынская казенная палата обеспечивала ряд интеграционных и ассимиляционных задач. Это создавало ряд дополнительных проблем для Волынской казенной палаты в таких сферах ее деятельности, как сбор налогов, перепись населения, набор рекрутов, надзор за производством и продажей спиртных напитков. Правительство России и евреи создали замкнутый круг проблем, которые влияли на их отношения. Мы надеемся, что наше исследование расширит знания читателей о функциях Волынской казенной палаты в вопросах регулирования жизни евреев.

SHEVCHUK B.L.

Zhytomyr State University named after Ivan Franko, Assistant of the Department (Ukraine)

**LEGISLATIVE REGULATION AND PRACTICE OF APPLYING
FULL POWERS THE VOLHYNIAN TREASURY CHAMBER
TOWARDS THE JEWS IN 1796-1860-ies**

Specific features of Volhynian Treasury Chamber's activities are poorly studied in scientific literature. In recent years, historians pay more attention to the Volhynian Governorate's features of management. The results of their researches help to understand the historical processes better in the region. Many historians understand the Treasury Chamber as an institution of the financial management. In this article, we demonstrated that the Treasury Chamber had broader functions. The subject of our study is the authorities of Volhynian Treasury Chamber towards Jews in 1796-1860's. In this article we displayed the results of Vasyl Orlyk's, Mykola Barmak's, Oleksandr Golovko's and others' studies. The most important sources of our research were the legislation of the Russian Empire and archival documents.

At the end of the XVIII century the Russian Empire expanded its western border. Then Russian system of governance began a gradual strengthening in the captured regions. After the partition of Poland many Jews became subordinates of the Russian Empire. The Russian legislation regarding the Jews was often restrictive and discriminatory. It made a negative impact on the quality of the local authorities' work. The Treasury Chamber was an instrument of the imperial power. It executed tax, control, census and economic functions. It controlled the migration of Jews. The Volhynian Treasury Chamber undertook great efforts towards the transfer of the Jews into the category of agriculturists. Often the Jews shied away from population census and levy of troops. A problem arose in the area of taxation because of the total mass' poverty which had been born in the Jewish society. Volhynian Governorate had an external border. Many Jews were engaged in the contraband trade. In addition to regular duties the Volhynian Treasury Chamber solved numerous integration and assimilation problems. The government policy was not conducive to some law-abiding representatives among the Jewish ethnic group. This made some additional problems for Volhynian Treasury Chamber in questions such as: tax collection, population census, levy of recruits, regulating the manufacturing and the sale of alcoholic beverages. The Russian government and the Jews

created a vicious circle of problems, which has made an impact on their relationship. We consider that our research will expand the scientific understanding about the functions of the Volhynian Treasury Chamber and the regulation of the Jewish life.

ШЕВЧУК Б.Л.

Житомирський державний університет імені І.Франка, асистент кафедри (Україна)

**ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ
ПОДАТКОВИХ, КОНТРОЛЬНИХ, РЕВІЗЬКИХ І ГОСПОДАРСЬКИХ
ПОВНОВАЖЕНЬ ВОЛИНСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ
ЩОДО ЄВРЕЇВ В 1796-1860-х рр.**

У даній статті висвітлені історичні аспекти діяльності Волинської казенної палати та її роль у реалізації імперської політики щодо єврейського етносу в 1796-1860-х рр. Вона виконувала податкові, контрольні, ревізські та економічні (господарські) функції. Волинська казенна палата забезпечувала низку інтеграційних і асиміляційних завдань. Державна політика не сприяла розвитку поваги до правопорядку серед єврейського етносу. Це створювало низку додаткових проблем для Волинської казенної палати в таких сферах її діяльності, як збір податків, перепис населення, набір рекрутів, нагляд за виробництвом і продажем горілчаних напоїв. Уряд Росії та євреї створили замкнуте коло проблем, що впливали на їх відносини. Сподіваємося, що наше дослідження розширить знання читачів про функції Волинської казенної палати в питаннях регулювання життя євреїв.

После осуществления разделов Речи Посполитой много “польских” евреев стали подданными Российской империи. Обособленность еврейских общин от христианских и нежелание ассимилироваться вызвали необходимость дополнительного урегулирования их жизни. Такая потребность была актуальной и через широкое распространение евреев в тех губерниях, где им разрешалось селиться. По данным Н.Бармака, в 1838 г. на Волыни евреи составляли 14,8% населения края [1, с.132]. Взаимоотношения еврейского этноса с государством в отдельных сферах регулировались специальными нормативными актами, которые дополняли общеимперское законодательство. Эффективность государственной политики во многом зависела от того, каким образом губернские органы воплощали в жизнь замыслы верховной власти.

Важным аспектом исторических исследований является изучение полномочий и деятельности местных органов власти, а также сфера их влияния на жизнь населения подконтрольного региона. Предметом исследований значительного числа историков стали проблемы взаимоотношений еврейского населения с российским правительством и особенности жизнедеятельности евреев в украинских губерниях в конце XVIII – XIX вв. Однако подавляющее большинство научных работ носят обобщающий характер, не акцентируя внимания на работе конкретных учреждений и чиновников. В дореволюционное время специфику социальной, экономической и повседневной жизни еврейского этноса Российской империи изучали Демидов Сан-Донато [8], Рув Кулишер [10], И.Оршанский [13]. На современном этапе исторических исследований данная проблематика остается сферой научных интересов значительного количества ученых. Среди них отметим работы А.Беренштейна [2], Н.Бармака [1], Ю.Гессена [3], С.Екельчика [9], В.Орлика [12], И.Самарцева [40], Я.Хонигсмана и А.Наймана [41]. Важный комплекс источников исследования составляют: нормативные акты, зафиксированные в Полном собрании законов Российской империи, и материалы государственных архивов Житомирской и Волынской областей Украины.

Большинство исследователей XIX в. склонны рассматривать казенную палату как орган управления финансами и взимания налогов. Проведенный нами анализ

исторических источников свидетельствует, что функции данного административного учреждения были несколько шире. Кроме вышеупомянутых полномочий, к сфере управления Волынской казенной палаты относились: раскладка необходимого количества рекрутов в общинах и контроль за их набором; проведение переписей и учет населения путем приема и систематизации ревизских сказок; выявление прописных (неучтенных) во время ревизий лиц; управление государственным имуществом (до 1840 г.); надзор за местом жительства евреев; информирование населения о разного рода распоряжениях правительства. Учитывая это, мы ставим цель проследить налоговые, контрольные, ревизские и экономические аспекты полномочий Волынской казенной палаты в отношении евреев в 1796-1860-х годах.

Волынская казенная палата была в числе учреждений, уполномоченных выполнять административные указания правительства. В 1831 г. она состояла из шести отделений: контрольного, казначейского, хозяйственного, питейных сборов, лесного и временно-конфискационного (деятельность последних двух не касалась еврейских дел).

Контрольное отделение казенной палаты обеспечивало ревизию годовых отчетов подведомственных органов, чиновников и учреждений, которые обязаны были предоставлять информацию о своей хозяйственной деятельности (к ним принадлежали и еврейские кагалы). К компетенции казначейского отделения относился надзор за своевременным поступлением в казну окладных сборов (прямых налогов) и за состоянием неокладных (косвенных налогов), а также поступления земских денежных повинностей.

Волынская казенная палата осуществляла администрирование налогов и сборов с еврейских кагалов. К ним относились двойной налог (с 1794 г. до 1807 г. в Российской империи с еврейского населения взималась двойная ставка всех налогов, только земледельцы и фабриканты освободились от нее в 1804 г.), коробочный и свечной сборы, сбор с еврейских типографий (установлен в 1845 г.) [12, с.262]. Правда, администрирование последних двух не входило в полномочия казенной палаты. Средства, взысканные в счет свечного сбора, шли в обход касс Министерства финансов. Они уплачивались в пользу еврейских училищ и находились в ведении Министерства народного просвещения [30, с.1-5]. Украинский историк В.Орлик указывает и на то, что налоговая политика правительства способствовала тенизации еврейских капиталов и разного рода махинациям при производстве и продаже продукции, что возмущало даже местных жителей и усложняло работу чиновников Волынской казенной палаты [12, с.263]. С 1836 г. по утвержденному императором решению те из еврейского населения, кто имел постоянное место жительства и занимался земледелием, на уровне с казенными крестьянами подлежали платежу натурального (хлебного) и денежного сборов. С евреев-мещан необходимо было взимать по 15 коп. с ревизской души [27, с.49]. Налоговые льготы предоставлялись евреям, которые приняли христианство – они освобождались на 3 года от уплаты любых налогов [24, с.271]. Однако для тех, кто желал выехать за границу, устанавливалось ограничение – им необходимо было уплатить сумму, равную 3-летнему размеру двойного налога [14, с.635].

В 1826 г. возник спор между Волынской казенной палатой и губернским правлением относительно того, кто должен обеспечивать еврейские кагалы книгами для учета коробочного сбора и осуществлять их ревизию. В процессе решения данного недоразумения Сенат обратил внимание на следующее: во-первых, с 1823 г. введена откупная система взимания коробочного сбора (лица, которые получали это право, вносили в казну фиксированную сумму откупа и государство после этого их не контролировало); во-вторых, в тех местах, где все же не было откупщиков, взыскание этого сбора находилось в ведении кагалов, а казенная палата обеспечивала последних книгами и ревизовала их отчетность [19, с.457]. Согласно *“Положению о евреях”* 1835

г. кагал и далее оставался ответственным за сбор налогов. Он же подавал отчеты со шнурованными книгами о поступлениях и расходах на ревизию в казенную палату [26].

В некоторых случаях кагал не справлялся с возложенными на него государством функциями. В 1854 г. Волынская казенная палата направила жалобу в губернское правление на Ратненскую еврейскую общину. Последняя в период с 1840 по 1854 гг. не посылала на ревизию в палату третних ведомостей и финансовых книг о взыскании коробочного сбора. Как впоследствии обнаружилось, такие книги там не были заведены вообще [4, л.1]. А с другой стороны, сама казенная палата проявила халатность, не принимая столь долгое время решительных действий для прекращения правонарушения.

В 1839 г. императором было утверждено *“Положение о коробочном сборе с евреев”*. Откупная система его взыскания оставалась в силе. Договор об откупе заключался в губернском правлении. При отсутствии откупщика взысканием сбора и дальше занимался кагал. Собранные средства вносились в кассу городских дум. Последние проверяли отчеты кагала и отсылали их на окончательную ревизию в контрольное отделение казенной палаты [29, с.789-792].

С целью формирования капитала для налаживания системы образования евреев в 1844 г. были определены источники для данной потребности. Руководство учебных заведений осуществляло отдельное счетоводство относительно указанной надобности. А с 1846 г. казенные палаты в губерниях, где проживали евреи, уполномочены были брать на ревизию книги и отчеты о средствах, направленных на развитие образования еврейского населения [5, л.206].

Волынская казенная палата отчитывалась перед Министерством финансов о накоплении налоговых недоимок. В 1851 г. императором утвержден указ о взыскании с еврейских общин по одному взрослому рекруту за каждые 2000 руб. серебром налоговых недоимок. Причиной стало распространенное накопление указанных долгов на многих общинах. Согласно указу на ликвидацию недоимок устанавливался один год [31, с.319]. Для эффективности применения на практике обозначенного указа в апреле 1852 г. было опубликовано законодательное разъяснение Сената. Рекрута необходимо было брать в виде пени за недоимки, которые будут накоплены уже после утверждения этого законодательного акта. Запрещалось взимать рекрутов если недоимка была рассрочена по указу императора. За взятого из общины рекрута налоговая недоимка не списывалась и подлежала уплате в полном объеме (если же в течение года она не ликвидировалась, то нужно было брать еще одного рекрута). При наборе рекрутов необходимо было четко указывать – его брали за недоимки или в счет следующих наборов из еврейской общины [32, с.279].

В 1856 г. к сведению казенной палаты доведена информация о новых правилах в уплате налогов евреями-торговцами. По предложению министра юстиции их заставили платить налоги и повинности вместо их умерших родственников. Обсуждалось предложение министра и по уплате таких налогов еще и за престарелых, инвалидов и нищих евреев, но ее не поддержал Сенат [37, с.980].

Начиная с 1865 г. было постановлено уравнивать свободных людей и евреев-земледельцев в уплате подушной подати с крестьянами. Размер налога составил 1 руб. [39, с.315].

Волынская казенная палата выступала инструментом государственного кредитования. В сентябре 1846 г. Департамент государственного казначейства сделал распоряжение, которое касалось еврейского населения г.Ратно, пострадавшего от последствий пожара. Согласно ему, Волынская казенная палата должна была осуществить выдачу 2335 руб. серебром в распоряжение губернатора, который распределял деньги между пострадавшими евреями. Указанная помощь предоставлялась на условиях кредита на пять лет под 5% годовых. Деньги были выплачены 23 февраля 1847 г. под расписку со стороны евреев. Казенная палата следила за уплатой долга [6, л.23].

Среди полномочий хозяйственного отделения Волынской казенной палаты (в 1840 г. оно было реорганизовано в ревизское) был надзор за достоверностью предоставленных еврейскими общинами ревизских сказок, взыскание штрафов за прописных (неучтенных) во время ревизии лиц, зачисление евреев-иностранцев в различные податные сословия, перевод лиц из одного состояния в другое, ведение окладных книг и внесение изменений в них во время ревизий. Именно этот отдел принимал ревизские сказки от кагалов, которые отвечали за учет еврейского населения. К полномочиям Волынской казенной палаты относились зачисление и приписка лиц разных сословий в соответствующие общины и включение их в налоговый оклад.

В 1817-1818 гг. правительство провело беспрецедентную акцию. Была объявлена дополнительная перепись евреев. Всем прописным при проведении предыдущей седьмой ревизии было разрешено безнаказанно подать к 1 июля 1818 г. ревизские сказки. Ответственными за результат ревизии были кагалы, которые под угрозой жестких санкций должны были провести перепись и подать точные данные в казенную палату. После окончания ревизии чиновники ведомства Министерства финансов осуществляли на местах дополнительную проверку достоверности полученных данных [15, с.221]. Власть шла на уступки, поскольку число прописных лиц достигало значительных размеров. Сами кагалы объявили о 133000 неучтенных членов еврейских общин в пятнадцати губерниях черты оседлости евреев [16, с.243]. Манифестом по случаю коронации Николая I еврейское население освобождалось от штрафов за прописных лиц при предыдущей ревизии. Заметим, что размер взыскания был значительным – 500 руб. на одного человека [21, с.894].

Ограничения по отношению к евреям проявлялись в различных сферах их жизни. Еще с XVIII в. им запрещалось проживать в великороссийских губерниях. С 1824 г. евреи, которые незаконно выехали за пределы Российской империи, теряли право вернуться назад, а иностранным евреям запрещался въезд с целью постоянного проживания в пределах всего государства. Такая политика имела ряд причин: массовые нарушения со стороны еврейского населения во время ревизий, проблемы с рекрутскими наборами, уклонение от уплаты налогов, частые нарушения в сфере торговли. В частности, отмечалось, что в Министерство финансов от подчиненных ему органов (в том числе и казенной палаты) неоднократно поступали жалобы на евреев.

По официальной статистике с 1804 по 1824 г. их численность в пределах империи возросла с 175000 до 400000 человек мужского пола [18, с.459]. По рекомендации Министерства финансов было принято следующее: во-первых, евреев на постоянное место жительства не пропускать на границе (исключение составляли купцы, которые по делам выезжали за границу и евреи-иностранцы, которые на основе специальных разрешений приезжали временно по делам); во-вторых, всех евреев, которые уже жили в Российской империи, но еще не были причислены ни к одной общине, необходимо было зачислять в мещане и записывать в оклад. Последним занималась местная казенная палата [18, с.460].

Уже через год, согласно указу Сената от 27 августа 1825 г., который был адресован всем губернским правлениям и казенным палатам, евреям запретили присягать на верность императору и записываться в налоговый оклад. С того времени казенная палата, отправляя на рассмотрение в Сенат документы об утверждении в податных состояниях евреев-иностранцев, подавала информацию о том, когда именно они прибыли из-за границы и когда присягнули. Если присяга была совершена до издания указа от 27 августа 1825 г., то Сенат мог разрешить включение еврея в одно из податных сословий [20, с.467]. К 1825 г. для иностранных евреев, которые присягнули на верность императору, устанавливался 4-месячный срок для зачисления в налоговый оклад [23, с.732].

Губернское правление и казенная палата проверяли на предмет законности и утверждали контракты, которые заключались между евреями и помещиками относительно держания земли, принадлежавшей последним [22, с.931-932].

Одним из аспектов деятельности Волынской казенной палаты в сфере регулирования жизни еврейского населения было упорядочение дел в отношении зачисления их в земледельцы. Лица, которые соглашались стать земледельцами (заметим, что это поощрялось со стороны государства), получали временные льготы в уплате налогов. После окончания льготного периода те, кто жил на своей земле, уравнивались в уплате налогов со свободными *“хлебопашцами”*, те же, кто жил на помещичьей или казенной земле записывались в налоговый оклад свободных людей, которые занимались земледелием [17, с.68]. По Положению о евреях 1835 г. те, кто решались стать земледельцами, получали ряд экономических льгот. Они освобождались от уплаты податей на 25 лет, от выполнения рекрутской повинности на 25 или 50 лет (в зависимости от размера общины), от уплаты денежных земских повинностей – на 10 лет, а также им прощалась налоговая недоимка за время пребывания в предыдущем налоговом окладе [26].

На основе инициативы Волынской казенной палаты Комитет министров в 1839 г. постановил: евреи, которые переходили в состояние земледельцев, должны были обладать пятью десятинами земли для того, чтобы *“признать их прочно водворенными для хлебопашества”*. Эта мера необходима была для предотвращения злоупотреблений, поскольку переход в состояние земледельцев имел ряд льгот и преимуществ [28, с.4]. Подобные случаи указывают на то, что казенная палата могла влиять на процесс законотворчества в отношении еврейского населения.

Участие казенной палаты в порядке перечисления евреев в категорию земледельцев заключалась в следующем: во-первых, она под собственную ответственность списывала со счетов, накопленную на кандидатах в земледельцы, налоговую недоимку на любую сумму, о чем сообщала в Министерство финансов; во-вторых, казенная палата перечисляла указанных евреев из одного налогового оклада в другой без специальных разрешений того же министерства [35, с.420].

Еще одной сферой общественных отношений, которая находилась в ведении Волынской казенной палаты, был надзор за выполнением рекрутской повинности со стороны евреев. Под властью польской короны вопрос о воинской повинности никогда не стоял, потому что в Речи Посполитой не было обязательной воинской службы. После разделов Польши часть евреев стали подданными Российской империи и были обложены специальным налогом, который освобождал их от службы в армии [11]. Рекрутская повинность была распространена на еврейский этнос указами императора Николая I в 1827 г. на общих основаниях.

Среди органов и должностных лиц ответственными за организацию набора были рекрутское присутствие, казенная палата, губернское правление, гражданский губернатор и губернский прокурор. Непосредственно к обязанностям казенной палаты относился верный учет евреев, подлежащих рекрутской повинности, наблюдение за очередью при наборе и приеме квитанций, а также раскладка количества необходимых рекрутов в общинах. Кроме того, казенная палата присматривала, чтобы *“очередные книги”* отвечали установленной форме (они должны быть заполнены только на русском языке, хотя евреям разрешалось для собственного использования вести такие книги на иврите). При каждом наборе в книге отмечалось выполнение семейной повинности, случаи отсутствия в семье способного к службе члена и факты освобождения от исполнения повинности в натуральной форме в связи с предоставленными свидетельствами на свободу или льготу (право на пользование льготами пересматривалось при последующих наборах) [42].

Отдел питейных сборов Волынской казенной палаты выдавал свидетельства на изготовление водки, на пивоварение и медоварение, а также документы на право содержания портерных (пивных) торговых лавок, кабаков и взимания акцизов с меда, пива и водки. Относительно евреев существовал ряд ограничений. Им, например, запрещалось находиться в военных округах и осуществлять там продажу спиртных напитков. Если еврей все-таки получал в таких поселениях винный откуп, то ему разрешалось лишь временно находиться там для наблюдения за его поверенными и наемными работниками [25, с.644].

На каждую портерную лавку пивовары обязывались ежегодно получать лицензии (патенты) в казенной палате или в уездном казначействе. Однако с 1848 г. еврейскому населению запрещалось организовывать и иметь портерные и медовые лавки. Таким образом, власть стремилась не допустить их доминирования в сфере производства и продажи спиртных напитков. Евреям разрешалось изготавливать пейсаховую водку для еврейской Пасхи в городах, где они были записаны в гильдии. При этом городская дума или ратуша должны были засвидетельствовать их благонадежность. Для изготовления такой водки евреям каждый раз выдавалось свидетельство из казенной палаты. О выдаче указанного разрешения казенная палата сообщала держателю акцизного сбора [33, с.341, 345].

Начиная с 1857 г. еврейское население теряло право продавать алкогольные напитки в двухверстной городской черте. Об этом, в частности, было сообщено и в казенную палату [34, с.419]. Кроме того, в своей деятельности она должна была отслеживать выполнение указаний власти. Во-первых, евреям запрещалось жить в кабаках и трактирах за пределами городов и городков, где осуществлялась разливная продажа алкогольных напитков; во-вторых, им не разрешалось лично, через других евреев или христиан осуществлять разливную продажу алкоголя; в-третьих, они не имели права развозить и разносить алкоголь лично или через других лиц для продажи или обмена его. Власть запретила евреям иметь винокурни. Они не имели права осуществлять винокурение и производить разного рода алкогольные напитки без особого разрешения правительства, которое выдавалось в казенной палате [36, с. 714-715].

Ограничения для евреев относительно торговли алкоголем действовали до 1863 г., когда они получили разрешение в местах постоянной их оседлости осуществлять такую продажу на общих основаниях (в том же 1863 г. власть ликвидировала питейные отделения казенных палат). Таким образом, еврейский этнос сравнивался в праве торговать алкогольными напитками с другими категориями населения империи. Стоит заметить, что в некоторых украинских и западных губерниях (Волынская в перечень не вошла) евреям разрешалось арендовать винокуренные заводы [38, с.230].

Волынская казенная палата должна была учитывать и контролировать различного рода законодательные ограничения относительно евреев. Им, в частности, в течение долгого времени запрещалось жить в 50-верстной зоне от западной границы, с 1834 г. приезжим евреям разрешалось записываться в категорию иностранных гостей и в торговые разряды, с 1839 г. они не имели права селиться в новообразованных городах и городках 100-верстной полосы от границы.

Евреи часто обращались с ходатайствами и жалобами к министру финансов. В зависимости от ситуации их просьбы или удовлетворялись, или нет. Часто Волынская казенная палата только сообщала евреям о министерских решениях. Например, по одному из таких сообщений, купцу Розенбергу было разрешено содержание питейных сборов в Волынской губернии в 1855 и 1856 гг. [7, л.36]. Согласно другому письму из Министерства финансов, казенная палата извещала сыновей ровенского купца еврея

Гурвица об отказе в просьбе рассрочить им на 10 лет недоимку штрафа в размере 458,40 руб. серебром. Под залог они предлагали свои дома. Отказ был обусловлен тем, что документов, подтверждающих их право собственности, не было [7, л.48].

Однако были случаи, когда такие жалобы проявляли недостатки в работе самой палаты или других губернских учреждений. Такая ситуация произошла с жителем Новоград-Волынского, мещанином З.Шляхманом. Он просил казенную палату освободить его от платы двойного размера повинностей (которая применялась как санкция за незаконную торговлю) по третьей купеческой гильдии за ведение торговли в 1842 г. По заявлению палаты, взыскание было наложено не за торговлю в Новоград-Волынском, а за покупку там хлеба, смолы и других продуктов для продажи в других городах. Однако по предписанию Министерства финансов от 24 декабря 1846 г. было принято взыскание на З.Шляхмана не возлагать. В обосновании решения было написано, что по законодательству торговля хлебом и другими *“произведениями земли”* не запрещена для всех сословий [6, л.23]. Таким образом, служащие Волынской казенной палаты проявили недостаток компетентности в решении указанного дела.

Делая определенные выводы в нашем исследовании, следует отметить, что в процессе выполнения своих полномочий в отношении евреев Волынская казенная палата должна была решить ряд специфических задач: обеспечить взыскание с еврейского населения накопленных налоговых недоимок, усилить контроль над своевременной подачей ревизских сказок, чтобы определить размеры налогов и устранить трудности при рекрутских наборах. Вышепроанализированные факты дают основание утверждать, что задачи власти в вопросах управления жизнью евреев реализовывались с переменным успехом.

Проблемы в сфере налогообложения отчасти возникали по причине бедности общей массы еврейского населения. Накопление налоговых недоимок было повсеместной проблемой в империи, поэтому вопрос о том, что казначейское отделение Волынской казенной палаты не справлялось со своими обязательствами, требует более тщательного и всестороннего рассмотрения. Эффективность выполнения полномочий контрольного отделения зачастую зависела от руководства кагалов и других подотчетных учреждений. Работу хозяйственного отделения усложняли распространенные настроения среди еврейского населения в нежелании записываться в ревизские сказки и частые нарушения при рекрутских наборах. Значительные усилия требовались от служащих данного отделения в вопросе перевода евреев в категорию земледельцев. Законодательство и повышенная активность еврейского населения в сфере изготовления и продажи спиртных напитков диктовали условия деятельности питейного отделения. Посредством его работы власть пыталась ограничить доминирование евреев в этой области жизнедеятельности.

Таким образом, Волынская казенная палата в 1796-1860-х годах была важным (но, по разным причинам, не всегда эффективным) инструментом осуществления правительственной политики в отношении евреев. Специфика работы казенной палаты в Волынской губернии заключалась в том, что регион был приграничным и входил в полосу оседлости еврейского населения. Это возлагало дополнительную ответственность на местные государственные учреждения. Стоит отметить, что сложности в сфере управления жизнедеятельностью евреев заключались в их обособленности от других категорий населения и множеством злоупотреблений в торговле, платеже налогов. Наверное поэтому, наделяя Волынскую казенную палату разного рода полномочиями, верховная власть стремилась не допускать еврейское население в великорусские губернии, а с 1825 г. и в пределы империи. На наш взгляд,

политика правительства влияла на то, что требования казенной палаты часто игнорировались, а применение различных видов юридических санкций не давало желаемого эффекта. Власть и евреи, возможно, сами того не желая, создали замкнутый круг проблем, которые и определяли стиль их отношений.

1. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції / М.В.Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
2. Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття (За матеріалами Правобережної України): дис. ... канд. іст. наук / О.Б.Беренштейн. – К., 1995. – 218 с.
3. Гессен Ю. История еврейского народа в России / Ю.Гессен. – М., 1993. – 325 с.
4. Государственный архив Волынской области, ф.229, оп.1, д.351.
5. Государственный архив Житомирской области (далее – ГАЗО), ф.118, оп.15, д.22.
6. ГАЗО, ф.118, оп.15, д.24.
7. ГАЗО, ф.118, оп.15, д.46.
8. Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России / Сан-Донато Демидов. – СПб., 1883. – 92 с.
9. Єсельчик С.О. З історії українсько-єврейських відносин / С.О.Єсельчик // Український історичний журнал. – 1990. – №7. – С.54-63.
10. Кулишер Рув. Итоги. Надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет. – 1838-1888. / Рув Кулишер. – К., 1896. – 80 с.
11. Локшин А. О еврейском раввине еврее Айзике, собиравшем с евреев деньги для депутатов еврейских, находящихся в Петербурге / А.О.Локшин // Лехаим. – 2007. – №8. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/184/lokshin.htm>.
12. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01; 07.00.02 / В.М.Орлик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 547 с.
13. Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев / И.Г.Оршанский. – СПб., 1877. – 440 с.
14. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Т.24. – №18015.
15. ПСЗ-1. – Т.34. – №26805.
16. ПСЗ-1. – Т.36. – №27853а.
17. ПСЗ-1. – Т.39. – №29775.
18. ПСЗ-1. – Т.39. – №30004.
19. ПСЗ-2. – Т.1. – №334.
20. ПСЗ-2. – Т.1. – №347.
21. ПСЗ-2. – Т.1. – №540.
22. ПСЗ-2. – Т.2. – №1498.
23. ПСЗ-2. – Т.5. – №3797.
24. ПСЗ-2. – Т.6. – №4460.
25. ПСЗ-2. – Т.9. – №7210.
26. ПСЗ-2. – Т.10. – №8054.
27. ПСЗ-2. – Т.11. – №8782.
28. ПСЗ-2. – Т.14. – №11913.
29. ПСЗ-2. – Т.14. – №12808.
30. ПСЗ-2. – Т.20. – №19304.
31. ПСЗ-2. – Т.25. – №24769.
32. ПСЗ-2. – Т.27. – №26177.
33. ПСЗ-2. – Т.29. – №28120.
34. ПСЗ-2. – Т.30. – №29407.
35. ПСЗ-2. – Т.30. – №29409.
36. ПСЗ-2. – Т.30. – №29902.
37. ПСЗ-2. – Т.31. – №31105.
38. ПСЗ-2. – Т.38. – №39386.
39. ПСЗ-2. – Т.40. – №41920.
40. Самарцев І. Євреї в Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.: історико-економічний аналіз) / І.Самарцев // Віче. – 1993. – №11. – С.120-132.
41. Хонигсман Я.С. Евреи Украины. Краткий очерк истории. Часть 1. / Я.С.Хонигсман, А.Я.Найман. – К., 1993. – 176 с.
42. Шевчук Б.Л. Особливості рекрутської повинності євреїв у ХІХ ст. (історично-правовий аспект) / Б.Л.Шевчук // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів “Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку другої світової війни)”, 23-24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – С.175-179.

References

1. Barmak M.V. Nimets'ke, ches'ke ta yevreys'ke naselennya Volyns'koyi huberniyi (1796-1914 rr.): rozselennya, hospodars'ke zhyttya, mihratsiyi / M.V.Barmak. – Ternopil', 1999. – 208 s.
2. Berenshteyn O.B. Dyskryminatsiyna polityka tsars'koho uryadu shchodo yevreyiv u druhiy polovyni XVIII – pershiy polovyni XIX stolittya (Za materialamy Pravoberezhnoyi Ukrayiny): dys. ... kand. ist. nauk / O.B.Berenshteyn. – K., 1995. – 218 s.
3. Gessen Yu. Istoriya evreyskogo naroda v Rossii / Yu.Gessen. – M., 1993. – 325 s.
4. Gosudarstvennyy arkhiv Volynskoy oblasti, f.229, op.1, d.351.
5. Gosudarstvennyy arkhiv Zhitomirskoy oblasti (dalee – GAZhO), f.118, op.15, d.22.
6. GAZhO, f.118, op.15, d.24.
7. GAZhO, f.118, op.15, d.46.
8. Demidov San-Donato. Evreyskiy vopros v Rossii / San-Donato Demidov. – SPb., 1883. – 92 s.
9. Yekel'chik S.O. Z istoriyi ukrayins'ko-yevreys'kykh vidnosyn / S.O.Yekel'chik // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 1990. – #7. – S.54-63.
10. Kulisher Ruv. Itogi. Nadezhdy i ozhidaniya peredovoy chasti russkikh evreev za 50 let. – 1838-1888. / Ruv Kulisher. “K., 1896. “80 s.
11. Lokshin A.O evreyskom ravvine evree Ayzike, sobiravshem s evreev den'gi dlya deputatov evreyskikh, nakhodyashchikhysya v Peterburge / A.O.Lokshin // Lekhaim. – 2007. – №8. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/184/lokshin.htm>.
12. Orlyk V. M. Podatkova polityka uryadu Rosiys'koyi imperiyi v kintsi KhVIII – seredyni KhIKh st.: dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01; 07.00.02 / V.M.Orlyk. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2008. – 547 s.
13. Orshanskiy I. G. Evrei v Rossii. Ocherki ekonomicheskogo i obshchestvennogo byta russkikh evreev / I.G.Orshanskiy. – SPb., 1877. – 440 s.
14. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (dalee – PSZ). – T.24. – №18015.
15. PSZ-1. – T.34. – №26805.
16. PSZ-1. – T.36. – №27853a.
17. PSZ-1. – T.39. – №29775.
18. PSZ-1. – T.39. – №30004.
19. PSZ-2. – T.1. – №334.
20. PSZ-2. – T.1. – №347.
21. PSZ-2. – T.1. – №540.
22. PSZ-2. – T.2. – №1498.
23. PSZ-2. – T.5. – №3797.
24. PSZ-2. – T.6. – №4460.
25. PSZ-2. – T.9. – №7210.
26. PSZ-2. – T.10. – №8054.
27. PSZ-2. – T.11. – №8782.
28. PSZ-2. – T.14. – №11913.
29. PSZ-2. – T.14. – №12808.
30. PSZ-2. – T.20. – №19304.
31. PSZ-2. – T.25. – №24769.
32. PSZ-2. – T.27. – №26177.
33. PSZ-2. – T.29. – №28120.
34. PSZ-2. – T.30. – №29407.
35. PSZ-2. – T.30. – №29409.
36. PSZ-2. – T.30. – №29902.
37. PSZ-2. – T.31. – №31105.
38. PSZ-2. – T.38. – №39386.
39. PSZ-2. – T.40. – №41920.
40. Samartsev I. Yevreyi v Ukrayini (KhIKh – poch. KhKh st.: istoryko-ekonomichnyy analiz) / I.Samartsev // Viche. – 1993. – #11. – S.120-132.
41. Khonigsman Ya.S., Nayman A. Ya. Evrei Ukrainy. Kratkiy ocherk istorii. Chast' 1. / Ya.S.Khonigsman, A. Ya.Nayman. – K., 1993. – 176 s.
42. Shevchuk B.L. Osoblyvosti rekrut-s'koyi povynnosti yevreyiv u KhIKh st. (istorychno-pravovyy aspekt) / B.L.Shevchuk // Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi dlya vykladachiv ta studentiv «Istorychni uroky Holokostu ta mizhnatsional'ni vidnosyny (do 70-richchya pochatku druhoi svitovoyi viyny)», 23-24 zhovtnya 2009 roku: zbirnyk naukovykh prats'. – Dnipropetrovs'k, 2010. – S.175-179.

Отримано 10.11.2014

UDC 94(477) "1864"

МАКСИМОВО.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка, асистент кафедри історії України (Україна)

**ФАХОВА ДИСКРИМІНАЦІЯ ПОЛЯКІВ В УМОВАХ СУДОВОЇ РЕФОРМИ
1864 РОКУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

На основі статистичних матеріалів, періодики та інших джерел розглянуто кадрову політику російської влади на Правобережній Україні у відношенні до регіональної еліти в умовах судової реформи 1864 р. Встановлено шляхи переміщення випускників-поляків юридичного факультету університету Св. Володимира до судових органів поза межами правобережних губерній, що ставало результатом цілеспрямованої політики російської влади з недопущення поляків до служби у пореформених судах Правобережжя. Висвітлено основні шляхи залучення чиновництва до судових органів краю з російських та лівобережних губерній.

MAKSYMOWO.V.

Zhytomyr state university named after Ivan Franko, the instructor of the chair of history of Ukraine (Ukraine)

**EXPERT DISCRIMINATION IN THE POLES JUDICIAL REFORM IN 1864 ON THE
RIGHT-BANK UKRAINE**

Big reforms of 60-70-s of the 19th century became maybe the last possibility of Russian Empire to change to a new stage of development. After the abolition of the serfage the judicial reform took a special place in the part of the most further changes of the political system. Professional support of its realization played not the last role in the context of the reform application, it concerned not only capitals, but also the distant parts of the empire. This point was especially sharp in Right-bank Ukraine. Owing to the absence of understanding among the regional elite (Poles), the south-western territory was on the verge of the "personnel shortage" one day before the judicial reform. Under these conditions, dilemma for the authorities was either to enlist the support of a rather unpredictable Polish nobility or to make "import" of officials from other provinces of the empire. The second option seemed to be more attractive, because thus the autocracy could rely on trained and loyal employees.

The establishment of the University of St. Vladimir in Kyiv in 1834 did not bring the desired result, "russification" of the land still did not occur; the Polish influence among students and teachers were significant, especially at a law faculty. Replacement of the teaching staff in the 40-50's of the 19th century on the immigrants from Russia contributed only to the reduction of the prestige of the Faculty of Law. Various prohibitions, that regulated the number of Polish students, led to the outflow of the latter in the educational establishments of Kharkiv and Odessa.

Since opening in 1871 the magistrates courts, the active phase of implementation of the judicial reform began in the South West region, in 1880 it was extended, since this time the rest of the institutions (district courts, chambers) started working. Example of Zhytomyr district court clearly testified ignoring of the Poles in its personnel filling. Reasons were in secret orders of the Ministry of Justice, which stated that the Poles were forbidden to hold positions in the newly established judicial bodies of Southwest provinces. Under these conditions, the latter were forced either to move to other provinces or to practice advocacy. Situation has not changed significantly the next years. The number of Poles who graduated from the University of St. Vladimir increased, but their involvement to the judiciary of the region did not happen.

Taking into consideration the above said we can state that the ethnic and religious criteria in a Right bank were dominant during the selection of officials, regional elite in such a way was under professional discrimination, which in its turn led to the "staff shortage" and "import" of officials from other provinces of Russian empire.

МАКСИМОВА.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка, асистент кафедри історії України (Україна)

ПРОФЕСІОНАЛЬНА ДИСКРИМІНАЦІЯ ПОЛЯКОВ В УМОВАХ СУДЕБНОЇ РЕФОРМИ 1864 РОКУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

На основі статистических матеріалів, періодики і других джерел розглядається кадрова політика російських влад на Правобережній Україні з огляду на регіональну еліту в умовах судової реформи 1864 р. Встановлено шляхи переміщення випускників-поляків юридического факультету університету Св. Володимира в судові органи за межами правобережних губерній, що становилося результатом цілеспрямованої політики російських влад на виключення поляків з служби в пореформенних судах Правобережжя. Розглянуто основні шляхи залучення чиновництва в судові органи краю з російських і лівобережних губерній.

Реформування економічного та суспільного життя Російської імперії в часи великих реформ 60-70-х років XIX ст. було неоднозначним та суперечливим. Це був період, коли держава отримала чи не останню можливість мирно та безболісно перейти на якісно новий етап свого розвитку. Відміна кріпацтва, фінансова, військова, судова, освітня та земельна реформи були покликані модернізувати імперію відповідно до нових вимог часу. Але ці перетворення по-різному сприймалися та трактувалися громадськістю імперії. Особливе місце в перетворенні політичної системи належало судовій реформі 1864 р. Вона була покликана запровадити мировий суд, інститути присяжних засідателів та адвокатури, внести до процесу судочинства гласність, зменшити до мінімуму втручання адміністрації у розгляд судових справ. Разом з тим втілення у життя будь-яких реформ потребувало потужної фахової підтримки не лише в центрі – столицях, але й в імперських окраїнах. Особливо гострим це питання було на Правобережній Україні, адже з часів приєднання регіону до Росії влада так і не змогла повною мірою досягти компромісу з місцевою елітою – поляками, які, на переконання самодержавства, мали б стати надійною опорою у проведенні судової реформи у Південно-Західному краї і запобігти проблемі “кадрового голоду”, яка поволі загострювалась. Компроміс потрібен був передусім владі, адже судові статuti 1864 р. закріплювали домінуючу роль юридичної освіти в процесі судового реформування. На першу половину XIX ст. лише дворянство мало можливість здобувати університетську освіту, у випадку Правобережжя таке право мала польська шляхта, звідси гостра потреба порозуміння. Але дієвого компромісу з поляками досягнуто не було, тому на момент проголошення судових перетворень регіон опинився в стані “кадрового голоду”. Вирішенням цієї проблеми став “імпорт” чиновників з європейської частини Росії та Лівобережної України.

Проблема кадрового забезпечення судової галузі в умовах реформи 1864 р. була представлена на сторінках розвідок вчених ще XIX ст. Вчений-юрист М.Філіппов [19] в своїй праці приділив увагу кадровим проблемам новоутворених судів, особливо в перші їх роки існування, автор дослідження зазначав, що відсутність на початковому етапі кваліфікованих працівників суду гальмувала якісні перетворення в галузі. Відомими працями кінця XIX – початку XX ст. є доробки вчених, які стояли біля витоків судової реформи в Російській імперії, серед них на увагу заслуговують праці А.Коні [13], в яких дослідник значну увагу приділяв професійним якостям суддів. Не можна не оминати увагою наукові праці київського юриста, професора університету Св. Володимира О.Кістяківського [12], який критично оцінював судову реформу 1864 р.

в частині забезпечення новоутворених органів кваліфікованими кадрами, оскільки вважав положення про перевагу практики над юридичною освітою таким, що йшло в розріз із постулатами реформи.

Суспільно-політичні перетворення початку 90-х років XIX ст. викликали потребу реформування багатьох сфер життя в тому числі й судової системи. В праці С.Абрамцова [1] здійснено аналіз роботи Іркутського окружного суду, особливості його кадрового складу та вплив на його діяльність загальнополітичних та специфічних регіональних чинників. В наш час проблема вивчення кадрового забезпечення пореформених установ отримала новий імпульс. З'являються нові дослідження, що розкривають проблеми кадрових негараздів на окраїнах Російської імперії, зокрема й на Правобережжі. З-поміж інших виокремлюються наукові доробки Л.Горизонтова [8] та колективна праця російських авторів – *“Западные окраины Российской империи”* [10], в яких значна увага зосереджена на політиці держави по відношенню до місцевих еліт, зокрема поляків. Не залишилося поза увагою дослідників питання освіти та можливості залучення до роботи у державних установах представників польського дворянства.

Серед останніх наукових розвідок варто відзначити роботу В.Шандри [21], що присвячена проблемі кадрового дефіциту у період ліберальних реформ 60-70-х років XIX ст., особливо в губерніях Правобережної України. Дослідницею виокремлено проблему непослідовності кадрової політики, відсутність контролю з боку громадськості, а також позбавлення регіональної еліти прав державної служби через етнічну ознаку та її заміна російським чиновництвом.

Предметом нашого дослідження є більш глибокий аналіз кадрової політики російської влади по відношенню до регіональної еліти Правобережної України, освітньої діяльності юридичного факультету університету Св. Володимира та фактичному усуненню випускників-поляків від участі у новоутворених судових органах Південно-Західного краю. Особлива увага приділена комплектуванню окружних судів та судових палат.

Метою статті є спроба проаналізувати на прикладі окружних судів (зокрема Житомирського окружного суду) та судових палат, проблеми фахової дискримінації місцевої еліти Правобережної України в умовах *“кадрового голоду”*, який спіткав край в результаті політики Російського самодержавства.

Завершення судової реформи 1864 р. на Правобережжі породжувало нову проблему для імперської влади, а саме проблему кадрового наповнення новоутворених судів, в першу чергу окружних. Острах перед польською частиною населення краю був досить відчутний. Закріплена ще в 60-х роках XIX ст. репутація поляків як непримирених, ворожо налаштованих державному порядку елементів продовжувала панувати в суспільстві, хоча в значно *“притупленому”* стані [8, с.100].

Польська та полонізована шляхта Правобережної України представляла найчисельніший прошарок дворянства Російської імперії [7, с.83]. Тому за таких умов для кадрового наповнення судів влада мала обирати, між місцевим дворянством, представленим переважно польською шляхтою, або чиновниками-дворянами з інших губерній Російської імперії. Зрозуміло, що другий варіант був більш привабливим, адже за такого розвитку подій влада могла розраховувати на підготовлених та лояльних до неї службовців.

Попри відкриття у Києві (після придушення листопадового польського повстання 1830-1831 рр.) університету Св. Володимира цей навчальний заклад так і не перетворився на потужний осередок російського впливу. Склад студентів та викладачів, попри всі намагання, залишався переважно польським. Базою для новоутвореного навчального закладу став Кременецький або Волинський ліцей, майже всі викладачі-поляки якого були переведені до університету. У 1835 р. було засновано юридичний

факультет – подія непересічного характеру для Південно-Західного краю. Біля його витоків стояли відомі правники того часу, зокрема викладачі ліцею Олександр Міцкевич, Ігнатій Данилович [11, с.127]. В допомогу їм з Петербурга було призначено молодих, але здібних викладачів, які опановували юриспруденцію за кордоном, переважно в Німеччині (К.Неволін, С.Богородський, С.Орнатський).

Факт присутності викладачів високого рівня не міг не приваблювати молодих людей на навчання – за перші чотири роки (1835-1839) кількість студентів-юристів складала більше половини всіх студентів університету. Докорінним чином ситуація почала змінюватися вже 1838 р., а пов'язано це було з викриттям таємної організації *“Союз польського народу”* та виступом студентів-поляків, після якого в університеті почалися чистки. Торкнулися вони як юридичного факультету, так і зазначених вище викладачів-поляків. У 1839 р. з університету почали масово звільняти або переводити до інших навчальних закладів викладачів. О.Міцкевич опинився у Харківському університеті, а І.Данилович – у Московському [11, с.183-184].

Після звільнення з університету Св. Володимира професорів-поляків престиж юридичного факультету почав невпинно падати, хоча кількість випускників і не змінювалася, а от якість освіти знижувалася. У 40-х роках ХІХ ст. кафедри факультету поповнилися власними випускниками – І.Вігура, М.Пілянкевич, С.Романович, П.Тутковський. Всі четверо подавали найкращі надії на те, що вони стануть гідною заміною їхніх вчителів. Після завершення навчання в університеті вони і ряд інших молодих юристів були направлені до Європи для покращення своїх знань в юриспруденції. Але Європа середини ХІХ ст. ставала центром вільнодумства, зароджувалося вогнище революції. Тому результатом такого *“стажування”* була відсутність будь-яких нових знань та, більше того, в серцях молодих людей було посіяне зерно революції та перетворень, що ставало неприпустимим в умовах російського самодержавства.

Відповідно не дивним був той факт, що юридична наука почала втрачати свої позиції. Вінцем цих негараздів стали повідомлення місцевих працівників суду про незадовільний стан юридичного факультету. Обговорення висловлених думок відбувалося на шпальтах газети *“Киевлянин”* та стало надбанням громадськості, поглибило полеміку навколо судової реформи у Південно-Західному краї.

На цьому ґрунті кореспондент *“Киевлянина”* слушно закидав керівництву університету та юридичному факультету про недостатню кількість чиновників, що вийшли зі стін університету і що адміністрація змушена запрошувати їх з інших губерній імперії. Статистика, запропонована газетою ілюструвала таку картину: зі 112 зайнятих судових вакансій у Південно-Західному краї тільки 46 обіймали київські студенти, це тільки за період 1865-1866 рр. Тому виникало питання, де чиновники-випускники юридичного факультету [14, с.317]?

Голова Київської палати цивільного суду Д.Чернов наводив своє бачення з приводу судової реформи та стану юридичного факультету. Звичайно, його думки не призначалися для друку, але ці матеріали потрапили до *“Киевлянина”*. Чернов зазначав, що весь час перебування на посаді (з 1843 р.) він постійно відчував потребу в якісних кадрах, в першу чергу, було бажання змінити чиновників польського походження на православних з достатнім рівнем освіти. Кожного року до нього зверталися випускники юридичного факультету у пошуках місця роботи. Після недовгої розмови він дізнавався про всі недоліки викладання юридичних наук в університеті Св. Володимира та бачив неготовність випускників до роботи в суді. Наголошуючи на слабкості київських студентів, голова цивільної палати звертався до випускників Московського університету як до більш якісних в науковій та практичній підготовці [14, с.317-318].

В свою чергу Імператорський університет св. Володимира та юридичний факультет зокрема не наважувався захищати себе проти такої суспільної думки. У 1850-1857 рр. число студентів коливалося від 85 до 109, але з 1858 р. ця цифра неухильно зростала від 113 до 239 в 1865 р. Слушним зауваженням адміністрації університету було те, що практичному судочинству в стінах навчального закладу підготувати неможливо [14, с.318].

Результатом полеміки було визнання того факту, що юридичний факультет університету Св. Володимира випускав не достатню кількість фахівців православного віросповідання, натомість залишався значний відсоток випускників-поляків, які були небажаними особами в судових органах краю. Таким чином, Київський університет так і не став осередком російського впливу на Правобережжі.

У 1864 р. Міністерством народної освіти були запроваджені процентні норми, що регулювали чисельність студентів-поляків в університетах. Для університету Св. Володимира ця квота склала 20%, що в майбутньому позначилося на кількості поляків, які здобули університетську освіту в Південно-Західному краї, але це призвело до їх збільшення серед студентів Харківського та Новоросійського університетів, що стало наслідком збільшення польської громади Одеси та Харкова [8, с.50]. Така тенденція до зменшення студентів-поляків підтверджується кількістю випускників-поляків за різні роки, що отримали призначення на службу в судові органи. За час до впровадження вищезгаданого наказу (з 1855 до 1869 рр.) 23 поляки – випускники університету працювали в різних судових інстанціях імперії. Протягом 1870-1883 рр. ця кількість становила 8 випускників, а у 1884-1892 рр. – 11. Таким чином, владі в умовах кадрового дефіциту вдалося ще більше зменшити кількість поляків-випускників юридичного факультету університету Св. Володимира.

Питань до рівня фахової підготовки поляків-випускників Київського університету не виникало. Підтверджує цю думку той факт, що вони могли безперешкодно отримати посади в російських губерніях. Концентрація польських чиновників в історично “польському” регіоні та надання їм в руки додаткових важелів впливу через широке представництво в судових органах влади, не відповідало імперським інтересам. Від цього звичайно страждала справа реалізації судової реформи.

У 1871 р. на Правобережжі розпочалася перша фаза судової реформи – були відкриті мирові суди, але увагу хотілося б зосередити на окружних судах та судових палатах, які запрацювали в краї у 1880 р.

Нові судові утворення територіально не збігалися з губернськими, а були значно ширшими [21, с.95]. В межах Південно-Західного краю утворилися дві судові палати (Київська та Одеська), до юрисдикції яких входили окружні суди Правобережжя: Київський, Житомирський, Луцький, Уманський, Черкаський (з 1913) (Київська судова палата) та Кам’янець-Подільський, Вінницький (з 1910 р.) (Одеська судова палата).

Для того, аби зрозуміти політику російського самодержавства у сфері кадрового наповнення новоутворених судів варто звернутися до прикладу Житомирського окружного суду.

Перший склад Житомирського окружного суду був сформований безпосередньо перед його відкриттям 29 липня 1880 р. Голова суду М.Крестьянов до свого призначення в Житомир працював у Харківській судовій палаті заступником прокурора [2, с.315]. Його заступники – Х.Клопов прибув з Владимирського окружного суду, де обіймав посаду члена суду [3, с.312]; М.Ансію раніше був членом Великолуцького окружного суду [4, с.320]. Члени суду: Є.Белозоров був заступником прокурора Курського окружного суду [4, с.329], П.Торбург – членом суду Одеського окружного суду [5, с.337], С.Чернявський – заступником прокурора Рязанського окружного суду [5, с. 326], М.Васильєв – єдиний службовець, який мав досвід роботи у дореформеному суді саме на Правобережжі (у

Волинській палаті кримінального та цивільного суду з 1873 р.) [9, арк.71], П.Бедгара був заступником прокурора Харківського окружного суду, В.Мамаєв – членом Харківської судової палати [2, с.318], М.Введенський – членом Сарапульського окружного суду [3, с.326].

Тобто всі члени суду, включно із головою та його заступниками, за виключенням одного, були залучені з інших судових округів Російської імперії, на місцевих чиновників влада не покладалась, поляки-католики в якості кандидатів не розглядались. Єдиним позитивним моментом у залученні названих чиновників було те, що вони представляли губернії, де судова реформа вже укорінилась, що дозволяло прискорити процес запровадження судових статутів.

Зупинимося на судових працівниках нижчого рангу, зокрема судових слідчих. Принцип формування цих посад відрізнявся від попередніх. 14 з 20 судових слідчих залишили за собою посади, які обіймали у палаті кримінального та цивільного суду ще до реформи. Вони обіймали посади як судових слідчих, так і членів палати. Решта 6 осіб були новоприбулими, відомостей про їхню попередню службу не вдалося відшукати, тому можна зробити припущення, що це були відносно молоді кандидати на посади. Що ж стосується прокурорського нагляду, то всі 10 членів, включно з прокурором, були переведені з попереднього дореформеного складу суду. На посади судових слідчих, прокурора та його заступників поляків залучено не було.

Причини такого ігнорування чисельної категорії мешканців Південно-Західного краю крилися у секретному розпорядженні Міністерства юстиції, де зазначалося, що полякам заборонялося отримувати призначення на судові посади як у Польщу, так і у західні губернії, а тим, хто все ж закінчив юридичні факультети залишалося лише обирати вільні професії, зокрема вступати до адвокатури [8, с.64].

Поляки обіймали посади також в окружних судах, що не входили до складу правобережних губерній. Наприклад, П.Вархаловський, який у 1855 р. закінчив Київський університет [6, с.98], був головою Херсонського окружного суду [18, с.230]; О.Гарлінський – випускник юридичного факультету 1871 р. [6, с.117], – членом Одеського окружного суду [18, с.226]; І.Піотровський у 1875 р. закінчив юридичний факультет дійсним студентом [6, с.123] і був судовим слідчим Кишинівського окружного суду [18, с.250].

Поляки були присутні в окружних судах, що розташовувалися на Лівобережжі – Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, а у тих, що знаходилися на Правобережжі, включно з Київським, вони були відсутні [18, с.372-383]. Випускники університету Св. Володимира православного віросповідання у 1894 р. мали значний відсоток серед судових чиновників Правобережжя: Київський окружний суд – 44%, Уманський – 38%, Житомирський – 30%, Луцький – 28%, Кам'янець-Подільський – 15% [18].

Таким чином, політика російської влади у відношенні до поляків-випускників Київського університету Св. Володимира носила дискримінаційний характер. Окремо варто зазначити про кандидатів на судові посади, коли молоді випускники університетів отримували судову практику, заміщуючи на невеликі терміни, як правило, судових слідчих, а через 2-3 роки кандидат міг отримати призначення до судового органу. Для випускників-поляків цей інститут ставав місцем “*фільтрації*”, доведення права працювати у судових інстанціях, але у 100% випадків здобуття практики призводило до переведення у судові органи за межами Правобережжя.

Отже, в період проведення ліберальних реформ 60-70-х років XIX ст. російське самодержавство особливу увагу звернуло на кадрову складову цих перетворень. Для окраїн імперії це питання набувало особливої гостроти. Регіональна еліта Правобережної України не була залучена до орбіти модернізаційних перетворень. Дискримінаційна політика по відношенню до поляків призвела до фактичного їх усунення від формування судових органів влади в умовах судової реформи 1864 р.

Етнічний та конфесійний критерій стали домінуючим під час добору чиновників. Професійна придатність відходила на другий план, хоча стосовно поляків вона ніколи не ставилася під сумнів, адже залучення їх до судових установ поза межами Правобережжя відбувалося регулярно.

1. *Абрамитов С.А.* История Иркутского окружного суда (1897 – февраль 1917 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С.А.Абрамитов. – Иркутск, 2005. – 205 с.
2. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1878 г. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1878. – 759 с.
3. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1877 г. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1877. – 764 с.
4. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1879 г. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1879. – 775 с.
5. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1880 г. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1880. – 778 с.
6. Академические списки императорского Университета св. Владимира 1834-1884 гг. – К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1884. – 200 с.
7. *Венгерська В.О.* Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / В.Венгерська. – Житомир: ПП Євенок О.О., 2013. – 448 с.
8. *Горизонтов Л.Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (ХІХ – начало ХХ в.) / Л.Е.Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.
9. Державний архів Житомирської області, ф.19, оп.1, спр.20, 84 арк.
10. Западные окраины Российской империи / [Бережная Л.А., Будницкий О.В., Долбилов М.Д.]; под. ред. А.И.Миллера – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
11. История императорского Университета св. Владимира Т.1. / [сост. ордин. проф. М.Ф.Владимирский-Буданов]. – К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1884. – 734 с.
12. *Кистяковский А.Ф.* О значении судебной реформы в деле улучшения уголовного правосудия [речь, произнесенная на торжественном акте Университета Св. Владимира 9-го ноября 1869 г.] / А.Кистяковский. – К.: Университетская типография, 1870. – 62 с.
13. *Кони А.Ф.* Отцы и дети Судебной реформы: К пятидесятилетию Судебных уставов / А.Ф.Кони. – М., 2003. – 352 с.
14. О неудовлетворительном состоянии юридического факультета в Университете Св. Владимира // Киевлянин. – №81. – 1867. – С.317-318.
15. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год [Издание Волынского губернского статистического комитета] / [под ред. И.Ф.Мацкевича] – Житомир: Типография и литография наслед. С.П.Бродовича, 1893. – 373 с.
16. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год [Издание Волынского губернского статистического комитета]. / [под ред. Е.Д.Гринева]. – Житомир: Волынская губернская типография, 1908. – 488 с.
17. Список чинам ведомства Министерства юстиции. – Петроград: Тип. Сенатская типография, 1916. – Ч.2. Губернские учреждения. – 1230 с.
18. Список чинам ведомства Министерства юстиции. – СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1894. – Ч.2. Губернские учреждения. – 588 с.
19. *Филиппов М.А.* Судебная реформа в России [в 2 т.]. / М.А.Филиппов. – Т.1. – СПб., 1871. – 631 с.
20. Центральний державний історичний архів України, м.Київ, ф.442, оп.542, спр.34, 43 арк.
21. *Шандра В.С.* Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860-1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії / В.Шандра // Український історичний журнал. – 2013. – №6. – С. 92-111.

References

1. Abramitov S.A. Istoriya Irkutskogo okruzhnogo suda (1897 – fevral' 1917 gg.): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / S.A.Abramitov. – Irkutsk, 2005. – 205 s.
2. Adres-kalendar'. Obshchaya rospis' nachal'stvuyushchikh i prochikh dolzhnostnykh lits po vsem upravleniyam v Rossiyskoy imperii na 1878 g. – SPb.: Tip. Pravitel'stvuyushchego Senata, 1878. – 759 s.
3. Adres-kalendar'. Obshchaya rospis' nachal'stvuyushchikh i prochikh dolzhnostnykh lits po vsem upravleniyam v Rossiyskoy imperii na 1877 g. – SPb.: Tip. Pravitel'stvuyushchego Senata, 1877. – 764 s.
4. Adres-kalendar'. Obshchaya rospis' nachal'stvuyushchikh i prochikh dolzhnostnykh lits po vsem upravleniyam v Rossiyskoy imperii na 1879 g. – SPb.: Tip. Pravitel'stvuyushchego Senata, 1879. – 775 s.
5. Adres-kalendar'. Obshchaya rospis' nachal'stvuyushchikh i prochikh dolzhnostnykh lits po vsem upravleniyam v Rossiyskoy imperii na 1880 g. – SPb.: Tip. Pravitel'stvuyushchego Senata, 1880. – 778 s.
6. Akademicheskie spiski imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira 1834-1884 gg. – K.: Tip. Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 1884. – 200 s.

7. Venhers'ka V.O. Ukrayins'ki proekty ta natsiotvorenniya v imperiyakh Romanovykh ta Habsburhiv (kinets' XVIII – pochatok XX stolittya) / V.Venhers'ka. – Zhytomyr: PP Yevenok O.O., 2013. – 448 s.
8. Gorizontov L.E. Paradoksy imperskoy politiki: polyaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – nachalo XX v.) / L.E.Gorizontov. – M.: Indrik, 1999. – 272 s.
9. Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koy oblasti, f.19, op.1, spr.20, 84 ark.
10. Zapadnye okrainy Rossiyskoy imperii / [Berezhnaya L.A., Budnitskiy O.V., Dolbilov M.D.]; pod. red. A.I.Millera – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2006. – 608 s.
11. Istoriya imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira T.I. / [sost. ordin. prof. M.F.Vladimirskiy-Budanov]. – K.: Tip. Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 1884. – 734 s.
12. Kistyakovskiy A.F. O znachenii sudebnoy reformy v dele uluchsheniya ugolovnoho pravosudiya [rech', proiznesennaya na torzhestvennom akte Universiteta Sv. Vladimira 9-go noyabrya 1869 g.] / A.Kistyakovskiy. – K.: Universitetskaya tipografiya, 1870. – 62 s.
13. Koni A.F. Ottsy i deti Sudebnoy reformy: K pyatidesyatiletuyu Sudebnykh ustavov / A.F.Koni. – M., 2003. – 352 s.
14. O neudovletvoritel'nom sostoyanii yuridicheskogo fakul'teta v Universitete Sv. Vladimira // Kievlyanin. – №81. – 1867 g. – S.317-318.
15. Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1893 god [Izдание Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta] / [pod red. I.F.Matskevicha] – Zhitomir: Tipografiya i litografiya nasled. S.P.Brodovicha, 1893. – 373 s.
16. Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1909 god [Izдание Volynskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta]. / [pod red. E.D.Grineva]. – Zhitomir: Volynskaya gubernskaya tipografiya, 1908. – 488 s.
17. Spisok chinam vedomstva Ministerstva yustitsii. – Petrograd: Tip. Senatskaya tipografiya, 1916. – Ch.2. Gubernskie uchrezhdeniya. – 1230 s.
18. Spisok chinam vedomstva Ministerstva yustitsii. – SPb.: Tip. Pravitel'stvuyushchego Senata, 1894. – Ch.2. Gubernskie uchrezhdeniya. – 588 s.
19. Filippov M.A. Sudebnaya reforma v Rossii [v 2 t.]. / M.A.Filippov. – T.I. – SPb., 1871. – 631 s.
20. Tsentral'nyy derzhavnyy istorichnyy arkhiv Ukrayiny, m.Kyyiv, f.442, op.542, spr.34, 43 ark.
21. Shandra V.S. Dolannya kadrovoho defitsytu pid chas liberal'nykh reform 1860-1870-kh rr.: osoblyvosti ukrayins'kykh huberniy Rosiys'koy imperiyi / V.Shandra // Ukrayins'kyi istorichnyy zhurnal. – 2013. – #6. – S. 92-111.

Отримано 10.11.2014

UDC 929

ДЕГТЯРЬОВ С.І.¹, ФЕДЧИШИНА В.В.², ФОРІС Ю.Б.³¹Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)²Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, кандидат економічних наук (Україна)³Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, науковий співробітник (Україна)**ВІАНОР ТА АДРІАН ФРАНКОВСЬКІ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЙ**

У даній роботі висвітлюються маловідомі сторінки біографій братів Віанора та Адріана Франковських. Віанор Франковський – дослідник, завідувачий секцією хімічних і фізико-хімічних досліджень Київського інституту науково-судової експертизи. Адріан Франковський – відомий літератор, перекладач творів західноєвропейських класиків. Найбільш активний період життя обох діячів припав на 1920-1930-ті роки. Основним джерелом дослідження стали маловідомі архівні матеріали.

DEGTYAREV S.I.¹, FEDCHYSHYNA V.V.², FORIS YU.B.³¹Sumy State University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)²Kyiv Research Institute of Forensic Science, PhD (Economics) (Ukraine)³Kyiv Research Institute of Forensic Science, Research Associate (Ukraine)**VIANOR AND ADRIAN FRANKOWSKI: MATERIALS FOR THE BIOGRAPHY**

Scientists are still not investigated the biographies of many figures of the past. They are using their knowledge and work have made great contribution to the development of different branches of science, culture, political and social thought. The merits of many of these people were highly appreciated by his contemporaries, they made a successful career. But many of them were unjustly deleted from history.

This paper describes the little-known pages of biographies of Vianor and Adrian Frankowski, who were brothers. Vianor Frankowskiy – researcher, section chief of chemical and physico-chemical researches of the Kiev Institute Science and Forensic Expertise. He was born in the Kiev province (hubernia) in 1889. He received a good education in physics and mathematics faculty at the Kiev University named after St. Volodymyr. Career of Vianor Frankowskiy started around 1918 in the Cabinet of scientific and forensic expertise in Kiev. Adrian Frankowskiy – famous writer and translator of literary works of Western European classics. He was born in 1888, like his brother, in the Kiev province. He graduated from the historical and philological faculty of St. Petersburg University. He taught at secondary schools in St. Petersburg and St. Petersburg Pedagogical Institute. Later he became known for his translations of D.Swift, G.Filding, L.Stern, D.Defoe, Diderot, R.Rollan, Andre Gide, M.Proust.

It is known that the most active period of life of Vianor and Adrian Frankowski came in the 1920-1930's. The main sources that were used for the study were the little-known archival materials. But still remains a lot of unknown facts from the biography of these two figures.

ДЕГТЯРЕВ С.И.¹, ФЕДЧИШИНА В.В.², ФОРИС Ю.Б.³¹Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)²Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз, кандидат экономических наук (Украина)³Киевский научно-исследовательский институт судебных экспертиз, научный сотрудник (Украина)**ВІАНОР И АДРИАН ФРАНКОВСКИЕ: МАТЕРИАЛЫ К БИОГРАФИЯМ**

В данной работе освещаются малоизвестные страницы биографий братьев Вианора и Адриана Франковских. Вианор Франковский – исследователь, заведующий секцией химических и физико-химических исследований Киевского института научно-судебной экспертизы. Адриан Франковский – известный литератор, переводчик произведений западноевропейских классиков. Наиболее активный период жизни обоих деятелей пришелся на 1920-1930-е годы. Основным источником для исследования послужили малоизвестные архивные материалы.

Вже понад два десятиліття Україна розвивається як самостійна держава. Скинувши ярмо комуністичної ідеології, стала розвиватися і вітчизняна історична наука. Але, не зважаючи на зникнення “заборонених тем”, залишається ще дуже багато малодосліджених або взагалі невивчених проблем історії. Зокрема, досі залишаються недослідженими цілі біографії або окремі сторінки життя багатьох діячів минулого, які своїми знаннями, працею зробили вагомий внесок у розвиток тієї чи іншої галузі науки, культури, політичної чи громадської думки тощо.

Хоча, слід відмітити, що останнім часом інтерес до такого напрямку досліджень все більше зростає. З’являються дослідження, присвячені видатним і маловідомим науковцям минулого. Це, зокрема, праці В.М.Даниленка [3], С.І.Дегтярьова [15; 16], О.П.Майдебури [6] та багатьох інших вітчизняних дослідників.

Мета даної наукової розвідки – спираючись на архівні джерела (низка яких вперше залучається до наукового обігу) та наявну літературу, висвітлити маловідомі сторінки біографій Віанора Антоновича та Адріана Антоновича Франковських.

До останнього часу постать Віанора Антоновича Франковського була невідомою для широкого загалу. Відомості з його біографії довелося збирати по крупицях, здебільшого відшукуючи їх в архівних документах [7]. На жаль, у Київському інституті науково-судової експертизи (нині – Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України (КНДІСЕ), де довгий час Віанор Антонович працював, його особова справа не збереглася (як і безліч інших документів довоєнної пори вона загинула у пожежі).

В.А.Франковський народився 1 липня 1889 р. в с.Сніжки Таращанського повіту Київської губернії, у незаможній родині. Батько – Антоній Флорович, з 8 липня 1884 р. був парафіяльним священиком церкви Святого Архістратига Михайла; мати – Зінаїда Григорівна. Щодо інших членів родини, то відомо, що у Віанора Антоновича була сестра Євгенія, яка навчалася у Київському жіночому духовному училищі, та брат Адріан (про нього докладніше мова йтиме далі) [4, арк.3зв].

Відомо, що В.А.Франковський навчався у Білоцерківській гімназії, де, згідно з атестатом зрілості, виявив відмінні поведінку, справність у відвідуванні і приготуванні уроків, виконанні письмових робіт, старанність і допитливість по всіх дисциплінах. Майже всі предмети він склав на відмінно (крім латини, за яку він отримав оцінку “добре”) і закінчив гімназію зі срібною медаллю. Після гімназії, отримавши відстрочку щодо відбуття військової повинності, 28 червня 1907 р. Віанор Антонович подав прохання на вступ до університету Св. Володимира на фізико-математичний факультет відділення природничих наук. Навчаючись тут, він отримав свідоцтво на проживання у м.Київ [4].

Серед архівних матеріалів збереглася анкета за 14 листопада 1918 р. з відомостями про сімейний стан В.А.Франковського. Він був одружений (дата одруження – 5 червня 1913 р.) із Леонідою Едуардівною, мав сина Ігоря, який народився 25 вересня 1914 р. [13, арк.20].

Професійна кар’єра Віанора Антоновича була пов’язана спочатку з Кабінетом науково-судової експертизи при прокурорі Київської судової палати, згодом – Київським (крайовим) кабінетом науково-судової експертизи, а ще пізніше – Київським інститутом науково-судової експертизи.

Ще 10 серпня 1918 р. вийшов, затверджений гетьманом Української держави П.Скоропадським та ухвалений Радою Міністрів, закон про тимчасовий порядок обслідування фальшивих монет та кредитових паперів [5]. На Київський кабінет науково-судової експертизи було покладено проведення досліджень фальшивих грошових знаків, які до цього часу проводились Експедицією заготівлі державних паперів і Монетним двором. Зважаючи на таке розширення кола діяльності Київського Кабінету, гетьманським урядом було засновано посади 4-го помічника управляючого і лаборанта. На першу посаду

був призначений М.О.Петров, а на другу, наказом від 7 жовтня 1918 р. №278 – В.А.Франковський, який після закінчення університету працював викладачем вищих жіночих курсів Жекуліної і Київського кадетського корпусу [13, арк.20; 14, арк.30-32].

Навіть з відміною гетьманських законів це розширення штату було збережене. Так, 7 вересня 1919 р. (лист №181) С.М.Потапов звернувся до прокурора Київської судової палати з поданням: *“за законом, виданим в період Гетьманства у 1918 році, ... особовий склад Кабінету був збільшений ... однією посадою Лаборанта, ... яка була заміщена згідно з наказом Прокурора Судової Палати Віанором Антоновичем Франковським, який закінчив курс Університета Св. Володимира. ... Маю честь клопотати про введення до штату Кабінету ... посади Лаборанта і про призначення на [означену посаду] ... В.А.Франковського”* [14, арк.31]. Підтвердження про повторне призначення лаборантом Франковського датоване 30 грудня 1919 р.

Згідно з наказом №2 завідуючого Кабінетом від 1 жовтня 1923 р. та наказом юридичного відділу від 30 грудня 1923 р. В.А.Франковський з 1 жовтня 1923 р. був переведений на посаду виконуючого обов'язки помічника завідуючого по секції хімічних досліджень [11, арк.5]. Незабаром, вже 17 січня 1924 р., він став завідуючим секцією хімічних та фізико-хімічних досліджень цієї установи (наказ №348 по Народному комісаріату юстиції від 18 січня 1924 р.) [10, арк.8]. Декілька разів виконував навіть обов'язки завідуючого Кабінетом [11, арк.16; 12, арк.29]. Коли Кабінет отримав статус інституту В.А.Франковський був завідувачем його секції хімічних та фізико-хімічних досліджень (з 1930 р.) [1].

Серед архівних матеріалів КНДІСЕ збереглося 2 наглядових провадження з актами дослідів за підписами В.А.Франковського: акт досліду на отрути нутрощів та порошку №216 від 28 січня 1930 р. у справі про смерть П.Ващенко Козлянського (Козельського) р-ну Чернігівської округи та акт досліду нутрощів №219 від 12 березня 1930 р. в справі про смерть О.Розумова [1]. Дані матеріали, хоча й не проливають світла на біографію Віанора Антоновича, але знайомлять з деякими аспектами його професійної діяльності.

На жаль, біографія В.А.Франковського містить багато *“білих плям”*, які ще треба дослідити. Зокрема, поки що не вдається прослідкувати його подальшу професійну діяльність, залишаються невідомими дата й обставини його смерті.

Щодо Адріана Антоновича Франковського, то його життя також належить до числа маловивчених, хоча сам він залишив як перекладач слід в історії більш помітний, ніж Віанор Антонович. Про їхній родинний зв'язок стало відомо випадково. У результаті роботи з архівними документами виявилось, що під час навчання Віанора його батько одночасно сплачував кошти за навчання у Петербурзькому університеті іншого сина, Адріана. А у справі В.А.Франковського випадково збереглося також *“Свидетельство о явке к исполнению воинской повинности (временное)”* на ім'я Франковського Адріана Антоновича, сина священика [4, арк.30].

Адріан Антонович народився у 1888 р. в містечку Лобачів Київської губернії. Таким чином, деякі відомості щодо місця народження Віанора та Адріана Франковських не співпадають. Але вищезазначені відомості дозволяють зробити припущення, що співробітник Київського інституту науково-судової експертизи Віанор Антонович Франковський і відомий перекладач Адріан Антонович Франковський ймовірно були рідними братами.

Відомо також, що А.А.Франковський у 1911 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Потім викладав у середніх навчальних закладах й у Петербурзькому учительському інституті, реорганізованому у 1918 р. на 2-й Педагогічний інститут. Відомий своїми перекладами Дж.Свіфта, Г.Філдінга, Л.Стерна, Д.Дефо, Д.Дідро, Р.Роллана, Андре Жида, М.Пруста. З 1924 р. він стає професійним

літератором. Наприкінці 1920-х років вийшла перша частина епопеї М.Пруста *“У пошуках втраченого часу”* у перекладі А.А.Франковського. Повністю епопея була видана вже у 1930-х роках також за його участю як перекладача та редактора.

Про Адріана Антоновича залишили свої спогади деякі сучасники, де відображені їхні враження від професійного рівня перекладача, містяться маловідомі сторінки його біографії. Так, на думку перекладачки А.Єстратової, він *“був одним з чудових майстрів радянського художнього перекладу і глибоким знавцем англійської культури. Його переклади “Тристрама Шенді” і “Сентиментальної подорожі” представляють собою справжній подвиг наукового дослідження і художнього відтворення оригіналу”*. Ще один колега А.А.Франковського, перекладач О.В.Федоров, згадував, що у Адріана Антоновича не було сім'ї, а сам він був людиною захопленою своєю працею, хоча при цьому відлюдним не був; любив спілкування, хоча справляв враження особи похмурої [8].

Помер А.А.Франковський від голоду в Ленінграді, 3 (за іншою версією 13-го) лютого 1942 р. Болдырев написав про його останні дні у щоденниковому записі за 12 лютого 1942 р. *“Коли пішов він <Франковський> - невідомо, відомо лише, що близько 12 години в ніч з 31-го на 1-е лютого він йшов по Ливарному на кут Кірочної і відчув такий занепад сил, що змушений був відмовитися від думки дійти додому. Він звернув на Кірочну, щоб шукати притулку у Енгельсартів (будинок Анненишуле)... Там він і помер 3-го вранці”* [2, с.56-57]. Про смерть А.А.Франковського у блокадному Ленінграді зазначає і В.Бахтін у своїй роботі *“Ленінградські письменники-фронтовики”* (Л., 1985) (що, правда, не вказуючи точну дату смерті) [9].

В цілому, слід зазначити, що не зважаючи на нові факти з життя Віанора та Адріана Франковських, виявлені у різних архівосховищах України, залишається дуже багато *“білих плям”* у біографіях цих діячів. Їхнє особисте життя і професійна діяльність потребують ще великої уваги дослідників із залученням нових джерел.

1. Архів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, оп.1, спр.1.

2. Болдырев А.В. Осадная Запись: Блокадный дневник / Подгот. к печ. В.С.Гарбузова, И.М.Стеблин-Каменский. – СПб.: Европейский Дом, 1998. – 144 с.

3. Даниленко В. Володимир Вернадський: віхи життя і творчості / В.Даниленко. – Київ-Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2014. – 298 с.

4. Державний архів м.Київ, ф.16, оп.464, спр.11005, 30 арк.

5. Державний вістник. – №35. – 1918. – 15 серпня.

6. Майдебура О.П. Бурксер Є.С. – перший дослідник природної радіоактивності в Україні / О.П.Майдебура // Сумський історико-архівний журнал. – №XX. – 2014. – С.53-58.

7. Славетні сторінки історії: до 100-літнього ювілею КНДІСЕ / О.Г.Рувін, Т.Д.Голікова, В.В.Федчишина. – К., 2013. – 288 с.

8. Федоров А.В. О переводчике / А.В.Федоров. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://az.lib.ru/f/frankowskij_a_a/text_0160.shtml.

9. Франковский Адриан Антонович: биографическая справка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://az.lib.ru/f/frankowskij_a_a/text_0160.shtml; http://rusbook.com.ua/russian_classic/frankovskiy_aa/frankovskiy_a_a_biograficheskaya_spravka.15089.

10. Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО), ф.8, оп.2, спр.1457, 156 арк.

11. ЦДАВО, ф.8, оп.8, спр.233, 37 арк.

12. ЦДАВО, ф.8, оп.9, спр.409, 167 арк.

13. ЦДАВО, ф.2207, оп.1, спр.2134, 128 арк.

14. Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.317, оп.2, спр.84, 47 арк.

15. Degtyarev S.I. Varadinov Nikolay Vasilevich – Representative of ‘Enlightened Bureaucracy’: Bureaucrat’s Biography / Sergey I. Degtyarev // Русская старина. – №1(9). – 2014. – С.4-10.

16. Degtyarev S.I. Teaching officials of Volynsky (Kremenetsky) Lyceum: V.G.Besser, A.I.Maevsky, F.I.Mekhovich / Sergey I. Degtyarev // Журнал Министерства народного просвещения. – 2014. – №1. – С.5-11.

References

1. Arkhiv Kyivsk'koho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz Ministerstva yustytseyi Ukrainy, op.1, spr.1.
2. Boldyrev A.V. Osadnaya Zapis': Blokadnyy dnevnik / Podgot. k pech. V.S. Garbuzova, I.M. Steblin-Kamenskiy. SPb.: Evropeyskiy Dom, 1998. – S.56-57.
3. Danylenko V. Volodymyr Vernads'kyy: vikhy zhyttya i tvorchosti / V.Danylenko. – Kyiv-Vinnytsya: TOV «Nilan-LTD», 2014. – 298 s.
4. Derzhavnyy arkhiv m.Kyyiv, f.16, op.464, spr.11005, 30 ark.
5. Derzhavnyy vistnyk. – #35. – 1918. – 15 serpnya.
6. Maydebura O.P. Burkser Ye.S. – pershyy doslidnyk pryrodnoyi radioaktyvnosti v Ukraini / O.P.Maydebura // Sums'kyy istoryko-arkhivnyy zhurnal. – №XX. – 2014. – S.53-58.
7. Slavetni storinky istoriyi: do 100-litn'oho yuvileyu KNDISE / O.H.Ruvin, T.D.Holikova, V.V.Fedchyshyna. – K., 2013. – 288 s.
8. Fedorov A.V. O perevodchike / A.V.Fedorov. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/f/frankovskij_a_a/text_0160.shtml.
9. Frankovskiy Adrian Antonovich: biograficheskaya spravka. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/f/frankovskij_a_a/text_0160.shtml; http://rusbook.com.ua/russian_classic/frankovskiy_aa/frankovskiy_a_a_biograficheskaya_spravka.15089.
10. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady (dali – TsDAVO), f.8, op.2, spr.1457, 156 ark.
11. TsDAVO, f.8, op.8, spr.233, 37 ark.
12. TsDAVO, f.8, op.9, spr.409, 167 ark.
13. TsDAVO, f.2207, op.1, spr.2134, 128 ark.
14. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy u m.Kyyiv, f.317, op.2, spr.84, 47 ark.
15. Degtyarev S.I. Varadinov Nikolay Vasilevich – Representative of 'Enlightened Bureaucracy': Bureaucrat's Biography / Sergey I. Degtyarev // Russkaya starina. – №1(9). – 2014. – S.4-10.
16. Degtyarev S.I. Teaching officials of Volynsky (Kremenetsky) Lyceum: V.G.Besser, A.I.Maevsky, F.I.Mekhovych / Sergey I. Degtyarev // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – 2014. – №1. – S.5-11.

Отримано 29.11.2014

UDC [94:612.391-053.2](477.44)“1921/1923”:364-3(100)

СРМАКОВА В.Я.¹, РОМАНЮК І.М.²¹Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, аспірантка (Україна)²Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор (Україна)

**ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ АРА ТА “ДЖОЙНТ”
ПО НАДАННЮ ДОПОМОГИ ДИТЯЧОМУ НАСЕЛЕННЮ
СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В УМОВАХ ГОЛОДУ (1921-1923 рр.)**

У статті розглянуто основні шляхи й проблеми надання допомоги Американською адміністрацією допомоги та Американським єврейським об'єднанням розподільчим комітетом дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду 1921-1923 рр. Особлива увага звертається на обсяги надання матеріальної та фінансової допомоги безпритульним дітям вказаними організаціями. З'ясовується їхня роль у подоланні голоду 1921-1923 років.

YERMAKOV V.Ya.¹, ROMANYUK I.M.²¹Vinnitsia State Pedagogical University named after M.Kotsyubynsky, postgraduate student (Ukraine)²Vinnitsia State Pedagogical University named after M.Kotsyubynsky, Dr (History), Professor (Ukraine)

**ACTIVITY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS OF ARA AND “JOINT” ON
GRANT HELP CHILD'S POPULATION OF EAST PODILLYA REGION IN THE
CONDITIONS OF HUNGER (1921-1923)**

The hunger of 1921-1923 is the greatest tragedy which had extremely negative results for Ukrainian people, especially for children. From the official point of view, famine in Ukraine in 1921-1923 was explained by droughts and also consequences of economic backwardness, world and public wars. However, the decisive for Ukraine were subjective reasons: the economic policy of the Bolsheviks and the violent methods of their implementations. The state was unable to ensure people in the conditions of hunger, therefore foreign social voluntary organizations began to play the leading role.

The help of American Relief Administration (ARA) and American Jewish Joint Distribution Committee (“Joint”) was the most considerable for Podillya. The aim of this article is to show the basic aspects of help giving to homeless children of Vinnytsia region by foreign organizations ARA and “Joint” in 1921-1923. Podillya help Committee of American Help Organization, founded on June 2, 1922 was appealed to give the help to the victims of hunger. The functions of ARA on the Podillya province territory consisted of supplying the children and other establishments with food and medical maintenance exclusively of ARA. ARA didn't patronize the children's homes. Activity of ARA included the opening of dining rooms, the distribution of rations, caring about orphanages and hospitals. Dining rooms were firstly appointed for children and then for an adult population. The distribution of food among the starting population was carrying out by special commissions, composed of the representatives of the ARA and Soviet authorities. Besides food, which was given to children by ARA, “Joint” gave large sums of money for additional nutrition and fuel and transformed the patronized children's homes into clean, comfortable houses with modern heating system. The children got shoes, underwear and clothes. However, there was a problem of American food. In the reports it often has been mentioned about the theft and the sale of goods from foreign charities.

Therefore, in the conditions of hunger (1921-1923) the state of children was especially difficult. At the expense of the large-scale measures of humanistic organizations ARA and “Joint” hundreds of thousands of Ukrainian people and especially the future of the nation, children, were saved from terrible death.

ЕРМАКОВА В.Я.¹, РОМАНЮК І.М.²

¹Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, аспірантка (Україна)

²Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, доктор історических наук, професор (Україна)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ АРА И “ДЖОЙНТ” ПО ПРЕДОСТАВЛЕНИЮ ПОМОЩИ ДЕТСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ ВОСТОЧНОГО ПОДОЛЬЯ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДА (1921-1923 гг.).

В статье рассмотрены основные пути и проблемы оказания помощи Американской администрацией помощи и Американским еврейским объединенным распределительным комитетом детскому населению Восточного Подолья в условиях голода 1921-1923 гг. Особое внимание обращается на объемы предоставления материальной и финансовой помощи беспризорным детям указанными организациями. Выясняется их роль в преодолении голода 1921-1923 годов.

Голод 1921-1923 рр. величезна трагедія, що мала вкрай негативні наслідки для українського народу. З офіційної точки зору голод 1921-1923 рр. в Україні пояснювався, зокрема посухами 1921 та 1922 рр., а також наслідками економічної відсталості, світової і громадянської воєн. Однак, вирішальними для України були суб'єктивні причини: власне економічна політика більшовиків і насильницькі методи її реалізації. У той же час історія боротьби з голодом 1921-1923 рр. – приклад об'єднання різних соціальних сил для вирішення загального завдання. Саме згуртовані зусилля громадських і державних організацій більшовицької України і зарубіжжя дозволили створити широку мережу гуманітарних установ, що урятували безліч людських життів [11, с.88].

На сьогодні певною мірою висвітлено причини голоду на початку 20-х років, кількість жертв, ставлення влади до цього явища. До малодосліджених аспектів даної проблеми відноситься діяльність міжнародних гуманітарних організацій у допомозі голодуючому дитячому населенню. Серед дослідників, що розробляють сюжети, пов'язані з історією діяльності АРА та “Джойнт”, слід назвати С.Кульчицького та О.Мовчан [9]. Автори представляють узагальнюючу картину допомоги іноземних організацій Україні у подоланні голоду 1921-1923 рр. Серед робіт, що безпосередньо торкаються регіональних аспектів діяльності даних організацій, можна назвати праці Т.Михайловського [12], С.Шевченко [16]. Також розглянула діяльність міжнародних організацій на Поділлі у контексті подолання дитячої безпритульності А.Будас [6]. Проте існує ще низка питань, котрі потребують детального дослідження, зокрема діяльність іноземних гуманітарних організацій АРА та “Джойнт” у допомозі дитячому населенню Поділля в умовах голоду 1921-1923 рр.

Мета даної статті показати основні аспекти надання допомоги безпритульним дітям Вінниччини іноземними організаціями АРА та “Джойнт” у 1921-1923 рр.

На початку 1920-х років в радянській Україні спалахнув голод. Ним були охоплені південні губернії Української СРР, а також окремі округи Подільської губернії. Перше офіційне визнання кризової ситуації з'явилося в газеті “Правда” 26 червня 1921 р. Після цього про голод (в Поволжі!) починає писати центральна і місцева преса. А перше звернення до світової громадськості з проханням допомогти голодуючому Поволжю пролунало в радянській Росії 12 липня 1921 р. у телеграмі М.Горького “До всіх чесних людей” [9, с.94]. Про голод у Радянській державі дізнався весь світ, але йшлося тільки про Поволжя. Про становище в інших регіонах країни – в Криму і на Півдні України – в 1921 р. не говорилося нічого.

Стурбований тяжким становищем голодуючих в Росії міністр торгівлі США Герберт Гувер, голова Американської адміністрації допомоги, заявив про готовність розпочати

переговори з представниками країни Рад про надання продовольчої допомоги населенню неврожайних місцевостей. Спочатку В.І.Ленін сприйняв пропозицію Гувера вороже і називав голову АРА та його найближчого співробітника У.Брауна “нахабами” і “брехунами”. Проте незабаром він дав згоду на переговори з Брауном в Ризі. Переговори тривали 10 днів. 24 серпня 1921 р. відбулася всеамериканська конференція добродійних організацій з питань допомоги радянській Росії. На ній було підписано угоду, згідно з якою 11 організацій, у тому числі Американський Червоний Хрест, “Джойнт”, квакери, меноніти, Рицарі Колумба, Американська допомога студентам, баптистські добродійні організації погодилися працювати під загальним керівництвом Американської адміністрації допомоги, що спиралася на фінансову й адміністративну підтримку керівних кіл США.

Згідно з новим договором, підписаним у жовтні 1922 р. між Американською адміністрацією і Радянською державою, АРА взяла на себе видатки на заробітну плату співробітникам і почала надавати допомогу через харчувальні пункти ЦК допомоги голодуючим ВУЦВК, закриваючи власні їдальні [6, с.121]. Але на Україну її діяльність поширено не було.

Ознаки голоду в Україні були виявлені на початку осені 1921 р. Кількість голодуючих швидко зростала. Тільки у степових губерніях України вона зросла з грудня 1921 р. по травень 1922 р. більше, ніж утричі – з 1,2 млн. до 3,8 млн. чол., а по всіх губерніях – до 5,6 млн. чол., що становило 25% їх жителів. По всіх радянських республіках голодувала п’ята частина населення – 22,6 млн. чол. [7]. При чому взимку 1921-1922 рр. в Україні голодувало до 2 млн. дітей, а на 1 квітня 1922 р. їх вже було 5,6 млн., що становило 25% всього населення [14, с.138]. Лише в грудні, коли ситуація особливо загострилася, вищі партійні та радянські органи республіки офіційно визнали його існування та було зроблено перші кроки, щоб вирішити цю проблему. 10 січня 1922 р. у Москві було підписано угоду між АРА і УСРР про допомогу голодуючим України. Офіційне визнання голоду у неврожайних українських губерніях дало змогу українському урядові залучити іноземні благодійницькі організації, які досі діяли тільки у Російській Федерації, для врятування голодуючих УСРР.

Для Поділля найбільш значущою була допомога, яку надавали Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration – АРА) та Американський єврейський об’єднаний розподільний комітет (American Jewish Joint Distribution Committee – “Джойнт”).

АРА розгорнула свою діяльність в Україні лише весною 1922 р. і працювала до літа 1923 р., а підтримка єврейської міжнародної організації “Джойнт”, тривала з 1922 р. до 1938 р. Власне “під парасолькою” АРА “Джойнт” і почав надавати підтримку євреям на території радянської Росії. По-перше, при цьому була використана структура АРА як керівної організації. По-друге, “Джойнт” обходив заборону допомагати “лише євреям” (відповідно договору з АРА допомога повинна була розподілятися серед голодуючого населення незалежно від їх національної приналежності) шляхом направлення допомоги в райони, де євреї складали відчутну, а то й переважну більшість [15].

Врожай подільян був хоч і нижчий за середній, але кращий, ніж в решті українських губерній, тому на Подільську губернію випало завдання допомагати голодним областям. Агітація допомоги населенню, що потерпало від голоду, на Поділлі почалась вже з серпня 1921 р. Головна робота виражалась у прийомі дітей з голодних губерній. В той же час, згідно з доповідною запискою Подільського губернського відділу народної освіти Наркомату освіти УРСР від 1 вересня 1921 р., лише на території губернії нараховувалося 23 тисячі безпритульних дітей [7]. За даними ЦКДГ, Поділля було готове прийняти дві тисячі дітей. Проте невдовзі Подільській губернії встановили план “забезпечити проживання 3500 дітей”. Всього ж “їх прибуло значно більше – за офіційними даними ця кількість сягала 5957 осіб” [13, с.94].

Для керівництва і контролю за ходом евакуації і прийому дітей із Росії до України неодноразово приїздив голова ВЧК Ф.Дзержинський, який диктував умови Кремля, ігноруючи інтереси такого ж голодуючого дитячого населення України. Дітей Півночі розміщували у вже існуючих дитячих закладах, ущільнюючи наявний там контингент дітей, в сім'ях українських громадян, прикріплювали до підприємств або створювали нові дитячі заклади.

Надати допомогу жертвам голоду покликаний був Подільський комітет допомоги при Американській організації допомоги, створений другого червня 1922 р. під головуванням К.Яримовича. Вже до серпня комітети АРА працювали у *“80 населених пунктах Поділля, хоч губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду”* [13, с.95].

Функції АРА на території Подільської губернії полягали у постачанні дитячих та інших закладів виключно продуктами АРА та медико-санітарним забезпеченням. АРА не патрунувала дитячих будинків [3, арк.34]. Діяльність АРА включала в себе відкриття їдалень, роздачу пайків, піклування про дитячі будинки і лікарні. Їдальні призначались по-перше, для дітей, а вже по-друге, для дорослого населення. Таким же чином розподілялися і пайки. Серед дорослого населення продовольчу допомогу отримували спершу матері, які годували дітей, потім хворі, а потім всі інші.

Розподілом продовольства серед голодуючого населення займалися спеціальні комісії, які складалися з представників АРА і представників радянської влади на місцях [5, с.142].

Пік діяльності АРА, як і інших іноземних благодійницьких організацій в Україні, припав на літо 1922 р. До 15 липня 1922 р. по лінії АРА харчувалося 1 млн. 200 тис. чоловік, тобто близько 800 тис. дітей і 400 тис. дорослих. А вже на початок серпня АРА харчувала в Україні в своїх їдальнях та кухнях близько 2 100 000 чоловік (1 072 666 дорослих та 1 025 440 дітей) [17]. До 15 серпня 1922 р. пайки АРА одержали 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих, або 44% голодуючих [9, с.99].

За даними співробітників АРА в 1923 р. організація постачала продукти 180 дитячим будинкам, тобто забезпечувала найнеобхіднішим 4,5 тисячі дітей. Ці цифри оприлюднили 29 березня на раді представників губернаторських відділів з дитячого питання та американських організацій [6, с.121].

Один товарний вагон АРА із дитячим харчуванням включав: муку – 309 п. 15 ф., крупу – 179 п. 35 ф., жири – 29 п. 03 ф., молоко – 112 п. 35 ф., какао – 4 п. 31 ф., цукор – 62 п. 14 ф., чай – 4 п. 01 ф., рис – 103 п. 30 ф. [2, арк.6]. Так, АРА надавала безкоштовно продукти для дитячих закладів Охмадиту на Східному Поділлі, зокрема у м.Вінниця та округах: Гайсинському, Могилівському, Тульчинському [2, арк.24].

У квітні 1923 р. організація відправила до Вінниці 4,2 тисячі пакунків з продуктами харчування. Одна посилка складалась із 49 фунтів муки, 25 фунтів рису, 3 фунтів чаю, 10 фунтів жиру, 10 фунтів цукру, 20 банок згущеного молока. У перерахунку на кілограми, вага посилки складала приблизно 53 кг. Це були продукти вищої якості, вони коштували АРА в 6,5 доларів плюс 1 долар за перевезення і страховку. Різниця між собівартістю і ціною збуту йшла у фонд, який використовувався на харчування дітей. Відповідно до підрахунків АРА, один типовий набір продуктової посилки забезпечував сім'ю із 5 чоловік харчуванням на тиждень [10].

Однак, з червня 1922 р. відбувається зменшення розмірів допомоги АРА, насамперед через відокремлення більшості організацій, які раніше діяли під її керівництвом, насамперед *“Джойнта”* [9, с.99]. В доповнення до програм харчування і медико-санітарних операцій, проведених АРА, *“Джойнт”* мав власні програми по наданню соціальної допомоги. Підтримка дитячих закладів складала основну частину роботи: в Україні і Білорусії проживало 300 тис. єврейських сиріт, жертв війн та погромів. Місцеві єврейські організації змогли надати допомогу 100 тис. дітей, але ще 200 тис.

сиріт потребували житла, харчування та одягу. До харчування, яке отримували діти від АРА, “Джойнт” виділяв великі суми на додаткову їжу та паливо й трансформувал патроновані дитячі будинки в чисті, затишні, із системою сучасного опалення. Діти отримували взуття, нижню білизну, верхній одяг [15]. Так, комітет “Джойнт” протягом року, починаючи з листопада 1922 р. виділив близько 500 тис. доларів на безкоштовне громадське харчування та забезпечення дитячих будинків [6, с.121].

На кошти “Джойнт” в Подільській губернії утримувались 9 дитячих закладів, дитяче містечко та Немирівський санаторій, всього 660 дітей. Серед них у м.Вінниця: колектор-карантин №1, губколектор №2, дитбудинок №6, дитбудинок №1, дитяче містечко; в Тульчинській окрузі: м.Жабокрич, Верхівка, Ободівка, Тростянець №1 та №2; Немирівський санаторій. На харчування дітей “Джойнт” відпускав 1320 доларів на місяць [3, арк.90].

За інформацією Подгубвиконкому від січня 1923 р. “Джойнт” було надано наступні предмети для дитячих будинків: мило пральне (856 кусків), мило туалетне (1020 кусків), ковдри (157 штук), простині (329 штук), наволочок (141 штука), рушників (78 штук), дитячих платів (112), чоловічі нічні костюми (106), аптек (13), рибацький жир (7 пудів, 18 фунтів) [1, арк.18]. У 1923 р. для потреб дитячих будинків організація “Джойнт” виділила 900 тисяч доларів грошима і 600 тисяч продуктами харчування [4, арк.53]. Дотації “Джойнт” складали в 1923 р. 1,7 долара на дитину в місяць. Ці кошти мали витрачатись виключно на харчування дітей. Останній пункт суворо перевірявся і дитячі заклади складали звіти про використання даних коштів [6, с.122]. Так, управляючий організації “Джойнт” на Поділлі Я.В.Розов у червні 1923 р. підкреслював трійці допомоги дітям при губпослеголоді, що продукти надані дітям повинні були використовуватись протягом травня-червня, а не лише в травні.

Однак не обходилося без проблем – поширеною була “спекуляція” американськими продуктами. В Бершадському районі у 1923 р. траплялись випадки продажу продуктів АРА, а Брацлавський округ відзначався розкраданнями посилок “Джойнт”. В звітах Трійок і комітетів Допдіт не раз йшлося про крадіжки та реалізацію товарів з іноземних благодійних фондів [6, с.123].

Отже, в умовах голоду 1921-1923 рр. особливо важким стало становище дітей. В умовах голоду держава виявилася не в змозі виконувати взяті на себе зобов’язання по утриманню дітей. За рахунок масштабних заходів міжнародних гуманітарних організацій АРА та “Джойнт” від жахливої смерті було врятовано сотні тисяч українського населення, а особливо майбутнє народу – його діти.

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.Р.149, оп.2, спр.14, 31 арк.

2. ДАВО, ф.Р.149, оп.2, спр.21, 35 арк.

3. ДАВО, ф.Р.149, оп.2, спр.22, 96 арк.

4. ДАВО, ф.Р.254, оп.1, спр.713, 113 арк.

5. Бикова О.С. Регіональні особливості голоду 1921-1923 років: Поволжя, Крим, Південь України / О.С. Бикова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С.134-145.

6. Будас А.П. Участь іноземних організацій у подоланні дитячої безпритульності в 20-х роках ХХ ст. на Поділлі / А.П.Будас // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – С.120-124.

7. Василенко В. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля / В.Василенко // Історія (збірка наукових праць). – К., 2009. – 500 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5052.html>.

8. Васильєв В. Голодовки и голод в Винницкой области: 20-40-е гг. XX ст.: попытка сравнительного анализа / В.Васильев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-8243-1532-5/2.pdf>.

9. Кульчицький С.В. Іноземна допомога під час голоду 1921-1923 рр. / С.В.Кульчицький, О.М.Мовчан // Політика і час. – 2000. – №9-10. – С.92-102.

10. Латыпов Р. Помощь АРА Советской России в период “великого голода” 1921-1923 гг. / Рашид Латыпов // Научно-культурологический журнал. – 2013. – №15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=864&level1=main&level2=articles>.

11. Михайловський Т.О. АРА на півдні України (1921-1923 рр.): історіографія проблеми / Т.О.Михайловський // ЕМІНАК. Науковий шоквартальник. – 2009. – №1-4(4) (січень-грудень). – С.88-94.
12. Михайловський Т.О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільного комітету "Джойнт" на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. / Т.О.Михайловський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2010/121-108-22.pdf>.
13. Олійник М.П. Допомога жертвам голоду 1921-1923 років на Поділлі / М.П.Олійник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С.93-96.
14. Паращевіна О. Діти і голод 1921-1922 рр. в Україні / О.Паращевіна // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 14 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2005. – С.137-146.
15. Рашковецкий М. "Джойнт" – "под зонтиком" и без / М.Рашковецкий // Мигдаль Times. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://migdal.ru/times/58/5281/?print=1>.
16. Шевченко С. Діяльність американської адміністрації допомоги в Одеській губернії / С.Шевченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Випуск 15. – С.22-25.
17. Щербак О.М. Міжнародна допомога голодуючим півдня України 1921-1923 років / О.М.Щербак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Cherbakova.pdf.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (dali – DAVO), f.R.149, op.2, spr.14, 31 ark.
2. DAVO, f.R.149, op.2, spr.21, 35 ark.
3. DAVO, f.R.149, op.2, spr.22, 96 ark.
4. DAVO, f.R.254, op.1, spr.713, 113 ark.
5. Bykova O.S. Rehional'ni osoblyvosti holodu 1921-1923 rokiv: Povolzhya, Krym, Pivden' Ukrayiny / O.S. Bykova // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – 2011. – Vyp.XXXI. – S.134-145.
6. Budas A.P. Uchast' inozemnykh orhanizatsiy u podolanni dytyachoyi bezprytul'nosti v 20-kh rokakh KhKh st. na Podilli / A.P.Budas // Vinnychchyna: mynule i s'ohodennya. Krayeznavchi doslidzhennya. – Vinnytsya, 2005. – S.120-124.
7. Vasylenko V. Holodni lykholittya pershoyi polovyny 1920-kh rr. ta yikhniy vplyv na sotsial'no-ekonomichne stanovyshche ta nastroyi naselennya Podillya / V.Vasylenko // Istoryia (zbirka naukovykh prats'). – K., 2009. – 500 c. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5052.html>.
8. Vasil'ev V. Golodovki i golod v Vinnitskoy oblasti: 20-40-e gg. KhKh st.: popytka sravnitel'nogo analiza / V.Vasil'ev. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-8243-1532-5/2.pdf>.
9. Kul'chyts'kyi S.V. Inozemna dopomoha pid chas holodu 1921-1923 rr. / S.V.Kul'chyts'kyi, O.M.Movchan // Polityka i chas. – 2000. – #9-10. – S.92-102.
10. Latypov R. Pomoshch' ARA Sovetskoy Rossii v period "velikogo goloda" 1921-1923 gg. / Rashit Latypov // Nauchno-kul'torologicheskyy zhurnal. – 2013. – №15. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=864&level1=main&level2=articles>.
11. Mykhaylovs'kyi T.O. ARA na pivdni Ukrayiny (1921-1923 rr.): istoriohafiya problemy / T.O.Mykhaylovs'kyi // ЕМІНАК. Naukovyy shchokvartal'nyk. – 2009. – #1-4(4) (sichen'-hruden'). – S.88-94.
12. Mykhaylovs'kyi T.O. Diyal'nist' yevreys'koho ob'yednanoho rozpodil'choho komitetu "Dzhoynt" na Mykolayivshchyni u 20-kh rr. KhKh st. / T.O.Mykhaylovs'kyi. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2010/121-108-22.pdf>.
13. Oliynyk M.P. Dopomoha zhertvam holodu 1921-1923 rokiv na Podilli / M.P.Oliynyk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – 2012. – Vyp.XXXIV. – S.93-96.
14. Parashchevina O. Dity i holod 1921-1922 rr. v Ukrayini / O.Parashchevina // Problemy istoriyi Ukrayiny: Fakty, sudzhennya, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. – Vyp.14 / NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny; Vidp. red. S.V.Kul'chyts'kyi. – K., 2005. – S.137-146.
15. Rashkovetskiy M. "Dzhoynt" – "pod zontikom" i bez / M.Rashkovetskiy // Migdal' Times. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://migdal.ru/times/58/5281/?print=1>.
16. Shevchenko S. Diyal'nist' amerykans'koyi administratsiyi dopomohy v Odes'kiy huberniyi / S.Shevchenko // Aktual'ni problemy vitchyznyanoyi ta vsesvtn'oyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats'. Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. – 2009. – Vypusk 15. – S.22-25.
17. Shcherbakova O.M. Mizhnarodna dopomoha holoduyuchym pivdnaya Ukrayiny 1921-1923 rokiv / O.M.Shcherbakova. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Cherbakova.pdf.

UDC 94:35.073.52(477.5)“192”

ЖМАКА В.М.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЙНЯТТЯ І ВИКОНАННЯ МІСЬКИХ КОШТОРИСІВ У 20-ті РОКИ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ)

Стаття присвячена дослідженню міської бюджетної системи 20-х років ХХ ст. Зокрема, на прикладі міст Лівобережжя розглядаються питання прийняття і виконання міських кошторисів у зазначений період. Автором на основі архівних даних, конкретних прикладах, показано довгий та тернистий шлях складання і затвердження міських бюджетів та рівень їх виконання. Називаються можливі причини невиконання та дефіциту бюджету, шляхи їх подолання.

ZHMAKA V.M.

Sumy State Pedagogical University named after A.S.Makarenko,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

REVISITING PASSING AND UTILIZATION OF MUNICIPAL FINANCIAL ESTIMATES IN THE 1920s (EVIDENCE FROM LEFT-BANK UKRAINE CITIES)

The article is dedicated to the research of the municipal budget system in the 1920s. Particularly, the issues of passing and utilization of municipal financial estimates in the stated period are considered through the example of Left-bank Ukraine cities. “Left-bank Ukraine” is noted to be understood by the author as the territory comprising ten districts in terms of administrative and territorial division which during the 1920s made natural and economic region – Left Bank Ukraine.

In the beginning a brief review of the issue historiography and source base is provided, the goal of the research is specified and thematic justification is performed. It is emphasized that this aspect was not given much attention by urban scientists, which led to the limited amount of scientific publications on the matter in question as well as of archival records, especially concerning the first part of the 1920s. It should be pointed out that only according to the provisions “About Municipal Soviets of Workers’, Peasants’ and Red Army’s Deputies” from the 12th of October 1927 cities gained the widest budget liberties and actually became independent in solving their financial issues. As recently as that time they began to participate more actively in discussing and passing of municipal financial estimates. Taking into account this circumstances the author of the article, basing on the archival data (journals of presidiums and plenums of city councils, where financial estimates were considered) and using actual examples, demonstrates the long and thorny path of drawing up and passing of municipal budgets and rates of their utilization. Possible reasons of budget non-fulfillments and deficits and the ways of these problems solutions are stated. In particular, it is specified that expenses excesses over revenues mainly took place because cities had to channel considerable funds on reconstruction and development of community facilities and first of all on public utilities (power plants, water supply systems, baths, etc). There were even cases when city budgets had expenditures of district or region value.

In conclusion the author claims that passing of a budget is usually a complicated and longstanding process. Budgets were often passed with deficits in hopes to get out of the reds by means of various assistances, loans, redistribution of the deficit to the budgets of district or region, as well as by introduction of new taxes and levies or increasing of the rates of the existing ones. Cities frequently entered a new year without passed financial estimates, which complicated the work of both civil councils and enterprises and organizations under municipal budget. The level of municipal financial estimates fulfillment

was also different and could alternate annually – from budget surpluses to considerable overruns in municipal purse. However, this was, and still is, normal occurrence in the finances replenishment and spending system, especially regarding the 1920s, reconstruction period and further country economic development.

ЖМАКА В.Н.

Сумский государственный педагогический университет имени А.С.Макаренко,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

К ВОПРОСУ О ПРИНЯТИИ И ИСПОЛНЕНИИ ГОРОДСКИХ СМЕТ В 20-е ГОДЫ XX В. (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДОВ ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ УКРАИНЫ)

Статья посвящена исследованию городской бюджетной системы 20-х годов XX в. В частности, на примере городов Левобережья рассматриваются вопросы принятия и исполнения городских смет в этот период. Автором на основе архивных данных, конкретных примерах, показан долгий и тернистый путь составления и утверждения городских бюджетов, уровень их исполнения. Указываются возможные причины невыполнения и дефицита бюджета, пути их преодоления.

Роки нової економічної політики принесли значні зміни як у господарську, так і управлінську сфери. Досить активними в цей період були міські ради, які боролися за свої права й повноваження, особливо в царині міської бюджетної системи. Окремим аспектом міських фінансів виокремлюються питання прийняття і виконання міських кошторисів, які, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу, тим паче, що даний ракурс проблеми є досить актуальним і на сьогодні.

Історіографія питання не надто велика, оскільки вивченню міських кошторисів дослідники-урбаністи майже не приділяли уваги. Незважаючи на це, варто виокремити деякі роботи, присвячені розгляду міських фінансів, що стосуються як дореволюційного періоду, так і 20-х років XX ст. До них, зокрема, належить доробок П.Л.Кованька [15; 16], де досліджуються міські й земські бюджети України 1912 р.; статті Т.Соснового [21] і М.Танатара [23], присвячені розгляду системи міських бюджетів України і характеристики комунальних фінансів років непу; брошура “*Місцеве господарство й місцеві фінанси*” [19], де частково зачіпаються проблеми пов’язані з міським бюджетом. Згадані роботи побачили світ ще в 20-х роках XX ст. У наступні десятиліття, аж до 1990-х років, безпосередньо міські фінанси не були предметом дослідження серед науковців. У новітній історіографії першу спробу об’єктивно розібратись з міською бюджетною системою на матеріалах міст Російської імперії 1890-1901 рр. зробила російська дослідниця В.А.Нардова [20]. З-поміж вітчизняних науковців варто відзначити напрацювання Д.М.Чорного [24], який розглядає бюджети міст Лівобережжя в останнє десятиріччя перед Першою світовою війною; В.М.Жмаки [12-14], де досліджується, як боротьба міських рад за бюджетні права, так і самі кошториси міст Лівобережжя 20-х років XX ст. Варто зауважити, що під “*Лівобережжям*” слід розуміти територію, яка в адміністративно-територіальному відношенні входила до складу Ізюмської, Кременчуцької, Куп’янської, Лубенської, Ніжинської, Полтавської, Прилуцької, Роменської, Сумської, Харківської округ, які впродовж 1920-х років становили природно-економічний регіон України – Лівобережжя. Отже, і без того, з незначної кількості праць, присвячених міським фінансам, лівова частка стосується дорадянського періоду. По 1920-х роках є лише поодинокі публікації. Враховуючи це, вважаємо цілком обґрунтованим і необхідним вивчення міської бюджетної системи років непу.

Метою статті є дослідження механізму прийняття і стану виконання міських кошторисів у 1920-ті роки.

Незважаючи на значний брак архівних даних, особливо за першу половину 1920-х років (пояснюється це тим, що до 1925 р. (положення ВУЦВК від 28 жовтня “*Про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*”) міські ради фактично не брали участі у прийнятті міського бюджету, тому подібні питання майже не відображені в їх протоколах. Навіть матеріали пізнішого періоду, зокрема протоколи засідань міських рад, на яких розглядалися бюджетні питання, нерідко оперують лише сухими цифрами у вигляді загальної суми міського бюджету), основу джерельної бази склали матеріали 5 фондів держархівів Полтавської, Сумської і Чернігівської областей, що частково надають відомості про бюджети деяких міст регіону (головним чином за другу половину 1920-х років) [1-11]. Доповнюють їх статистичні матеріали, зокрема із “*Матеріалів до опису округ УСРР*” [17; 18], де подано відомості про плановані міські кошториси на 1925/26 рік, та інших статистичних збірників [22].

До 28 жовтня 1925 р., коли другою сесією ВУЦВК IX скликання було схвалено положення “*Про міські й селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*”, міські ради, по суті, були сторонніми спостерігачами у питаннях формування, затвердження, розпорядження міськими фінансами. На перший погляд, їхні повноваження здійснювали губернські й повітові, а потім округові й районні виконавчі комітети. Дане ж положення, хоча й не робило міські ради повноправним господарем у розв’язанні всіх бюджетних питань, проте надавало їм можливість розглядати й ухвалювати міський бюджет, подавати його на затвердження і наглядати за його виконанням [12, с.49].

Із прийняттям другою сесією ВУЦВК Х скликання 12 жовтня 1927 р. нового положення “*Про міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*”, за яким ради у містах отримували найширші бюджетні права і, по суті, ставали незалежними у вирішенні своїх фінансових питань, більш активною стала діяльність міських рад у процесі обговорення і прийняття міських кошторисів. Це знаходить своє відображення у протоколах засідань президій та пленумів міських рад, на яких розглядали міські кошториси. Процедура обговорення і затвердження бюджету нерідко проходила в гарячих дебатах і тривала не одне засідання. Суперечки відбувалися як навколо загальної суми бюджету, так і щодо розподілу її за статтями. Траплялися випадки, коли місто входило в новий бюджетний рік без затвердженого кошторису. Так, прийняття бюджету міста Суми на 1928/29 рік перетворилося на затяжний процес, який тривав кілька місяців. Завдяки протоколам засідань міської ради, які збереглися в архівних фондах, маємо змогу простежити за цим процесом.

10 жовтня 1928 р. на засіданні президії Сумської міської ради проходили слухання прибуткової частини міського бюджету на 1928/29 рік. Заслухавши доповідь із даного питання, президія ухвалила прибуткову частину міського кошторису затвердити в сумі 1 385 906 руб. 15 жовтня на черговому засіданні президія Сумської міськради розглядала видаткову частину бюджету. Після обговорень і суперечок було ухвалено рішення: видаткову частину затвердити у розмірі 1 497 482 руб., змінивши при цьому і прибуткову частину, яка в новому варіанті дорівнювала 1 442 683 руб. Тобто прибуткова частина збільшувалася на 4%, але дефіцит бюджету становив 3,8%. На наступному засіданні президії міськради (19 жовтня) відбулося затвердження резолюції за доповіддю про міський кошторис на 1928/29 бюджетний рік. Президія міськради ухвалила: затвердити бюджет по прибутках – 1 442 895 руб., та по видатках – 1 520 617 руб., з дефіцитом у 5,4%. Тобто видаткова частина порівняно із затвердженою на попередньому засіданні збільшувалася на 1,5%. Дефіцит міського кошторису міськрада сподівалась покрити за

рахунок округового. На жаль, у протоколах не зазначено джерела надходжень та спрямування видатків. Але й на цьому епопея прийняття міського бюджету не була завершена. 14 грудня 1928 р. на засіданні президії Сумської міської ради було заслухано доповідь про зміни, що відбулися в міському кошторисі на 1928/29 рік. Незважаючи на попередні розрахунки, бюджет міста за новим варіантом мав дефіцит не 77 722 руб., а 87 318 руб. Причиною цього є зменшення прогнозованих надходжень за деякими джерелами прибутків. Покриття такої суми передбачалося за рахунок збільшення податків (від продажу майна, орендної плати за торговельно-промислові приміщення, закладів приватних осіб та ін.), решту дефіциту сподівалися перекласти на округовий бюджет та скорочення витрат за іншими статтями. Проте остаточно затверджувати міський кошторис, згідно з чинним законодавством, мав пленум міської ради. Він відбувся 4 січня 1929 р. На ньому ще раз було розглянуто бюджет міста. Враховуючи всі позитивні й негативні сторони формування міського кошторису, пленум ухвалив, бюджет міста Суми на 1928/29 рік як у прибутках, так і видатках, затвердити у розмірі 1 464 992 руб. Тобто новий кошторис ставав бездефіцитним. Порівняно з бюджетом, який пропонувала президія міськради, він був на 4,3% менший у видатковій та на 1,5% більший у прибутковій частинах. Порівняно з початковим варіантом і остаточно затвердженим новий кошторис мав зростання на 5,7%. Усе ж, як зазначає пленум міськради, бюджет не повністю задовольняв потреби міста як в культурно-соціальній, так і господарчо-виробничій сферах, а тому обійтися власними коштами без залучення ззовні було неможливо [4, арк.37, 39, 47, 60, 65].

Таким чином, переконуємося в тому, що складання і затвердження бюджету досить складний, нерідко тривалий процес. Ухвалення пленумом Сумської міської ради бюджету аж 4 січня 1929 р. означало, що місто Суми у 1928/29 бюджетний рік увійшло без міського кошторису. Подібні явища виникали й у інших містах, зокрема Прилуках, Полтаві та ін. Такі ситуації ускладнювали роботу як міських органів влади, так і підприємств, установ, які знаходилися на міському бюджеті, вносячи невизначеність та напруження у їх роботу.

Нерідко кошториси міст приймалися з дефіцитом. Зокрема, у попередньому прогнозованому бюджеті Лубен на 1925/26 рік видатки перевищували прибутки на 1,5% [18, с.46-47]. На засіданні президії Прилуцької міської ради 30 листопада 1927 р., де розглядався та затверджувався міський бюджет на 1927/28 рік (попередній варіант), також було затверджено кошторис міста з дефіцитом у 5,9% [6, арк.164]. Дефіцит бюджету міста Лебедин на 1928/29 рік становив 27% прибуткової частини [5, арк.26]. Вже у згаданому нами процесі прийняття кошторису міста Суми на 1928/29 рік, аж до остаточного його затвердження на пленумі міськради, коли видаткову й прибуткову частини було зведено до однієї суми, усі попередні розгляди й затвердження відбувалися із від'ємним балансом бюджету міста. Хоча наведені нами випадки дефіциту бюджетів є попередніми варіантами кошторисів, міські ради намагалися зводити прибуткову і витратну частини принаймні до нуля, але подібне не завжди вдавалося зробити, залишаючи бюджет міста з від'ємним показником. У такому разі міста шукали інші джерела наповнення міської каси. Це могли бути як нові місцеві податки і збори, так і підвищення ставок на вже існуючі. Крім того, міста сподівалися на допомогу з різних фондів, вдавалися до запозичень. Нерідко міські ради зверталися до округових чи районних виконкомів із проханням перекласти дефіцит міського бюджету на бюджет округи або району.

В основному перевищення витрат над прибутками відбувалося через те, що міста змушені були спрямовувати значні кошти на відбудову і розвиток комунального господарства, і, в першу чергу, комунальні підприємства (електростанції, водогони, лазні, різниці тощо), не маючи при цьому достатньо власних коштів, а допомога з центру надавалася не завжди. До того ж, як зазначає Т.Сосновий, *“...окружными исполнительными комитетами на каждый год отдельно фиксируются те суммы, которые подлежат*

изъятию из коммунального хозяйства в общеокружной бюджет” [21, с.57]. Траплялися випадки, коли міський кошторис мав витрати округового чи районного значення. Так, 30 червня 1928 р. відбулося засідання президії Прилуцької міської ради, на якому розглядали і затверджували перелік прибутків і видатків місцевого бюджету на 1927/28 рік. Президія міськради прийняла рішення прохати президію окрвиконкому зняти утримання апарату округового місцевого господарства з міського бюджету, оскільки воно є округовим відділом окрвиконкому і фінансуватися має з округової каси. Крім того, президія міськради прохала президію окрвиконкому передати 50% відрахувань від державного промислового податку з усіх підприємств, що розташовані в місті Прилуки (крім тих, що мали сплачувати централізований податок до округового бюджету), до бюджету міста; штрафи, що накладалися округовим адміністративним відділом на мешканців Прилук за порушення обов’язкових постанов спрямовувати у міський бюджет; передати до відання міської ради прибутки від промислових підприємств, що знаходяться у місті [7, арк.103]. Виявилось, крім того, що міський бюджет мав витрати по установі округового значення, кошторис міста недоотримував кошти, які, по суті, маюли йому належати, оскільки ці надходження йшли до бюджету округи. Таке становище можна назвати “*рухом за інерцією*”, оскільки, як ми вже зазначали, до 1925 р. міськими коштами фактично відали виконкоми округ і районів, а отже частину своїх видатків могли перекласти на міський бюджет.

Цікавою була ситуація і з виконанням кошторисів. Необхідно зазначити, що фактичний розмір виконаних бюджетів досить часто відрізнявся від прогнозованих величин як у плані зростання, так і в плані зменшення. У цьому переконуємося, переглядаючи протоколи засідань міськрад, на яких розглядалися звіти про виконання міських бюджетів. Наприклад, 31 жовтня 1926 р. на засіданні пленуму Красноградської міськради слухали доповідь завідувача місцевим господарством тов. Глушка про роботу місцгоспу за 1925/26 рік та виконання міського кошторису. В частині виконання міського бюджету пленум ухвалив визнати виконання бюджету міста Красноград за 1925/26 рік задовільним. Наголошувалося на тому, що його розмір – 279 357 руб. 28 к. виконано і навіть перевиконано. Бюджет міста за 1925/26 рік сягнув 315 035 руб. 91 к., або на 12,8% більше [1, арк.52]. Прийнятий на цей же рік кошторис Прилук становив по прибутках – 537 690 руб. 96 к., по видатках – 449 537 руб. 97 к. Фактичне ж виконання дорівнювало 430 332 руб. 62 к. по прибутках і видатках. Тобто всі кошти, які надійшли до міського бюджету, були витрачені. У відсотках до призначеного по прибутках і видатках вони становили відповідно 80% і 95,7% [10, арк.53]. За попереднім прогнозованим планом прибуткова частина кошторису міста Кременчук на 1925/26 рік була складена у розмірі 1 413 969 руб. [17, с.52-53]. Фактичне ж виконання виявилось у сумі 2 224 500 руб., що на 57,3% більше. Такий великий зріст відбувся завдяки більшим надходженням порівняно з очікуваним, особливо від комунального господарства. Щодо витратної частини бюджету, то її фактичне виконання становило на 59,2% більше. Ріст видатків збільшився завдяки росту прибутків, що дало можливість збільшити суми витрат по всіх видаткових статтях [22, с.186-187].

Таким чином, прогнозовані варіанти розмірів бюджетів могли значно відрізнятись від їх реального виконання. Не завжди, як у Кременчуку, бюджети виконувалися у повному обсязі і навіть перевищували прогнозовані цифри. Приклад Прилук, коли кошторис міста за 1925/26 рік було виконано лише на 80% – яскраве підтвердження такої ситуації. Це спричинялося зменшення витратної частини бюджетів, які напряду залежали від надходження прибутків, затримка за якими могла негативно позначитись на тих сферах міського життя, куди спрямовувалися міські кошти, що гальмувало розвиток самого міста.

На жаль, подібні випадки були непоодинокими. Кошториси Сум, Білопілья і Лебедин за 1924/25 бюджетний рік по прибутках було виконано лише на 87,2%, 79,5% і 74,1%; по видатках – на 76,5%, 95,5% і 86,3% відповідно [3, арк.106]. Виконання бюджету

Ніжина за 1926/27 рік, хоча й було визнано задовільним, проте його розмір виявився виконаним не повністю: по прибутках – на 99,1% від призначеного, по видатках – на 94,7% [9, арк.38]. Бюджет Полтави за 1927/28 рік також виконано не повністю. В першу чергу через зменшення надходжень прибутків комунального порядку на 14,6% від призначеного. Через це видатки виконано лише на 89,6% [2, арк.11]. Кошторис міста Ромни за цей же рік було виконано на 97% від визначеної контрольної цифри [8, арк.21]. У тих же Прилуках бюджет 1928/29 року по прибутках виконано на 91,2%, по видатках на 91,1% від річних призначень [11, арк.131-132]. Причини неповного виконання бюджетів були різними. Ними могли бути нереальні, завищені цифри по статтях прибутку, зменшення промислового виробництва, а отже, і менші відрахування до бюджету, неотримання спланованих позик, зменшення надходжень від місцевих податків і зборів, як це сталося із бюджетом Пирятина 1927/28 року через припинення приватної торгівлі тощо. Але таке становище могло змінитися уже наступного бюджетного року. Наприклад, бюджет Полтави вже 1928/29 року дав перевищення по прибутках – на 9,9%, по видатках – на 3,8% від призначеного [2, арк.228].

Отже, прийняття бюджетів нерідко перетворювалося на складний, тривалий процес. Траплялися випадки, коли місто у новий бюджетний рік входило без прийнятого кошторису. Часто бюджети приймалися з дефіцитом, сподіваючись на його покриття за рахунок різних допомог, позик, перекладання дефіциту на бюджет округи чи району тощо. Рівень виконання міських кошторисів також був різним і міг змінюватися щороку – від перевиконання до значних недоотримань в міську казну. Проте такі ситуації були і залишаються нормальним явищем у системі наповнення і витрачання фінансів, особливо якщо мова йде про 20-ті роки ХХ ст., період відбудови, а потім розвитку господарства країни.

1. Державний архів Полтавської області (далі – держархів Полтавської обл.), ф.Р-363, оп.1, спр.494, 131 арк.

2. Держархів Полтавської обл., ф.Р-363, оп.1, спр.603, 244 арк.

3. Державний архів Сумської області (далі – держархів Сумської обл.), ф.Р-32, оп.1, спр.85, 147 арк.

4. Держархів Сумської обл., ф.Р-32, оп.1, спр.284, 195 арк.

5. Держархів Сумської обл., ф.Р-2461, оп.1, спр.37, 63 арк.

6. Держархів Сумської обл., ф.Р-4556, оп.1, спр.61, 179 арк.

7. Держархів Сумської обл., ф.Р-4556, оп.1, спр.82, 140 арк.

8. Держархів Сумської обл., ф.Р-4556, оп.1, спр.115, 56 арк.

9. Державний архів Чернігівської області (далі – держархів Чернігівської обл.), ф.Р-5318, оп.2, спр.111, 51 арк.

10. Держархів Чернігівської обл., ф.Р-5318, оп.2, спр.135, 350 арк.

11. Держархів Чернігівської обл., ф.Р-5318, оп.2, спр.161, 139 арк.

12. Жмака В.М. Боротьба міських рад за бюджетні права в 20-ті рр. ХХ ст. / В.М.Жмака // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків, 2013. – Вип.47. – С.46-51.

13. Жмака В.М. Видаткові частини бюджетів міст Лівобережної України в 20-ті роки ХХ ст. / В.М.Жмака // Сумська старовина. – 2013. – №XL. – С.86-93.

14. Жмака В.М. Прибуткові частини бюджетів міст Лівобережної України в 20-ті роки ХХ ст. / В.М.Жмака // Сумська старовина. – 2012. – №XXVIII-XXXIX. – С.21-33.

15. Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 году: В нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении / П.Л.Кованько. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – Харьков: Фин.-экон. бюро НКФ УССР, 1925. – 88 с.

16. Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 году (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении) / П.Л.Кованько. – Харьков: Фин.-экон. бюро НКФ УССР, 1923. – 82 с.

17. Матеріали до опису округ УСРР: Кременчуцька округа / ЦСУ УСРР. – Харків: [Б. в.], 1926. – VIII, 56 с.

18. Матеріали до опису округ УСРР: Лубенська округа / ЦСУ УСРР. – Харків: [Б. в.], 1926. – VI, 50 с.

19. Місцеве господарство й місцеві фінанси. – Харків: Агітсекретаріат НКФ УСРР, 1928. – 48 с.

20. Нардова В.А. Самодержавие и городские Думы в России в конце XIX – начале XX в. / В.А.Нардова. – СПб.: Наука, 1994. – 159 с.
21. Сосновий Т. Система городского бюджета на Украине / Т.Сосновий // Хозяйство Украины. – 1926. – №7. – С.56-62.
22. Статистика Кременчужчини. Ч.3 / Кременчужське окр. стат. бюро. – Кременчук: [Б. в.], 1928. – 201 с.
23. Танатар М. Финансы коммунального хозяйства Украины / М.Танатар // Хозяйство Украины. – 1928. – №3. – С.125-135.
24. Чорний Д.М. Бюджети міст / Д.М.Чорний // По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків, 2007. – С.165-183.

References

1. Derzhavnyy arkhiv Poltav's'koyi oblasti (dali - derzharkhiv Poltav's'koyi obl.), f. R-363, op. 1, spr. 494, 131 ark.
2. Derzharkhiv Poltav's'koyi obl., f. R-363, op. 1, spr. 603, 244 ark.
3. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti (dali - derzharkhiv Sums'koyi obl.), f. R-32, op. 1, spr. 85, 147 ark.
4. Derzharkhiv Sums'koyi obl., f. R-32, op. 1, spr. 284, 195 ark.
5. Derzharkhiv Sums'koyi obl., f. R-2461, op. 1, spr. 37, 63 ark.
6. Derzharkhiv Sums'koyi obl., f. R-4556, op. 1, spr. 61, 179 ark.
7. Derzharkhiv Sums'koyi obl., f. R-4556, op. 1, spr. 82, 140 ark.
8. Derzharkhiv Sums'koyi obl., f. R-4556, op. 1, spr. 115, 56 ark.
9. Derzhavnyy arkhiv Chernihiv's'koyi oblasti (dali - derzharkhiv Chernihiv's'koyi obl.), f. R-5318, op. 2, spr. 111, 51 ark.
10. Derzharkhiv Chernihiv's'koyi obl., f. R-5318, op. 2, spr. 135, 350 ark.
11. Derzharkhiv Chernihiv's'koyi obl., f. R-5318, op. 2, spr. 161, 139 ark.
12. Zhmaka V.M. Borot'ba mis'kykh rad za byudzhetni prava v 20-ti rr. XX st. / V.M.Zhmaka // Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istoriya ta heohrafiya» / Khark. nats. ped. un-t im. H.S.Skovorody. - Kharkiv, 2013. - Vyp. 47. - S. 46-51.
13. Zhmaka V.M. Vydatkovi chastyny byudzhetyv mist Livoberezhnoyi Ukrainy v 20-ti roky KhKh st. / V.M.Zhmaka // Sums'ka starovyna. - 2013. - # 40. - S. 86-93.
14. Zhmaka V.M. Prybutkovi chastyny byudzhetyv mist Livoberezhnoyi Ukrainy v 20-ti roky KhKh st. / V.M.Zhmaka // Sums'ka starovyna. - 2012. - ## 38-39. - S. 21-33.
15. Kovan'ko P.L. Mestnyy byudzhety Ukrainy v 1912 godu: V nyneshnikh territorial'nykh granitsakh i administrativno-territorial'nom delenii / P.L.Kovan'ko. - [2-e izd., dop. i pererab.]. - Khar'kov: Fin.-ekon. byuro NKF USSR, 1925. - 88 s.
16. Kovan'ko P.L. Mestnyy byudzhety Ukrainy v 1912 godu (v nyneshnikh territorial'nykh granitsakh i administrativno-territorial'nom delenii) / P.L.Kovan'ko. - Khar'kov: Fin.-ekon. byuro NKF USSR, 1923. - 82 s.
17. Materialy do opysu okruh USSR: Kremenchuts'ka okruha / TsSU USSR. - Kharkiv: [B. v.], 1926. - VIII, 56 s.
18. Materialy do opysu okruh USSR: Lubens'ka okruha / TsSU USSR. - Kharkiv: [B. v.], 1926. - VI, 50 s.
19. Mistseve hospodarstvo y mistsevi finansy. - Kharkiv: Ahit-sekretariat NKF USSR, 1928. - 48 s.
20. Nardova V.A. Samoderzhavie i gorodskie Dumy v Rossii v kontse XIX - nachale XX v. / V.A.Nardova. - SPb.: Nauka, 1994. - 159 s.
21. Sosnovyy T. Sistema gorodskogo byudzheta na Ukraine / T.Sosnovyy // Khozyaystvo Ukrainy. - 1926. - № 7. - S.56-62.
22. Statystyka Kremenchuchchyny. Ch. 3 / Kremenchuts'ke okr. stat. byuro. - Kremenchuk: [B. v.], 1928. - 201 s.
23. Tanatar M. Finansy kommunal'nogo khozyaystva Ukrainy / M.Tanatar // Khozyaystvo Ukrainy. - 1928. - № 3. - S. 125-135.
24. Chornyy D.M. Byudzhety mist / D.M.Chornyy // Po livyy bik Dnipra: problemy modernizatsiyi mist Ukrainy (kinets' XIX - pochatok XX st.). - Kharkiv, 2007. - S. 165-183.

Отримано 10.10.2014

UDC 94(477)“1941-1943”

НЕСТЕРЕНКОВА.А.

Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**ФАКТОРИ ДЕУРБАΝІЗАЦІЇ В ОБЛАСТЯХ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ
(1941-1943 рр.)**

У статті розглянуто основні причини скорочення міського населення областей військової зони України: бойові дії, евакуація населення та матеріальних ресурсів і тактика “випаленої землі”, голокост та репресії, набори оstarбайтерів. Значну увагу приділено проблемі забезпечення міського населення продовольством, оскільки, на думку автора, це головна причина деурбанізації в період німецької окупації.

NESTERENKOVA.

Sumy State University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**FACTORS OF DE-URBANISATION IN THE MILITARY ZONE OF UKRAINE
(1941-1943)**

During the war conflicts of the XX century civil inhabitants became the object of a military impact with the aim of undermining economic, political and moral potential of the opponent. Purposeful bombing the cities within the Soviet-German front was put into practice comparatively not very often. So the cities with an important strategic position and the locations of the desperate battles suffered the greatest losses and destructions. Kharkiv became such a place for Eastern Ukraine. In addition to war operations, a psychological effect played an important role for urban population migration. In the case of a front approaching, those urban inhabitants, who had the opportunity to leave the city, tried to do that.

The leadership of the Third Reich hoped to capture a great number of undamaged industrial enterprises, units of equipment and resources of raw materials on the territory of the USSR. While leaving, the soviet troops removed or destroyed everything possible. As for the scale, this process has no precedents in the world history. Evacuation affected the population too. The figure of 3.5 mln people is mentioned by the representatives of modern Ukrainian historiography. Certainly, the lion's share of those people comprised the urban population. During the retreat Wehrmacht troops acted the same way as the Red Army in 1941. The German implemented the tactics of 'scorched earth' with their inherent pedantry. Tens of thousands of persons, who had collaborated with the occupants (and the members of their families) were also evacuated.

There was a fundamental difference between the policy of the German occupants and the Bilshovyks authority one. The Bilshovyks relied upon the proletariat and encouraged the process of urbanization objectively. While working out their own plans for exploiting the economic potential of Ukraine, the Nazis however considered only the rural inhabitants to be of some value. They took no interest in the urban population and its fate. Although during the period of a long-term war the occupants had to adjust their own policy and take steps towards rebuilding some industrial enterprises, in general it did not improve the situation. In terms of unemployment, prices increase and provision supply deficit the urban population was constantly on the verge of survival. In winter famine happened, especially in Kharkiv. In small towns and boroughs the situation was quite better because of a higher level of ruralization. The city inhabitants migrated to the country.

According to the Nazis racial theory the Jews were on the lowest level, that's why they became the object of total annihilation. But the quantity of the Jewish population in the cities of the North-Eastern Ukraine was quite small and the Jews were exterminated at the beginning of the occupation. Repressive measures against the representatives of other nationalities were closely connected with the resistance movement of mainly soviet partisans and underground activists.

A prolonged war required more and more human resources, which caused the deficit of working hands in Germany. That's why the occupants tried mass import of foreign workers. In

total 2.4 mln ostarbeiters were brought from the territory of Ukraine. No doubt, a certain amount of those people originated from the urban population of the military zone.

So, among the factors which caused decreasing the number of the urban population during the war period in the North-Eastern Ukraine one should mention the following: war operations, evacuation of the population and material resources, tactics of 'scorched earth', omnicide and repressions, recruitment of ostarbeiters. But the main reason for de-urbanization during the period of occupation was the problem of providing the city inhabitants with provision. Under the circumstances of the constant deficit of the foodstuff and consumer goods supplement (famine happened in Sumy and Kharkiv in winter 1941-1942) city-dwellers had to either survive where they lived or leave the cities and move to the countryside where the situation with provision was better.

НЕСТЕРЕНКОВА.

Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

ФАКТОРЫ ДЕУРБАНИЗАЦИИ В ОБЛАСТЯХ ВОЕННОЙ ЗОНЫ УКРАИНЫ (1941-1943 гг.)

В статье рассмотрены основные причины сокращения городского населения областей военной зоны Украины: боевые действия, эвакуация населения, материальных ресурсов и тактика "выжженной земли", холокост и репрессии, наборы оstarбайтеров. Значительное внимание уделено проблеме обеспечения городского населения продовольствием, поскольку, по мнению автора, это главная причина деурбанизации в период немецкой оккупации.

З моменту виникнення міста ставали центрами суспільно-політичного, економічного і культурного життя, що не могло не приваблювати людей. Тому кількість міського населення поступово зростала. Цей процес прискорився у Новий час і був тісно пов'язаний з промисловим переворотом. В Україні урбанізаційні процеси набули динаміки наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. у зв'язку з більшовицькою політикою індустріалізації.

Активне економічне життя міст сприяло відносно високому рівню життя частини міського населення, нагромадженню багатств. Тому в періоди війн вони ставали бажаною "здобиччю" агресора. З давніх часів відомий звичай полководців віддавати здобуте місто на розграбування солдатам в якості нагороди. Інколи міста знищувалися разом із населенням. Це, звичайно, мало дуже негативні наслідки, оскільки призводило до деградації політичного, економічного, культурного життя цілих регіонів (приклад – наслідки монголо-татарської навали на Русь середини ХІІІ ст.).

В роки Другої світової війни у країнах, де проходили активні бойові дії відбулося значне скорочення міського населення. Особливо це помітно по найбільших українських містах – Київ, Харків, Одеса. У вітчизняній історіографії загальні причини депопуляції війни висвітлено досить ґрунтовно. Наприклад, політика голокосту досліджувалася О.Гончаренком [2], А.Кругловим [11]. Т.Пастушенко вивчала долю оstarбайтерів [12]. Але майже відсутні узагальнюючі дослідження з врахуванням регіональної специфіки деурбанізації. Осібно слід назвати роботи А.Скоробогатова, в яких ґрунтовно показано наслідки війни й окупації для населення Харкова [13; 14].

Метою даної статті є визначення основних факторів скорочення міського населення в період радянсько-німецького протистояння, на прикладі міст північно-східної України, які під час німецької окупації відносилися до так званої "військової зони", тобто управлялися військовою адміністрацією.

1. Бойові дії.

У ХХ ст. в ході воєнних конфліктів, з метою підризу економічного, політичного, морального потенціалу супротивника, мирне населення стало об'єктом безпосереднього

військового впливу. Вже під час Першої світової війни німці застосовували дирижаблі для бомбардувань міст Англії. Пізніше були розроблені нові види озброєння, зокрема, стратегічні бомбардувальники, які масово застосовувалися в роки Другої світової війни. Використовувався метод *“килимного бомбардування”*, цілями якого часто ставали міста.

На радянсько-німецькому фронті цілеспрямоване бомбардування міст застосовувалося відносно не часто (найяскравіший приклад – Сталінград). Та й стратегічна авіація в Німеччині та СРСР на той момент була практично відсутня. Тому тяжких руйнувань і людських втрат зазнавали ті міста, які відігравали стратегічну роль і де розгорталися запеклі бої. У північно-східній Україні таким став Харків.

Крім власне бойових дій, важливе значення для міграції міського населення був психологічний ефект. При наближенні фронту городяни, які мали таку змогу, намагалися залишити місто. У цьому плані вони були більш мобільні, ніж селяни, для яких були характерні певний консерватизм, традиції, прив'язаність до землі і власного обійстя. Тим більше, в СРСР того часу городяни не мали *“власної”* нерухомості у вигляді квартир і будинків.

2. Евакуація населення та матеріальних ресурсів і тактика випаленої землі.

Як відомо, німецька армія наступала досить успішно. Це давало підстави керівництву Третього Рейху сподіватися на захоплення великої кількості неушкоджених промислових підприємств, устаткування і запасів сировини, як це було в окупованих країнах Західної Європи. Однак їхні сподівання виявилися марними. Радянські війська, відступаючи, вивозили або руйнували все, що тільки було можливо.

У радянській історіографії процес евакуації промисловості та майна на схід висвітлено досить ґрунтовно. За масштабністю це явище не має прикладів у світовій історії і справедливо вважається одним з ключових факторів перемоги СРСР у війні. Однак протягом тривалого часу замовчувалися негативні аспекти цього процесу, зокрема, тотальна руйнація, що списувалася, в основному, на окупантів, а також її соціальні наслідки, особливо для міського населення.

Масштаби руйнації промисловості після відступу Червоної армії можна прослідкувати по документах створеної німцями місцевої української адміністрації, яка займалася обстеженням стану підприємств на предмет відновлення їх роботи. Наприклад, за підрахунками індустріального відділу Харківської міської управи, підприємства міста було завдано збитків на суму близько 30 млн. руб., з них: зруйновано і спалено устаткування – на 17 млн руб., вивезено на схід – на 13 млн руб.[13, с.156].

Масштабна евакуація торкнулася також населення. В сучасній українській історіографії називається цифра у 3,5 млн осіб [12, с.512]. Це переважно кваліфіковані інженери і робітники, партійні і державні чиновники, діячі культури і науки, військовослужбовці та члени родин названих категорій. Звичайно, лівова частка цих людей була міськими жителями.

Під час відступу вермахт діяв так само, як Червона армія у 1941 р. Німці з притаманною їм педантичністю втілювали у життя тактику *“випаленої землі”*. Те, що з такими зусиллями вдалося відбудувати місцевому населенню, знищувалося вогняним вихором, який знову прокотився українською землею, але тепер вже на захід. Разом з вермахтом, відчуваючи загрозу помсти з боку радянської влади, евакуювалися десятки тисяч тих, хто співпрацював з окупантами та члени їхніх родин. Але назвати бодай приблизну цифру та визначити частку міського населення серед них складно.

3. Проблеми забезпечення міського населення продовольством і товарами першої необхідності.

Існувала принципова відмінність політики німецьких окупантів від більшовицької влади. Більшовики з їхнім класовим підходом до поділу суспільства спиралися на пролетаріат і, проводячи індустріалізацію, об'єктивно сприяли процесам урбанізації.

Ставлення ж до селянства з його дрібнобуржуазними приватновласницькими прагненнями було переважно негативним. Колективізація і її складова – голодомор 1932-1933 рр. по суті були покликані перетворити селянські маси на сільський пролетаріат. Нацисти ж, розробляючи власні плани експлуатації економічного потенціалу України, бачили цінність переважно в селянстві, тоді як міське населення і його доля їх мало цікавили. І хоча в ході тривалої війни окупанти були змушені дещо скорегувати власну політику і робили заходи по відбудові деяких промислових підприємств, загалом ситуацію в містах це не змінило.

Оплата праці робітників на підприємствах в період окупації складала від 6-8 до 37 руб. за один робочий день в залежності від кваліфікації робітника та обійманої посади. Так, заробітна платня директора рого-кістної фабрики Чернігова становила 900 руб. на місяць, бухгалтера – 700, слюсар отримував 500, підсобний робітник – 288 [9, арк.4, 25]. Для цегельних заводів окупаційними органами влади були встановлені такі місячні ставки: директор – 650 руб., бухгалтер, комірник, хімік – по 500, технік-лаборант – 400 [10, арк.2, 4]. На алебастровому заводі в Ромнах заробітна плата директора складала 700 руб., бухгалтера – 600, бригадира – 400, конюха – 280 [6, арк.17, 19, 78, 159, 160]. На меблевій фабриці в Охтирці завідувачому платили щомісяця 600 руб., бухгалтер, електромеханік, майстри столярного та ковальського цехів отримували по 400, комірники – по 250 [3, арк.355-361].

Однак внаслідок дефіциту продовольства через постачання вермахту, інфляції такий рівень оплати праці був зовсім недостатнім для нормального харчування однієї людини, не кажучи про родини працівників. Наприклад, в період окупації ринкові ціни на продукти в Харкові були такими (найвищий рівень цін був зафіксований на 1 лютого 1942 р.): 1 кг картоплі – від 33 до 100 руб., цибулі – 30-110, хліба житнього – 80-220, пшениці – 70-250, кукурудзи – 55-222, масла коров'ячого – 625-2400, сала – 750-2000 [8, арк.1]. Цікаво їх порівняти з офіційно затвердженими німецькою адміністрацією роздрібними цінами: 1 кг картоплі – 0-60 руб., цибулі – 1-20, пшеничного борошна – 1-60, кукурудзяного борошна – 1, масла коров'ячого 1 гатунку – 28, сала свинячого зі шкіркою – 24 [7, арк.11, 15, 16].

В такій ситуації місцеве населення могло жити тільки за рахунок продажу власних речей. В окремих випадках люди, які працювали на обробних підприємствах, щоб якось вижити, намагались списати деяку продукцію на брак, щоб її можна було продати або обміняти на харчові продукти. Так, скульптор керамічної майстерні Роменського цеглового заводу повідомляв про списання на брак 286 одиниць вироблених іграшок та попільниць [5, арк.440]. Можна припустити, що ці іграшки в подальшому були обміняні на "мінках" (базарах). З'явилися так звані "мішочники" – міські жителі, які йшли в села з метою виміняти речі на харчі. Це було небезпечно, адже пересування у військовій зоні без документів переслідувалося за законами військового часу.

Взагалі ситуація із забезпеченням населення продовольством була вкрай тяжкою. Це завдання німецька адміністрація переклала на українські допоміжні органи – міські і районні управи. При них створювалися відділи постачання продовольством, які мали встановити обсяги потреб населення у продовольчих продуктах і повідомити результати німецькому сільськогосподарському управлінню (крайсландвірт) для контролю. При цьому населення поділялося на кілька категорій: працюючі, безробітні (зареєстровані на біржі праці), діти віком до 14 років. Окремо подавався список жителів німецької національності. Після цього створювалася комісія з трьох-чотирьох членів міськуправи для проведення закупівель продовольства в межах місцевості, яку вказував керівник сільськогосподарського управління. Однак перелік продуктів, які мала право закупати ця комісія був вкрай обмежений: картопля за ціною 0-60 руб. за 1 кг, просо – 2-30, гречка – 0-40, жито – 0-25. Населенню видавалися місячні продовольчі картки зі щоденними відрізними талонами, на яких заборонялося вказувати кількість продуктів [4, арк.118-120].

Для прикладу, в грудні 1942 р. населенню міста Охтирки Сумської області по картках IV категорії (червоного кольору) відпускалося 3 кг пшона і 15 кг картоплі, III категорії (зелені) – 2,5 кг пшона і 10 кг картоплі, II категорії (білі) – 5 кг картоплі, I категорії (дитячі) – 1,5 кг пшона [1].

Наскільки це було недостатньо свідчить *“Нормальний раціон для дорослої людини, пристосований до умов Харкова, порівнюючи до загально-громадського раціону в Німеччині”*, розроблений фахівцями статистично-економічного відділу Харківської міськуправи. Згідно з ним тижневий раціон в Німеччині складався з 2,350 кг житнього хліба, 4,5 кг картоплі, 60 г сиру, 1 яйця, 400 г крупи, 200 г маргарину, 150 г цукру, 175 г повидла, 300 г м'яса, 2 л молока, 140 г солі. Це забезпечувало 1934,2 калорій на день. У грошовому вимірі за ринковими цінами у Харкові на 26 травня 1943 р. це складало 126-70 руб. на день або 3801 руб. на місяць. Розроблений харківськими чиновниками раціон харків'янина містив у своєму складі замітники: сир заміняли творог і крив; яйця – сухий альбумін; маргарин – соняшникова олія; повидло – фрукти, свіжі ягоди, мед; м'ясо – риба або відходи бойні, бобові; молоко – альбумінне молоко. При цьому вказувалося, що ці замітники можуть використовуватися лише тимчасово, оскільки в них є лише білкова частина і нема додаткових корисних для життя людини речовин і необхідної кількості вітамінів. У грошовому вимірі раціон із заміниками був навіть дорожчим – 139,89 руб. на день або 4196 руб. на місяць [8, арк.110].

Звіти польових і місцевих комендатур констатували катастрофічну ситуацію із забезпеченням міського населення продовольством. Так, польова комендатура 198(у) в тій же Охтирці в липневому донесенні про становище 1942 р. вказувала, що із 43 тис. жителів міста Суми продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис. При цьому норми вкрай малі – 100-200 г хліба або муки, 50 г проса, 10 г м'яса, інколи трохи сиру чи знежиреного молока. Ситуацію погіршувала *“діяльність”* Центрального торговельного товариства *“Схід”*, представники якого конфісковували міські запаси продовольства, сплачували за нього за старими закупівельними цінами, а потім повертали запаси місту, але за цінами завищеними у 4-5 разів [15, арк.15-16].

Міське населення постійно перебувало на межі виживання. Найскладніше було взимку, коли ціни на ринках різко зростали і виникав голод. Особливо страждало населення найбільшого міста Лівобережної України – Харкова. За даними Харківської міської управи, у 1942 р. від голоду померло 13139 жителів міста [14, с.279]. Ситуація в малих містах і містечках була кращою, оскільки рівень аграризації жителів тут був вищим. У цих умовах робітники не хотіли працювати на підприємствах, заробітної платні зовсім не вистачало для нормального харчування, а продовольчі пайки були мізерними. Міське населення мігрувало до сільської місцевості. У звіті Економічного Штабу Ост за лютий 1942 р. йшлося, що проблема із працевлаштуванням місцевих робітників на підприємствах полягала не в кількості людей, бо їхня кількість в окупованих східних територіях була великою і навіть надмірною, а в тому, що через незадовільне продовольче забезпечення робітники масово мігрували у навколишні села, а продуктивність праці того населення, що залишилось, із цієї причини була дуже низькою. Окупаційні власті намагалися зупинити масові втечі робітників із підприємств, зокрема, організовуючи безкоштовні обіди. Проте значного покращення в сфері забезпечення продовольством міського населення до кінця окупації не відбулося.

4. Репресії щодо населення, голокост.

Загальновідомо, що в основі нацистської ідеології лежала расова теорія, згідно з якою вибудовувалася ієрархічна структура *“повноцінних”* і *“неповноцінних”* народів. На її вершині перебували так звані *“арійці”*, до яких, серед інших, відносилися самі німці. Слов'яни складали категорію *“недолюдей”* (*“унтерменшен”*). На самому нижчому щаблі – були євреї. Останні стали об'єктом політики цілеспрямованого винищення за ознакою національності, що в історичній науці прийнято позначати терміном *“голокост”*.

Історично так склалося, що до війни на території Україна проживала найбільша єврейська громада в СРСР – близько 2,5 млн чоловік. З них після війни залишилося менше 700 тис. Масштаби голокосту визначити складно і в науковій літературі можна зустріти різні дані. Однак в останніх дослідженнях наводиться понад 1 млн 500 тис. осіб [2, с.790]. Заходи по ліквідації єврейського населення розпочиналися відразу після заняття вермахтом територій. При групах армій діяли повноважні представники поліції безпеки і СД. За ними закріплювалися так звані айнзацгрупи (оперативні групи), на які покладалося завдання придушення будь-якого опору і виконання особливих завдань безпеки у тиллових районах. Саме їм також відводилася головна роль у знищенні “расовонеповноцінного” населення. З чотирьох айнзацгруп в Україні безпосередньо діяли дві – “С” і “D”. До співробітництва у цій сфері окупанти прагнули залучити місцеве населення. Для цього була розгорнута активна пропагандистська кампанія, в якій проводилася лінія ототожнення радянської влади з діяльністю євреїв і навіть вживався спеціальний термін для її позначення – “жидо-більшовизм”.

Проте, слід зазначити, що у північних і східних областях України кількість єврейського населення була набагато меншою порівняно з Правобережжям. До того ж у місцевого населення, в тому числі й єврейського, було значно більше часу на евакуацію. Тому, та частина євреїв, що залишилися, була винищена вже у початковий період окупації цих областей – восени 1941 – на початку 1942 рр. Всього протягом окупації у військовій зоні України, за даними А.Круглова, було знищено 36 тис. осіб єврейської національності (в Чернігівській – 2,7 тис., Сумській – 3 тис., Харківській – 11 тис., Ворошиловградській – 2,5 тис., Сталінській – 16,8 тис.) [11, с.96].

Репресії щодо представників інших національностей в основному були тісно пов’язані з Рухом Опору, який в цих регіонах був представлений переважно радянськими партизанами і підпільниками. Однак визначити бодай приблизні цифри від цих дій окупантів вкрай складно.

5. Набори остарбайтерів.

Німецьке керівництво розраховувало на блискавичну перемогу. Однак героїчний опір Червоної армії зірвав ці плани. Військові дії потребували все більше людських ресурсів, що викликало дефіцит робочих рук в самій Німеччині. Загроза економічного колапсу, який міг призвести до поразки у війні, була не менш важливою, ніж поразки на фронтах. Вихід вбачався в масовому завезенні іноземної робочої сили, в тому числі й територій окупованого СРСР. У вітчизняній науковій літературі робітників, вивезених на примусові роботи до Німеччини, прийнято позначати терміном “остарбайтери” (калька з німецької – “східні робітники”).

Заходи по набору робочої сили в Україні були розгорнуті окупаційною адміністрацією на початку 1942 р. При чому перевага надавалася великим індустріальним центрам – Харків, Сталіно (Донецьк) та ін., де були зосереджені кваліфіковані спеціалісти (звичайно, ті, хто не був евакуйований при відступі Червоної армії). Спочатку вона базувалася на добровільних засадах і супроводжувалася широкою пропагандистською кампанією. І це мало певний ефект. Вже в січні-лютому 1942 р. до Німеччини були відправлені перші потяги з тисячами добровольців. Однак цього було явно не достатньо для економіки Німеччини, яка потребувала в рази більше робітників. Тому вже з весни того ж року набір остарбайтерів набуває форми примусової мобілізації. Всього ж з кінця 1941 до початку 1944 рр. з території України було вивезено близько 2,4 млн остарбайтерів. Без сумніву, певна частина з них становила міське населення областей військової зони.

Динаміка скорочення міського населення чудово прослідковується на прикладі Харкова. Так, напередодні війни, на 1 травня 1941 р. в місті проживало 902312 осіб. За даними перепису населення, проведеного на початку окупації, на грудень 1941 р. було

456639 мешканців, а в липні 1943 р. – близько 230 тис. осіб [14, с.19, 323]. Отже, місто втратило близько половини населення внаслідок мобілізації до лав Червоної армії, евакуації на схід та внаслідок бойових дій. У Сумах статистика подібна – до війни понад 70 тис. жителів, на початку окупації у 1941 р. – близько 43 тис.

Отже, головною причиною деурбанізації в період окупації, на нашу думку, стала проблема забезпечення міського населення продовольством. Городяни були змушені або виживати в умовах постійного дефіциту продуктів харчування (в Сумах і Харкові взимку 1941-1942 рр. спалахнув голод) і товарів повсякденного вжитку, або ж залишати міста і перебиратися на село, де ситуація з продовольством була кращою.

1. Голос Охтирщини. – 1942. – 20 грудня.
2. Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. Архівів України; Упоряд. Н.Маковська / О.Гончаренко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – (Більше не таємно; Т.1). – С.790-795.
3. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф.Р-1929, оп.1, spr.1, 382 арк.
4. ДАСО, ф.Р-2181, оп.1, spr.1, 216 арк.
5. ДАСО, ф.Р-2845, оп.1, spr.13, 483 арк.
6. ДАСО, ф.Р-2877, spr.3, 203 арк.
7. ДАСО, ф.Р-2926, оп.1, spr.21, 235 арк.
8. Державний архів Харківської області, ф.Р-2982, оп.4, spr.824, 154 арк.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.Р-3034, оп.1, spr.24, 64 арк.
10. ДАЧО, ф.Р-3040, оп.1, spr.77, 42 арк.
11. Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий / А.И.Круглов. – М.: Подольский, 1997. – 100 с.
12. Пастушенко Т. Дорога на Схід: евакуаційна епопея // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття / Т.Пастушенко. – К., 2011. – Кн.2. – С.495-515.
13. Скоробогатов А. Харківське міське самоврядування в 1941-1943рр. / А.Скоробогатов. – Березіль. – 1996. – №7-8.
14. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А.В. Скоробогатов. – Х.: “Прапор”, 2004. – 376 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.КМФ-8, оп.2, spr.156, 223 арк.

References

1. Holos Okhtyrshchyny. – 1942. – 20 hrudnya.
2. Honcharenko O. Polityka natsyst's'koho henotsydu yevreyiv Ukrayiny // Arkhivy okupatsiyi. 1941-1944 / Derzh. kom. Arkhiviv Ukrayiny; Uporyad. N.Makov's'ka / O.Honcharenko. – K.: Vyd. dim “Kyievo-Mohylyans'ka akademiya”, 2006. – (Bil'she ne tayemno; T.1). – S.790-795.
3. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti (dali – DASO), f.R-1929, op.1, spr.1, 382 ark.
4. DASO, f.R-2181, op.1, spr.1, 216 ark.
5. DASO, f.R-2845, op.1, spr.13, 483 ark.
6. DASO, f.R-2877, spr.3, 203 ark.
7. DASO, f.R-2926, op.1, spr.21, 235 ark.
8. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti, f.R-2982, op.4, spr.824, 154 ark.
9. Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti (dali – DACHO), f.R-3034, op.1, spr.24, 64 ark.
10. DACHO, f.R-3040, op.1, spr.77, 42 ark.
11. Kruglov A.I. Unichtozhenie evreyskogo naseleniya Ukrainy v 1941-1944 gg. Khronika sobytiy / A.I.Kruglov. – M.: Podol'skiy, 1997. – 100 s.
12. Pastushenko T. Doroha na Skhid: evakuatsiyna epopeya // Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z KhKhI stolittya / T.Pastushenko. – K., 2011. – Kn.2. – S.495-515.
13. Skorobohatov A. Kharkivs'ke mis'ke samovryaduvannya v 1941-1943rr. / A.Skorobohatov. – Berezil'. – 1996. – #7-8.
14. Skorobohatov A.V. Kharkiv u chasy nimets'koyi okupatsiyi (1941-1943) / A.V. Skorobohatov. – Kh.: “Prapor”, 2004. – 376 s.
15. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, f.KMF-8, op.2, spr.156, 223 ark.

UDC 338.43.02 (477) «199/ 201»

ПЕКАРЧУК В.М.Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ФОРМА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ
НАДБАНЬ ЕТНОМЕНШИН УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ 1990-2000-х РОКІВ**

У статті розглянуто місце і роль просвітництва у популяризації культурно-мистецьких надбань етноменшин. На основі специфічного методологічного інструментарію проаналізовано відповідність популяризації культурно-мистецьких надбань – стратегічними цілями – визнання поліетнічного характеру українського суспільства, розбудові соціокультурного середовища і духовному розвитку етносів. Підкреслено, що в Україні діяла розгалужена мережа музеїв, де діяли спеціальні підрозділи – відділи, центри, експозиції тощо. Проаналізовані напрямки науково – дослідної роботи музеїв та виокремлена її просвітницької складової.

PEKARCHUK V.M.Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O.Didorenko,
PhD (History), Associate professor (Ukraine)**EDUCATION AS A FORM OF PROMOTION OF CULTURAL-ARTISTIC
ACHIEVEMENTS OF ETHNIC MINORITIES IN UKRAINE: TRENDS 1990-2000-ies**

On the basis of archival, statistical materials, analytical inputs predecessors considered the place and role of education in promoting cultural - artistic achievements of ethnic minorities. Nonfiction includes the problems of cultural heritage of the Ukrainian people is partly considered problem areas, shapes, nature education. Importance designated problem is primarily due to the need to have a clear understanding of the mechanism solutions independent state problems of interethnic relations. Found that in Ukraine there and operated an extensive network of structures that were engaged in the popularization of cultural - artistic achievements of Ukraine's ethnic groups: governments, national - cultural societies, cultural institutions. We considered the prospect of continuity and the protection and conservation of heritage. Considerable attention is given to finding areas of education: conducting scientific - practical conferences, advocacy through the museums, the publication of the relevant literature.

First in the historiography on the basis of specific methodological tools to analyze the relevant promotion of cultural - artistic achievements - the strategic objectives - recognition of the field of an ethnic nature of Ukrainian society, the development of social and cultural environment and spiritual development of ethnic groups. Particular attention is given to explaining participation in the process of popularizing the achievements of local history museums in Ukraine. Stress that Ukraine had an extensive network of museums that had special units - departments, centers, exposure, etc.. Directions of scientific - research museums and highlighted its educational component. Significant place in the article devoted to subjects found clarification of the regional museums

ПЕКАРЧУК В.М.Луганский государственный университет внутренних дел имени Э.А.Дидоренко,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)**ПРОСВЕЩЕНИЕ КАК ФОРМА ПОПУЛЯРИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ
УКРАИНЫ: ТЕНДЕНЦИИ 1990-2000-х ГОДОВ**

В статье рассмотрены место и роль просвещения в популяризации культурно - художественных достижений этнических меньшинств. На основе специфического методологического инструментария проанализированы соответствие популяризации

культурно - художественных достижений - стратегическими целями - признание полиэтнического характера украинского общества, развитии социокультурной среды и духовном развитии этносов. Подчеркнуто, что в Украине действовала разветвленная сеть музеев, в которых действовали специальные подразделения - отделы, центры, экспозиции и т.д. Проанализованы направления научно - исследовательской работы музеев с выделением ее просветительской составляющей.

Просвітницька робота велася як органами влади, національно-культурними товариствами, так і установами культури. На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета і завдання даної розвідки полягають у показі, узагальненні проблем культурної самоідентифікації. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В.Наулка, Я.Калакури, О.Курінного, М.Панчука, В.Котигоренка, Д.Табачника, Г.Москаля, В.Вороніна, Р.Чілачави, Т.Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, політиці в галузі культури, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мала розробка українськими вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо.

В АР Крим широко використовувалися можливості таких установ культури, як Академічний кримськотатарський театр, Державний музей етнографії і побуту народів Криму, Кримськотатарська бібліотека ім. Ісмаїла Гаспринського, Бахчисарайський історико-культурний заповідник, Республіканський музей кримськотатарського мистецтва та інші. Активно працювали у просвітницьких цілях десятки інших професійних колективів установ і організацій, а також сотні самодіяльних художніх колективів, що представляли близько 50 етносів Криму [15, с.75]. Просвітницька робота органів влади в Донецькій області спрямовувалася на проведення з ініціативи відділу у справах національностей облдержадміністрації “*круглий стіл*” із представниками національно-культурних товариств, виступів працівників відділу в ЗМІ і наданні допомоги в цій роботі національним культурним центрам. Значне місце посідали питання науково-дослідної і пошукової роботи, яку успішно здійснював Приазовський елліністичний центр, обласне відділення міжнародного товариства німців “*Відергебурт*”, обласне відділення товариства “*Україна-Ізраїль*”, донецький центр Інституту сходознавства НАН України. Накопичений матеріал дав змогу створити в етнографічній експедиції обласного краєзнавчого музею окремі розділи, виставки історико-етнографічного характеру, присвячені культурам етносів, підготувати й опублікувати наукові матеріали.

Просвітницькій роботі значною мірою сприяло проведення науково-практичних конференцій, тематичних “*круглих столів*”, семінарів тощо. У Закарпатській області накопичений значний досвід у цьому питанні. Останнім часом проведено низку науково-практичних конференцій як регіонального, так і міжнародного півнів. Серед них міжнародна конференція “*Міжетнічні відносини в Закарпатській Україні*”; науково-практична конференція “*Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення*”; “*круглий стіл*” експертів на тему “*Формування стратегії національної консолідації в Україні: пошук моделей міжнаціональної консолідації та ряд інших*” [15, с.76].

В Україні використовувалося кілька ефективних засобів популяризації надбань культури етноменшин. Зокрема це робилося через музеї України. Активно в цьому плані працював Національний музей літератури України. Протягом 2000-х років ним була налагоджена співпраця з Радою національних товариств України, Єврейською Радою України, Інститутом юдаїки, Польським Інститутом у Києві, спеціалізованим видавництвом літератури мовами національних меншин України “*Етнос*”.

Найяскравіші сторінки зв'язків української літератури з літературами етносів були представлені в постійно діючій експозиції музею. При огляді музею відвідувачі мали змогу ознайомитись зі сторінками життя і творчості класика єврейської літератури Шолом-Алейхема, грузинського поета та воїна Д.Гурамішвілі. Музей літератури провів зустрічі за круглим столом до Дня слов'янських просвітителів Св. Кирила і Мефодія *“Київ у міжслов'янських взаєминах”*, *“Поетичний діалог Павла Вольвача та Олексія Захаровича в рамках проекту “Українсько-російський словник”*, презентації книг *“Пригоди Елі і Рару”* грузинського письменника Гурама Петріашвілі та *“Антологія єврейської поезії. Українські переклади з ідишу”*. До Міжнародного Дня Голокосту проводилась виставка *“Героїзм і Голокост”* із зібрання фонду *“Пам'ять Бабиного Яру”*. У Національному музеї історії України діяв експозиційний розділ *“Україна – багатонаціональна держава”*, де були представлені *“Декларація прав національностей України”*, закони *“Про національні меншини в Україні”*, *“Про мови в Україні”* тощо. Подавались матеріали про діяльність національно-культурних товариств та об'єднань (російського, єврейського, угорського, польського, німецького), які свідчили про створення необхідних умов для відродження та розвитку культур національних меншин. У експозиції музею представлялись випуски літератури мовами національних меншин України. У Тернопільському обласному літературно-меморіальному музеї Юліуша Словацького у Кременці відбулися українсько-польські літературно-мистецькі зустрічі *“Діалог двох культур”*. Акція проводилася спільно з Національним музеєм Землі Перемишлянської у Перемишлі. У Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М.М.Коцюбинського пройшла презентація нового видання роману-есе М.Слабошпицького *“Марія Башкирцева”*, присвячена трагічній долі росіянки, народженої в Україні [11, арк.3].

В 2010 р. на Закарпатті для підтримки діяльності національних творчих спілок та їх місцевих осередків, громадських об'єднань етноменшин було проведено: *“Дні Угорщини”* у Закарпатському музеї народної архітектури і побуту (Ужгород), де представлялась виставка картин художників, творів народних умільців та гастрономія з угорсько мовних сіл Берегівського району; відкриття виставки панно *“Ренесанс. Король Матяш і його епоха”* у Затисянському історичному музеї с.Тисобикень; обласний конкурс угорської народної пісні *“Перейшов би я Тису”* на базі Виноградівської ЗОШ №3 ім. Ж.Перені для учнівської молоді угорсько мовних шкіл Закарпаття; *“Пасхальні звичаї у старовинному селі”* в етнографічному музеї с.Тисобикень; тематичний музичний вечір *“Закарпатські роки Бели Бартока”*; виставку творів художників і митців міста і району у картинній галереї с.Пийтерфолво, персональну виставку картин художника заслуженого майстра народної творчості України, почесного члена Національної спілки художників України Міклоша Горонгозо у Берегові; проведено районні фестивалі: *“Вертен-2010”*, 7-ий відкритий фестиваль виноградарів-виноробів *“Угочанська лоза”* у Виноградіві, *“Ягідне поле”* у с.Дюла; Міжнародного дня сім'ї [10].

У Дні культури Білорусі в Україні, що проходили у 1995 р. пройшов Слов'янський фестиваль *“Коляда”*. Дует Білоруської філармонії (Н.Степанова та В.Боровиков) виступали в Національній філармонії України. Лауреат Державної премії Білорусії, народний художник Г.Ващенко у Києві експонував виставку живопису. У військово-історичному музеї Чернігова на виставці *“Слов'янські візерунки”* представлялись українські і білоруські вишиванки, ткацтво, кахлі, гончарні вироби, різьба по дереву, народні костюми різних регіонів Чернігівської (Україна) та Гомельської (Республіка Білорусь) областей. Спільно проводився ІІІ Міжнародний книжковий ярмарок (Харків). Вчені з Білорусі взяли участь у V Кримських пушкінських читаннях (Алупка) та Гріновських читаннях (Феодосія) [17, арк.44].

В 1991 р. урядом вперше було поставлено завдання про створення відділу етнографії і побуту народів Криму у Кримському краєзнавчому музеї, меморіального музею вірменського композитора А.А.Спендіарова у Ялті, меморіального музею кримськотатарського

просвітителя І.Гаспринського у Бахчисараї, Музею етнографії і побуту греків Приазов'я в Донецькій області. Протягом 1991-1992 рр. в Донецькому краєзнавчому музеї було відкрито експозиції, що відображали історію греків Приазов'я [18, арк.177].

В Україні відкривалися невеликі музеї (сільські). В с.Зарічево Перечинського району Закарпаття працював музей *“Ромська садиба”*. Вивченням і популяризацією історії та культури ромів займався Білоцерківський державний краєзнавчий музей. В ході науково-дослідної і масової роботи співробітниками музею був зібраний значний матеріал про культуру циган. Практично з 1992 р. фонди музею систематично поповнювалися експонатами з історії циган: колекція циганської періодики країн світу (газети, журнали), книги, матеріали, що відображали побут народу (одяг, кінська зброя, знаряддя праці та ін.). Особливо виділялася колекція картин циганських художників, до речі, єдина в Україні. Серед експонатів найбільший інтерес становила табірна ікона, знайдена у Луцьку в 1991 р. Музей зберігав документи ООН, Ради Європи з проблем циганів та інших кочових народів Європи. Проводились дослідження з питань релігії, розселення, фольклору циган. У 1993 р. вперше в Україні і СРСР була підготовлена і проведена виставка *“Безсмертя пісні кочової”* (про культуру та історію циган України та світу) [12, арк.5]. На початку 1990-х років до колекції потрапила низка виробів циганських ковалів, предметів лимарства [2, с.32].

Музеї Львова залишалися активними популяризаторами єврейської культури. Пам'ятки культури галицьких євреїв в основному зосереджувалися у двох львівських музеях – Міському музеї художнього промислу й Музеї етнографії та художнього промислу НАН України. Крім того, пам'ятки єврейської культурної спадщини були ще у трьох музеях – Львівському історичному музеї, Львівській галереї мистецтв, Львівському музеї історії релігії. В 1993 р. вперше колекцію *“Традиційне єврейське мистецтво XVII – початку XX ст.”* було експоновано у Краківському історичному музеї (Польща). Наступного 1994 р. виставка *“Скарби євреїв Галичини”* експонувалися в Музеї діаспори в Тель-Авіві (Ізраїль). Після цього відбулося турне виставки містами Східної України – Дніпродзержинськ (2000), Дніпропетровськ (2000), Запоріжжя (2001). В 2005 р. її оглядали відвідувачі Етнографічного музею Шльос Кіттзес в Австрії. Свій вклад у відродження унікального світу галицького єврейства зробили й інші львівські музеї. Зокрема, Музей історії релігії організовував три виставки іудейської унікальної ритуальної культури і єврейських книжок (1999, 2000, 2001). Львівський історичний музей експонував частину власної єврейської колекції у 2001 р. З ініціативи Єврейського благодійного фонду *“Hesed Arye”* у 2000 р. Львівська галерея мистецтв організувала виставку *“Мала Батьківщина. Релігія і родинне життя галицьких євреїв очима художників”*. У 2004 р. ця ж галерея разом із Міжнародним центром голокосту імені доктора А.Шварта організували у Львові виставку *“Образи зниклого світу”* з фондів Львівської галереї мистецтв, Львівського історичного музею, Музею етнографії та художнього промислу, Музею історії релігії та приватних колекцій [19, с.99-104].

У Луганському обласному краєзнавчому музеї діяли постійні експозиції, присвячені традиційній єврейській культурі: листівки *“НЭР”* з текстами недільних глав із Тори, атрибути єврейського релігійного обряду. В музеї знаходяться вітрина, де виставлені трещітка, вовчок, свисток, підсвічник з сімома свічками, блюдо та інші предмети – атрибути єврейських свят Ханка, Пурим, Песах. Особливо цінністю музею був – літературний пам'ятник – *“Святок Естер”*. В експозиціях представлялися фотографії, що ілюстрували святкування цих днів в Ізраїлі, Україні та світі. В Луганському обласному краєзнавчому музеї діяла постійна експозиція, присвячена відродженню традиційної культури євреїв Луганщини.

В державних музеях України створювались експозиції, що висвітлювали питання історії, культури, побуту, традицій етноменшин. Відкривались нові музеї. В 2004 р. в Галичі на Івано-Франківщині відкрився Музей караїмської історії та культури. Це унікальний, єдиний в Україні подібний заклад. До нього увійшов дерев'яний храм – кенаса,

споруджений у XVI ст. Після пожежі 1830 р. караїми побудували нову муровану кенасу. На початку 1960-х років кенасу комуністична влада закрила, влаштувавши в ній склад. У 1985 р. храм був зруйнований. Працівники Музею дослідили фундаменти зруйнованої кенаси. Музей включив 11 караїмських будинків кінця XIX – початку XX ст., які об'єднані між собою однією віссю – вулицею, що не втратила своєї історичної назви – Караїмська, та кладовища. Співробітники Музею караїмської історії та культури здійснили інвентаризацію надгробків. Кладовище занесено до Державного реєстру пам'яток. В експозиції та фондах новоствореного музею майже 5 тис. експонатів. Серед них культові й обрядові речі караїмської громади Галича та релігійні книги, інвентар караїмського храму – кенаси [3].

У п'яти музеях Волинської області експонувалися матеріали з історії та духовної спадщини етноменшин, а саме у Володимир-Волинському, Ковельському міських та Волинському обласному історичних музеях, Любомльському районному краєзнавчому музеї та Торчинському народному історичному музеї Луцького району. При Волинському обласному краєзнавчому музеї постійно діяла фотовиставка *“Національні менишини Волині: історія і сучасність”* [7, с.88].

Традиційно у Кримському республіканському краєзнавчому музеї, Сімферопольському художньому музеї, міських, районних краєзнавчих музеях створювалися експозиції, присвячені історії культури етноменшин. Створювалися нові музейні установи. Так, у 1999 р. у Сімферополі відкрився Кримський етнографічний музей, якому було виділено стаціонарне приміщення. Створено музей історії і культури кримських татар як філія Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника. Кримськотатарська художня галерея була реорганізована в Республіканський музей кримськотатарського мистецтва, якому виділене приміщення в Сімферополі. За сприяння Республіканського комітету у справах національностей та депортованих громадян АР Крим музей придбав колекцію предметів декоративно-прикладного мистецтва і побуту кримських татар.

Краєзнавчі музеї проводили різного роду заходи спрямовані на презентацію культурно-мистецьких надбань етносів. Передусім це конференції, тематичні вечори, читання тощо. У 2004 р. тематичний вечір краєзнавчого музею Євпаторії (АР Крим), присвячений Міжнародному дню малих народів, зібрав представників різних національних общин міста. Учасники підкреслили, наскільки важливо взаєморозуміння між людьми та увага до національної культури кожного народу. На завершення вечора прозвучали пісні та вірші болгарською, українською, вірменською, караїмською мовами, були виконані німецькі та грецькі танці. На набережній Євпаторії відбулося свято етнічних культур. В концертній програмі були запальні грецькі танці у виконанні народного танцювального колективу *“Елефтерія”*, унікальні хореографічні витвори караїмів, які з блиском показав народний ансамбль *“Фідан”*, німецькі пісні у виконанні вокального ансамблю *“Гартен”* [4].

Етнографічні музеї допомагали громадським організаціям етноменшин проведенню різних культурних заходів і фестивалів. В АР Крим в цьому плані ефективно працював Сімферопольський інформаційно-методичний центр міжкультурної просвіти й толерантності. Центр був створений за ініціативою співробітників Кримського етнографічного музею та інформаційно-дослідницького центру *“Інтеграція й розвиток”*, та за підтримки Міжнародного фонду *“Відродження”*, Міністерства освіти та науки автономії, Кримської філії Інституту сходознавства НАН України, Британської ради в Україні, Верховної Ради та уряду автономії. Таке поєднання сил дало змогу ефективно реалізувати мету нового центру, здійснювану в рамках проекту *“Мультикультурна освіта як основа толерантних міжнаціональних стосунків у Криму”*. Створена солідна інформаційно-методична база, поширювалися освітні програми для школярів із використанням потенціалу етнографічного та інших музеїв [16].

В 1993 р. Кримський етнографічний музей розпочав вивчення культури поляків АР Крим. Поляки на півострові становили діаспору, що нараховувала близько 13 тис. чол. Особливості польської культури не були до цього предметом етнографічних та спеціальних наукових досліджень. Співробітники музею приступили до вивчення обставин розселення поляків. Водночас це робилося в контексті заходів по реалізації програми інтеграції депортованих етносів – болгар, греків, кримських татар, німців в українське суспільство. Звернення музею до *“польської теми”* стимулювалося і з боку національно-культурних товариств. В 2000 р. тема *“Польська культура в Криму”* була включена до переліку тем науково-дослідної роботи музею. Відповідно була організована етнографічна виставка, що включала шість розділів: предмети культу, предмети народного мистецтва, одяг, предмети побуту, книги, фотографії і документи [1, с.178-179].

У 2011 р. в державних музейних закладах Рівненської області діяли експозиції, присвячені історії та культурі національних меншин, зокрема у Рівненському обласному краєзнавчому музеї створено експозицію *“З історії національних меншин Рівненщини”*, де представлено 120 музейних експонатів, які розповідали про минуле і сучасне меншин, що проживали на території краю. У державному історико-культурному заповіднику м.Дубно діяла музейна виставка *“Чехи і Дубеничина”* [13]. У 2000 р. в Ужгороді відкрився музей ромської культури. Подібний заклад, але вже більшої соціальної спрямованості, відкрився у 1999 р. в Мукачеві як соціально-культурний центр ромів *“Невіне”* [14].

Вагома етнографічна історико-краєзнавча робота проводилася Державним історико-культурним заповідником міста Дубно. Лише протягом 2000-2007 рр. тут відбулася низка науково-теоретичних конференцій, присвячених етноменшинам краю. Співробітники підготували низку публікацій. Змістовною була спільна стаття М.Солдатюк (м.Дубно) та Р.Главачека (м.Карлові Вари, Чехія) – *“Чехи на Дубеничині”*. У ній співавтори висвітлювали питання господарського та культурно-освітнього життя волинських чехів. Зазначалося, що до 1990 р. на Дубеничині нараховувалось 35 чеських колоній. Автори навели приклади про перебування в Дубно відомих діячів культури. У цьому ж збірнику вміщена стаття О.Матвійчика *“Відомі музиканти Дубеничини”*, де розповідалося про викладача музичної школи м.Дубно (з 1939 р.) Кодейшка Мечислава, який писав інструментальну музику для фортепіано. Про нього ж йшлося у статті О.Мельничук *“Розвиток культури на Дубеничині”*, а також подані відомості про чеську поетесу А.Гржибовську, збірки поезії якої зберігаються у фондах заповідника, зокрема – *“Дощами падають зірки до саду”*, *“Присмерки та світання”*, *“Аромати отчого дому”*. Вона перекладала Т.Шевченка, С.Єсеніна, О.Пушкіна. Безперечний інтерес викликала колективна праця чеських емігрантів з Волині Я.Поспішила та В.Логвинової *“Чеські пісні з української Волині”*, де представлений чесько-волинський пісенний фонд, зроблено його короткий аналіз.

У 2003 р. в Державному історико-культурному заповіднику м.Дубно була проведена Міжнародна науково-теоретична конференція, присвячена 140-річчю переселення чехів на Волинь, видано тези і повідомлення та нарис *“Дзвони пам'яті Малина”*. У публікаціях Л.Хвоєвської, П.Смоліна, Г.Сухолейстер, Ю.Найдюка, Т.Дмитренко, А.Пономаренко, Ю.Шумовського, М.Пшеничного, М.Солдатюк, П.Савчука, Л.Шевчук, О.Гавриленко на основі архівних документів, спогадів родичів, старожилів, фактичного матеріалу подавалися характеристики чеської меншини по селах, що дозволило глибше глянути на культурно-освітнє життя чехів у регіоні [6, с.84-88].

У 2001 р. в Закарпатті діяло 24 державні музеї та музеї на громадських засадах, в яких були експозиції, зали та розділи, присвячені історії та духовній спадщині етноменшин. Серед них – державні музеї: Закарпатський краєзнавчий (експозиційна виставка *“Угорська революція і Закарпаття”*, присвячена 150-річчю революції), Мукачівський історичний (зал експозиції, присвячений керівнику національно-визвольної боротьби угорського народу Ференцу Ракоці ІІ, розділ експозиції, присвячений життєвому і творчому шляху археолога, етнографа і громадського діяча, засновника Мукачівського

історичного музею – Тиводара Легоцького); музеї на громадських засадах: матеріальна кімната-музей композитора і педагога, викладача, засновника і першого директора Ужгородського музичного училища Дезидерія Задора; Музейна кімната Івана Ольбрахта (відомого чехословацького письменника і громадського діяча); Мукачівський меморіальний музей Міхая Мункачі [8, с. 76-77].

У Миколаєві з 1957 р. функціонував музей болгарської культури. При Миколаївському товаристві єврейської культури функціонував музей пам'яті жертв холокосту і Великої Вітчизняної війни. В трьох музеях Миколаєва (художній музей ім. В.В.Верещагіна, музей суднобудування і флоту, обласний краєзнавчий музей) постійно відкривали експозиції, присвячені історичній та духовній спадщині національних меншин. Свої музейні куточки мали національно-культурні товариства чехів, поляків, німців, росіян та ін. [9].

В 2003 р. на Херсонщині діяло 115 громадських історичних музеїв. У музеях райцентрів у місцях компактного проживання меншин діяли розділи, присвячені історії їх заселення. У Генічеському районі було відкрито виставку предметів побуту та ужиткового мистецтва кримськотатарського народу. У смт. Високопілья райдержадміністрацією за ініціативи районного центру німецької культури на базі німецької гімназії проводилася робота з організації музею, присвяченого історії німців на Херсонщині. Херсонським міським центром німецької культури проводився збір матеріалів для поповнення виставки з історії німців в області. На базі єврейського благодійно-громадського центру *“Хесед Шмуель”* відкрито музейну кімнату, присвячену видатним євреям Херсонської області. У лютому 2004 р. тут відкрито експозицію, присвячену євреям – жертвам Холокосту. В музеї діяли стаціонарні виставки: *“Народний костюм”*, *“Шляхи долі”* (з історії німців-колоністів), *“Полонія”* (з історії поляків) [7, с. 223].

Національно-культурні товариства Луганщини проводили заходи, пов'язані з історичними подіями в житті різних народів. Польське товариство відзначало День незалежності Польщі та День Польської Конституції, вірменське товариство *“Крук”* провело день пам'яті жертв землетрусу у Вірменії 1988 р., товариство німців *“Відергебурт”* – День жалоби та пам'яті жертв депортації [7, с. 150]. У 2000-і роки в краєзнавчому музеї Івано-Франківська та музеї Коломиї діяли постійно діючі виставки з життя і побуту меншин, які проживали в області: німців, поляків, євреїв, вірмен, росіян. Розширювалися експозиційні теми *“Історичні аспекти появи в Галичині народів інших національностей”*, *“Життя і творча діяльність видатних представників національних меншин”*. Тематична експозиція з історії німецьких колоній на Коломиї налічувала понад 200 експонатів [7, с. 141]. В 2003 р. у Дніпропетровській області діяло 149 громадських музеїв зі стендами, присвяченими діяльності представників меншин. У Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.Яворницького створені експозиційні комплекси, пов'язані з життям етноменшин на Дніпропетровщині в контексті загальної експозиції музею [7, с. 95].

Традиційними були виставки художніх робіт, присвячені відомим діячам польської культури. В 1997 р. у Бахчисарайському ханському палаці-музеї відбулася виставка *“Адам Міцкевич у Криму”*. Ця експозиція Варшавського літературного музею ім. А.Міцкевича, яку привезли польські літературознавці, дала можливість сформувати уявлення про перебування поета в Криму і була присвячена 200-річчю від дня його народження. В експозиції були вміщені унікальні документи, фоторепродукції, видання *“Кримських сонетів”* А.Міцкевича українською, польською, російською, кримськотатарською мовами [5].

Отже, просвітницька робота проводилась на переломному етапі формування незалежної Української держави, її входження як партнера в сім'ю європейських народів, розбудови основ державності. Загалом в Україні склалась система охорони та збереження культурної спадщини етноменшин, що визначала місце і роль етноспільнот у суспільній організації, унормовувала форми організації громадського співжиття етносів України. Ключову

роль у просвітницькій роботі відіграли заповідники, культурно-етнографічний туризм. Розширювалася роль у цьому процесі пошукової роботи, традицій вшанування пам'яті, просвітницька робота. Активним популяризатором етнічної культури залишалися музеї, удосконалювалися форми їхньої роботи. Протягом досліджуваних років в Україні зусиллями органів державної влади й управління було створено загальну стратегію розвитку культури етноменшин. Національно-культурні товариства набували неоціненного досвіду вирішення низки культурних завдань: матеріально-технічних, методичних, кадрових тощо. В Україні практично всі етноси мали форми громадської самоорганізації. Водночас вони мали різний організаційний потенціал, а, отже, здатність продуктивно й послідовно задовольняти потреби культури. Тому зазначені проблеми можуть стати основою для подальших наукових досліджень.

1. Григор'єва Л. Польська культура в Криму (на основі аналізу матеріалів колекцій Кримського етнографічного музею) / Л.Григор'єва // Кримско-польський збірник наукових робіт. – Т.2: Дні Адама Мицкевича в Криму. Сб. статей і матеріалів. – Симферополь: Универсум, 2004. – С.176-207.
2. Данилкін О. Культура циган України: минуле і сучасність за матеріалами єдиної в Україні державної циганської колекції, зібраної автором книги (м.Біла Церква) / О.Данилкін. – К., 2001. – 80 с.
3. Дмитрів І. Скарби реліктового народу / І.Дмитрів // Демократична Україна. – 2005. – 1 березня.
4. Культура національних меншин – невід'ємна складова української культури (оглядова довідка за матеріалами преси 2005 р.) / Підготовлена І.П.Нестеровською. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mincult.kmu.gov.ua.
5. Лишко В.В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури 1991-1999 рр. / В.В.Лишко: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – 224 с.
6. Любецька Н. Джерелознавча база про волинських чехів у Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна / Н.Любецька // Чехи і Дубенщина. Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяченої 60-річчю репатріації чехів на етнічну Батьківщину, 18 трав. 2008 р. / Ред. П. Смолін; Літ. ред. М. Пшеничний. – Дубно; Луцьк: Волин. обл. друк., 2008. – С.86-87.
7. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан та перспективи / Р.Ш. Чілачава, Т.І.Пилипенко (упорядник). – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 394 с.
8. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель) [Текст] / С.І.Мітряєва; Національний ін-т стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України. Закарпатський філіал. – К.; Ужгород: [б.в.], 2001. – 172 с.
9. На Миколаївщині вперше прийнято обласну програму щодо розвитку національних меншин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oda.mk>.
10. Національні меншини, мовна політика, державна етнокультурна політика. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vynogradiv-rda.gov.ua/old/adminposlohu
11. Поточний архів міністерства культури України, листування №14(96-98), спр.3, арк.3. (2009 р.).
12. Поточний архів міністерства культури України, листування №13(706-897), спр.27, арк.5. (2011 р.).
13. Реалізація державної етнонаціональної політики та забезпечення прав національних меншин у Рівненській області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rda.sarny.rv.ua>.
14. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) / Л.Рябошапко. – Львів, 2001. – 484 с.
15. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні. Спеціальна доповідь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ombudsman.gov.ua/en/images/stories/.../S_Dopovid_2_1.pdf.
16. Хоменко В. Оберіг добросусідства / В.Хоменко // Вечірній Київ. – 2005. – 16 лютого.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф.5116, оп.19, спр.3332, 128 арк.
18. ЦДАВО, ф.2, оп.15, спр.3026, 247 арк.
19. Чмелик Р. Роль музеїв у відродженні знищеного світу євреїв у Львові / Р.Чмелик // Євреї у Любліні – Євреї у Львові. Місця. Пам'яті. Сучасність. Редакція Йоанна Зентер, Славомир Яцек Журек. – Люблін, 2006. – С.99-104.

References

1. Grigor'eva L. Pol'skaja kul'tura v Krymu (na osnove analiza materialov kollekcij Krymskogo jetnograficheskogo muzeja) / L.Grigor'eva // Krymsko-pol'skij sbornik nauchnyh rabot. – T.2: Dni Adama Mickevicha v Krymu. Sb. statej i materialov. – Simferopol': Universum, 2004. – S.176-207.
2. Danilkin O. Kul'tura tsyhan Ukrayiny: mynule i suchasnist' za materialamy yedynoyi v Ukrayini derzhavnoyi tsyhans'koyi kolektsiyi, zibranoyi avtorom knyhy (m.Bila Tserkva) / O.Danylkin. – K., 2001. – 80 s.
3. Dmytriv I. Skarby reliktovoho narodu / I.Dmytriv // Demokratychna Ukrayina. – 2005. – 1 bereznja.

4. Kul'tura natsional'nykh menshyn – nevid'yemna skladova ukrayins'koyi kul'tury (ohlyadova dovidka za materialamy presy 2005 r.) / Pidhotovlena I.P.Nesterovs'koyu. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: mincult.kmu.gov.ua
5. Lyshko V.V. Ukrayins'ko-pol's'ki zv'yazky v haluzi kul'tury 1991-1999 rr.: Dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.01 / Natsional'nyy pedahohichnyy un-t im. M.P.Drahomanova. – K., 2002. – 224 s.
6. Lyubets'ka N. Dzhereloznavcha baza pro volyns'kykh chekhiv u Derzhavnomu istoryko-kul'turnomu zapovidnyku mista Dubna / N.Lyubets'ka // Chekhy i Dubenshchyna. Materialy Mizhnar. nauk.-teoret. konf., prysvyachenoyi 60-richchyu repatriatsiyi chekhiv na etnichnu Bat'kivshchynu, 18 trav. 2008 r. / Red. P. Smolin; Lit. red. M. Pshenychyny. – Dubno; Luts'k: Volyn. obl. druk., 2008. – S.86–87.
7. Mizhnatsional'ni vidnosyny i natsional'ni menshyny Ukrayiny: stan ta perspektyvy / R.Sh.Chilachava, T.I.Pylypenko (uporyadnyk). – K.: Holov. spets. red. lit. movamy nats. Menshyn Ukrayiny, 2004. – 394 s.
8. Mizhnatsional'ni aspekty konsolidatsiyi ukrayins'koho suspil'stva (rehional'na model') [Tekst] / S.I.Mitryayeva; Natsional'nyy in-t stratehichnykh doslidzhen' pry Administratsiyi Prezydenta Ukrayiny. Zakarpat's'kyi filial. – K.; Uzhhorod: [b.v.], 2001. – 172 s.
9. Na Mykolayivshchyni vpershe pryynyato oblasnu prohramu shchodo rozvytku natsional'nykh menshyn. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.oda.mk>.
10. Natsional'ni menshyny, movna polityka, derzhavna etnokul'turna polityka. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: www.vynogradiv-rda.gov.ua/old/adminposlohu
11. Potochnyy arkhiv ministerstva kul'tury Ukrayiny, lystuvannya #14(96–98), spr.3, ark.3. (2009 r.)
12. Potochnyy arkhiv ministerstva kul'tury Ukrayiny, lystuvannya #13(706–897), spr.27, ark.5. (2011 r.)
13. Realizatsiya derzhavnoyi etnonatsional'noyi polityky ta zabezpechennya prav natsional'nykh menshyn u Rivnens'kiy oblasti. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://rda.sarny.rv.ua>
14. Ryaboshapko L. Pravove stanovysheche natsional'nykh menshyn v Ukrayini (1917-2000) / L.Ryaboshapko. – L'viv, 2001. – 484 s.
15. Stan dotrymannya ta zakhyst prav natsional'nykh menshyn v Ukrayini. Spetsial'na dopovid' – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: www.ombudsman.gov.ua/en/images/stories/.../S_Dopovid_2_1.pdf
16. Khomenko V. Oberih dobrosusidstva / V.Khomenko // Vechirniy Kyiv. – 2005. – 16 lyutoho.
17. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (dali – TsDAVO), f.5116, op.19, spr.3332, 128 ark.
18. TsDAVO, f.2, op.15, spr.3026, 247 ark.
19. Chmelyk R. Rol' muzeyiv u vidrodzheni znyshchenoho svitu yevreyiv u L'vovi / R.Chmelyk // Yevreyi u Lyublini – Yevreyi u L'vovi. Mistsya. Pam'yat'. Suchasnist'. Redaktsiya Yoanna Zenter, Slavomyr Yatsek Zhurek. – Lyublin, 2006. – S.99-104.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (470+571) “03/12”

ФІННІК С.В.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна (Україна)

ЕТНОНІМ НАРОДУ БУЛГАР У ЗВ'ЯЗКУ З ЇХ ЕТНІЧНИМ ПОХОДЖЕННЯМ

У статті закріплюються основні досягнення автора з вивчення етноніму народу болгар. Їхня назва вживалася етнічно різними кочовими племенами Східної Європи, але в багатьох варіаціях. Автор розглядає варіанти вимови та інтерпретації тих складів, з яких складався етнонім “булгар”. Найбільш древньою, на його думку, була вимова у формі “бунгар”. Вона близька до тюркської мови, подібної чуваській, і закріпилася за булгарами Північного Дагестану (у “царстві гунів”). Сам етнонім отримує інтерпретацію “головне військо”. Спочатку він позначав найманців у гунів. Варіація цієї назви, відома нам у вигляді “бургар”, могла виникнути через змішування з іранським етнонімом кочового і напівосілого населення Передкавказзя – бурджанів (бурганів, булканів?). Піднесення хазар, на думку автора, було пов'язано з тим, що вони очолили опір всіх племен Передкавказзя арабам у 652/3 році. Булгари (бурджани) ж захистили тоді від арабів тільки себе.

FINNIK S.V.

Kharkiv National University named after V.N.Karazin (Ukraine)

THE BULGARS ETHNONYM RELATED TO ITS ETHNIC ORIGIN

This is a conceptual work which represents a new vision for history studying of the Eastern Europe steppes nomadic peoples and its bordering areas too. Therefore it is very important for understanding the processes taking place in the world of the steppe tribes in the early Middle Ages as well as in the preceding period the Migration Epoch headed by the Huns. It is consolidated the main achievements of the author's research in the article. Thus there is a new concept which is also proposed to change our approach to the history and outlook of the early nomads. Besides that it's given a lot of new facts of the Bulgarian history and their related tribes. It is advanced the opinion that the establishment of the Khazar khanate ascendancy of the in Eastern Europe is not historical regularity. The Khazars were able to create their powerful state only after the decline of previous nomadic empire in Eastern Europe – Great Bulgaria. The only prince was Kubrat (630-660 y.y.). The Bulgarian nation created some independent states on the edge of steppe region after the state separation and the defeat from the Khazar in 660-670 yy. AD. The strongest of them were Danubian Bulgaria and Volgarian Bulgaria (it's modern Tatarstan in Russia). The ethnic Bulgarians – Black Bulgars and the ancestors of the Balkars in the Black Sea Coast and Northwest Caucasus, Burdjans (Burgans, Burgars, Burugunds?) and Bungars (Huns-Haylandurs?) on the Lower Volga and Northern Dagestan who staying in the steppes were forced to submit to the victorious Khazars. The Khazars rising, in the author's opinion, was connected with the fact they headed the resistance of all the Ciscaucasian tribes from Arabs in 652/3 year. Bulgars (Burdjans) were protected only themselves from Arabs. The Bulgar ethnonym was used by the various nomadic tribes of Eastern Europe, who used it for the self-name, but in many variations. The author identifies several options of pronunciation and interpretation of those syllables, which the Bulgars ethnonym is consisted of. In his opinion the oldest pronunciation was the form “Bungar.” It is closed to the Turkic language similaring to Chuvashian and was assigned to the Northern Dagestan Bulgars (in the “kingdom of the Huns”), the Arab authors used the form “Bundzhar” or “B-n-djer”. The variation of the ethnonym known to us as “Burgar” could arised from the mixing of Iranian nomadic and semi-sedentary population Ciscaucasia ethnonyms – Burdjans (Burgans, Bulkans?), who came perhaps from

the East Caspian or the Pamir region. Thus it is called the original Bulgars representatives of military units and whole tribes who were on the Hun's service. The source of the military force were mongol-speaking peoples at first Syanbi and then nomadic Turks, Ugrians (Magyars) and Iranians (Maskuts, Burdjans, Alans). Besides that the author compares the names but not nations – Bulgars (i.e. Bungars) and Mongols (Mongors, Mungals). It is also compared such terms as Hun-Bulgarians and Tatar-Mongols in the Eastern Europe steppes history. The ruling Bulgarian clan Dulo author derived from the name of the river Tola (Tuul) in Mongolia, where previously there were power center of Hunnu and the leaders of the western Huns, respectively.

It didn't have formed a common language among the Bulgars in the entire area of Eastern Europe. The language of the ruling elite was ancient Turkic the same as Chuvashian. However, the Bulgarians who settled on the Danube, saved and used many Iranian, and perhaps even Tocharian words. It is noted by the modern researchers from Bulgaria.

ФИННИКС.В.

Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина (Украина)

ЭТНОНИМ НАРОДА БУЛГАР В СВЯЗИ С ИХ ЭТНИЧЕСКИМ ПРОИСХОЖДЕНИЕМ

В статье закрепляются основные достижения автора по изучению этнонима народа болгар. Их название употреблялось этнически различными кочевыми племенами Восточной Европы и при этом во многих вариациях. Автор рассматривает варианты произношения и интерпретации тех слогов, из которых состоял этноним "булгар". Наиболее древним, по его мнению, являлось произношение в форме "бунгар". Оно близко к тюркскому языку, подобному чувашскому, и закрепилось за булгарами Северного Дагестана (в "царстве гуннов"). Сам этноним получает интерпретацию "главное войско". Изначально он обозначал наемников у гуннов. Вариация этого названия, известная нам в виде "бургар", могла возникнуть из-за смешения с иранским этнонимом кочевого и полупоседлого населения Предкавказья – бурджанов (бурганов, булканов?). Возвышение хазар, по мнению автора, было связано с тем, что они возглавили отпор всех племен Предкавказья арабам в 652/3 году. Булгары (бурджаны) же защитили тогда от арабов только себя.

У науковому світі велику увагу привертають проблеми, пов'язані з вивченням історії Хазарського каганату (630-і / 650-і роки н.е. – кінець X / початок XI ст. н.е.). У той же час початковий етап виникнення цієї держави проходив у запеклій боротьбі з пануючим до цього в степах Східної Європи, спорідненим їм і не менш могутнім, кочовим етносом булгар. Розгром булгар хазарами і поява у степах Східної Європи нової кочової держави аж ніяк не було закономірністю. Багато булгар згодом залишилися у складі Хазарського каганату і зайняли в ньому відповідне становище [див.: 23, с.83-101]. Роль близького хазарам народу булгар у сучасній історичній науці досі ще не отримала задовільного роз'яснення. На даному етапі наукових досліджень історія булгар і характер їх взаємовідносин з хазарами є не достатньо вивченими. Історичні свідчення по булгарам уривчасті, проте вони все ж надають деяку цілісну картину. Процес етногенезу булгар на величезній території Східної Європи увійшов у загальне русло лише на короткий час у період правління Кубрата в державі Велика Булгарія (близько 630-х – можливо, близько 660-х років н.е.).

У той же час, назва булгар вже задовго до цього охоплювала багато кочових племен усього регіону Східної Європи, етнічно не завжди тісно пов'язаних між собою. Проте, незважаючи на існуючу етнокультурну диференціацію, більшість степових, а згодом і частина землеробських народів з гордістю носили загальну для них назву булгар, хоча вона й існувала в відомих варіаціях. Раніше всі ці кочові племена підпорядковувалися

владі могутніх правителів народу гунів, однак не прагнули зберегти за собою їх привабливу назву. Причиною цього була певна спільність долі і етносоціального становища, яке степові племена, що називалися згодом булгарами, довгий час займали в гунському кочовому суспільстві [див.: 29, с.95]. Ретельне вивчення назв кочових племен є важливим з тієї причини, що саме в степовому світі етноніми мали незвичайно велике значення. Різниця між племенами, які часто виділялися з інших більш великих об'єднань, часом була зовсім невелика. Тому дуже часто при звеличенні окремих племен або родів відбувалося прийняття ними якоїсь значної самоназви. Коли предки аланів (яси, аси, асіани; деяка частина усуней – кит. джерел?), що вийшли спочатку як васали держави Кангюй – з областей по річці Сирдар'я, перемогли до середини I ст. н.е. сарматські іраномовні племена Казахстану (“далеких” арсі або аорсів; кит. – яньцай; потім – аланорсів) та Східної Європи (роксоланів, аорсів, сіраків та ін.), вони, мабуть, “вважали за потрібне” взяти відому усім назву стародавнього та колись могутнього народу аріанів (тобто, аріїв; в новій вимові, власне – аланів) [8, с.119].

Є також приклади того, як саме прийняття нової самоназви тягло за собою зміну статусу в кочовому племінному світі того чи іншого народу. Відомо, яким чином історичні авари, після того як у кінці 550-х років вони понесли в Північному Казахстані поразку від тюрків (тюркютів), домоглися тимчасової перемоги майже над усіма кочовими племенами Східної Європи [9, с.89]. Вони просто запозичили подібну їхній самоназву народу абарів (порівн. обри) з Середньої Азії, одне ім'я яких викликало страх у племен савірського і оногурського (пізніше: утургурського і кутургурського) кочових об'єднань. Стародавні монголи також – за етнічними назвами, які були “найголовнішою”, базовою інформацією у кочових народів – легко могли дізнаватися, яке положення в степу займало те чи інше плем'я або рід. Цілком імовірно, що свою назву – Алтан Уруг (тобто: “золотий рід”) нащадки Чингісхана придбали лише після його піднесення серед монголів [див.: 15, с.184]. З вищевказаних причин прийняття більшістю кочових племен Східної Європи, крім своїх власних самоназв, також етноніма “булгар” має закономірні обґрунтування. Даний етнонім, очевидно, був престижним в їхньому середовищі і цілком міг конкурувати за значимістю та самою своєю логічністю з етнонімом могутніх гунів. Вивчення окремих етнонімів і родових назв необхідно і для того, щоб чітко уявляти собі етнополітичну структуру кочового суспільства Східної Європи в ранньому Середньовіччі і епоху переселення народів, а також реальне становище окремих кочових племен у зайнятому ними середовищі. Необхідно також збільшити реальну базу фактів, використовуваних у науковому світі – з етнонімії, історії або археології. Багато фактичної інформації міститься в самих можливостях вивчення неймовірно “продуктивного” етноніму народу булгар або його різновидів.

Етнонім “булгар” має безліч форм свого існування [див.: 25; 26]. За монетними даними Волзької Булгарії варіації вживання цього етноніму такі: булгар, болгар, болкар, болхар, а також болар [25, с.52]. У “Вірменській географії” Ананії Ширакаці другої половини VII ст. н.е. представлені форми: болгар, булгар, булкар, болкар і блкар [див.: 23, с.53]. Північнокавказька етнонімія і топонімія надає нам, мабуть, споріднені найменування народу балкарців, відомих ще як малк'ярлилар або балк'ярлилар, а також назву лакського селища Балхар, які пов'язують з ранніми переселеннями давніх булгар [18, с.69, 270]. Сирійське джерело середини VI ст. н.е. (Захарій Ритор або “псевдо-Захарій”) наводить написання досліджуваного етноніму у формі “бургари”. За арабськими даними, відоме деяке “місто” (можливо: поселення, або військовий табір-?) Бургур, що знаходиться у Північно-Східному Передкавказзі, яке у 652/653 р. н.е. підкорялося хазарам [13, с.23]. Цікаво у зв'язку з цим, що у бургарів Захарія Ритора теж були свої “міста”. Схожою з вимовою у формі “бургар” є назва бургаз (бурказ, баргаз, бргз), яким позначається стародавня етнічна

одиниця у складі народу туркменів [див.: 2, с.35]. У східних авторів (арабських та персидських) знаходимо й інші форми етноніму “*булгар*”. Це боргар, бонгар, бонджар, бунджар, б-н-джер, булкан і так далі [див.: 6, с.259]. Нізамі Гянджеві (XII ст. н.е.) в поемі “*Іскандер-наме*” приводить етнонім “*бунгар*” [6, с.260].

Вивчення варіантів позначення народу булгар у різних джерелах дозволяє нам дійти деяких висновків. Особливо великого значення їм надає можливість зіставлення з матеріалами, отриманими у результаті наших попередніх досліджень назви болгарського етносу [див.: 26, с.45-50]. Лише окремі версії розшифровок етноніму “*булгар*” наполягають на тому, що цей етнонім є практично одним словом. Це часто обумовлено походженням вказаних трактувань від імен тотемних тварин (“*бугу*” – “*олень*”, “*булган*” – “*соболь*”, “*булак*” – “*кінь*” тощо). Або ж ці трактування пов’язані з певними тюркськими словами – “*булга*”, що має значення “*змішувати*”, “*баламутити*”, а також “*більге*”, тобто “*мудрий*”, плюс незмінне поняття “*чоловік*”, “*людина*” (“*ар*”). Єдиним підтвердженням на користь того, що останній склад в етнонімі “*булгар*” міг бути відкритим і відповідно презентувати собою поняття “*ар*” (звідки закономірне пізньотюркське “*ер*”) є термін на монетах – “*болар*”. Він дуже рідкісний і відомий лише на матеріалах Волзької Булгарії, а, крім того, дивним чином співпадає з відомим нам трактуванням етноніму болгарів з Середнього Поволжя у формі “*балар*”, тобто “*вчені*”, “*мудрі люди*”... Можливо навіть, що “*балар*” (“*болар*”, а також: “*буляр*” і “*біл-яр*”) є стяжною формою тонкозвучного “*біліг-ар*” або “*більг-ар*”, при товстозвучному “*булгар*” [див.: 21, с.184]. Ймовірно, що саме це якимось може збігатися з відомим нам тлумаченням назви булгар як “*городяни*” (тобто: “*балиг-ар*”), що пропонував у XIV ст. Абу-л-Фида [див.: 4, с.35; 25, с.60].

Проте не виключений безпосередній зв’язок терміну “*болар*” з пізнішим і, ймовірно, “*вужчим*” етнонімом білерів, а також містом Біляр – однією зі столиць Волзької Булгарії, що виникла десь на початку X ст. н.е. [див.: 25, с.57]. Відомо, що білери фігурували, поряд з темтюзями, челматю, собекулянами, нухратами та іншими дрібними народностями серед етнічних груп у період існування Волзької Булгарії вже після X ст. н.е. [24, с.37]. Епіграфічні написи на пам’ятниках XIV ст. н.е., які виявлені у сучасному Татарстані, надають подібну, хоча, може, й не ідентичну родоплемінну назву – “*балімар*” [див.: 17, с.101]. Не виключено, що зв’язок білерів з етнонімом булгар повністю штучний. Відомо, наприклад, удмуртське найменування волзьких татар – “*бігер*”, яке походить від слова “*беглар*”, тобто “*князі*” [3, с.179], але аж ніяк не від самої етнічної назви давніх булгар. Аналогічною є гіпотеза, висунута у 1884 р. етнографом М.І.Золотницьким, який вважав можливим вивести етнічну назву болгарів від татарсько-булгарського слова “*бійік*” (аналогічного турецькому – “*буйук*”), що означає – “*великий/головний/значний*” [21, с.184].

З точки зору сучасної вимови, неначе дійсно зрозумілим є те, що найменування народу булгар повинне складатися з двох компонентів, причому кожен з них є саме закритим складом. У той же час, ми не повинні забувати того, що навіть староруська мова демонструє абсолютно несподіване розбиття слів на окремі склади, причому в начебто “*зрозумілих*” для усіх нас випадках. Для полегшення ми продовжимо в цій роботі розглядати етнонім “*булгар*” і його похідні, як поєднання двох складів – “*-бул*” і “*-гар*”, або інших варіантів їх вимови. Сучасна самоназва населення Дунайської Болгарії – *българи*, свідчить на користь того, що голосна в першому складі спочатку, швидше за все, була зредукованою. Проте, вона все ж була! Швидше за все, саме цим обумовлене те, що спостерігаються різночитання якраз відносно цієї голосної. Таким чином, в наших джерелах з’являються пари: болгар – болгар, бургар – боргар, бунгар – бонгар, а також балхар – болхар. У той же час, на наші уявлення чинить серйозний вплив мова джерела, особливо труднощі у транскрипціях етнічних назв. Тут маються на увазі, передусім, тексти, написані арабськими авторами. Завдяки особливостям арабського писемності і алфавіту

назви народів даються з деякими спотвореннями. Саме тому трактування досліджуваного етноніму у наведених нами парах – бунгар-бонгар, і особливо – бунджар-бонджар, можуть бути віддзеркаленням усього лише одного арабського написання – б-н-джер, яке саме по собі дуже невизначене. Проте, поет Нізамі Гянджеві (ХІІ ст. н.е.), знаходячись в Азербайджані, писав вже не арабською, а на мові фарсі (тобто, перській). Він наводить етнонім деяких північних кочовиків у формі “*бунгар*”. Таким чином, цей варіант назви давнього булгарського народу існував і був навіть стійкий у певних етнічних колах. Ми можемо припустити, що “*бунгари*”, а також “*бонгари*” і особливо – “*бунджари*” та “*бонджари*”, які виникли у середньовічній історіографії виключно завдяки особливостям арабської мови, є так звані екзо- або аллоетноніми, тобто найменування, дані цьому народові “з боку”. Логічним було б існування народу, який називав себе “*булгари*”, у той час, як араби і перси спотворено іменували їх “*бунгарами*” або схожими з цим етнонімами. Проте, як показав у своєму дослідженні А.Б.Булатов, вимова “*бунгари*” (“*бонгари*”) має повне право на існування у стародавній кочовій етнічній групі. Саме вона могла виявитися ще однією самоназвою народу, який згодом став відомим як “*булгари*” або “*болгари*” [див.: 6, с.161]. Те ж саме, як це не парадоксально, повинно, мабуть, відноситися і до варіанту етноніму, що розглядається нами у формі “*бургари*” або “*боргари*”.

На користь існування первинної зредукованої голосної у першому складі, з якого утворюється відновлюваний нами етнонім прабулгар (з причини наявності у кочовій етнічній групі, окрім булгар, також вимови бургар та бунгар) свідчить і одне з читань вірменського джерела, що відноситься до другої половини VII ст. н.е., тобто – “*блкар*”. Крім того, близькою є вимова з туркменської етнічної групи: баргаз, бргз. Схожим же чином оформлювався етнонім балкарців, тобто – балк’ярлилар (малк’ярлилар або таулу, тобто “*гірські*”). Зв’язок балкарців Північно-Західного Передкавказзя та близько споріднених з ним карачаївців з етносом та етнонімом булгар добре простежується завдяки лінгвістичним, а також етнографічним матеріалам [див.: 17, с.108]. Схожі дані простежуються і в чуваській мові, де булгари позначаються як “*пгхбрсем*” або ж “*п҃лхбрсем*”, де закінчення “-сем” повинно відповідати загальнотюркському позначенню множини, тобто – “-лар” [див.: 32, с.277]. У зв’язку з детальним розбором етноніму “*булгар*” необхідно відзначити відсутність стабільності вимови не лише у першому, але і в другому його компоненті. Другий склад етноніму також міг бути зредукованим (порівн.: балк’ярлилар, бргз). Проте у ньому явно переважала голосна “а”. Виключенням з цього є назва загадкового північнокавказького “*міста*” Бургур. Проте воно могло бути пов’язано не з булгарами, а з народом пугурів (тюркомовними бугу або будь-яким з племен давньотюркського етнічного масиву огурів). Основні варіанти назви булгар, які є у нашому розпорядженні, завершуються закінченнями на “-гар”, “-кар” і лише в деяких, мабуть, досить окремих випадках – “-хар” (а також, “-кан”). Саме перші два закінчення є такими, що переважають у величезному масиві розгалуженої “*булгарської*” етнічній групі. При цьому досить важко дати відповідь на питання, яка з вимов прийнятніше: “*булгар*” (з усіма можливими варіаціями) або ж “*булкар*”. Перший варіант вимови етноніму явно став переважати набагато пізніше, завдяки тим народам, які претендували надалі на роль прямих наступників давньобулгарського етносу. Мається на увазі основне, а швидше, саме “*провідне*” населення Дунайської і Волзької Булгарії (Болгарії), а також етнонім “*чорних*” булгар деє на півдні Східної Європи. Арабські джерела компонент “-гар” у закінченнях презентують як “-джер” або “-джер” (у тому числі – “б-н-джер”, тобто – “*бунгар*”). Пізніші форми дають закінчення етноніму на “-газ” або “-гз” (так само як і на “-каз”), проте вони пояснюються розвитком тюркських мов або проникненням з наступною асиміляцією попередників, носіїв нових діалектів. Саме таким чином у Дунайській Болгарії, на наш погляд, з’являється назва сучасного та середньовічного міста

Бургас, а серед туркменів, що належали до огузької підгрупи тюркської мовної спільноти – етнічна одиниця бургазів (чи “*brgz*”). У той же час, друга вимова (що закінчується на “-кар”) закріпилася у найменуванні народу балкарців і, крім того, досить довгий час супроводжувала етнічну назву більшої частини історичних “*булгарів*”. За даними арабських авторів, на початку X ст. н.е. серед панівних у Волзькій Булгарії етносів (куди не потрапили баранджари, які переселилися з Беленджера у Північному Дагестані та сувари, що походили від савірів Нижнього Поволжя) знаходилися – булкари (тобто, власне – булгари!), барсіли, що також вийшли з Нижнього Поволжя, і плем’я есегел [див.: 25, с.56]. Ми вже бачили, що за монетними даними з Волзької Булгарії зустрічається вимова головного етноніму країни у формі “*болкар*”. Звідси можна зробити висновок про те, що на різних територіях, де виявилися нащадки прабулгар, питання про найменування окремих частин їх колись єдиного етносу вирішувалося по-різному.

Проте деякий час залишалися в силі усі можливі комбінації з двох практично будь-яких складових, з яких тільки міг компонуватися етнонім, що вивчався нами. Більше того, відомі різновиди етноніму народу “*булгар*”, що дуже рідко зустрічаються. Зокрема, мається на увазі вже названа нами форма, що ледве є видимою у джерелах – “*булкан*” [див.: 6, с.259]. Хоча в останньому випадку, на наш погляд, могло бути також зближення та подальша трансформація назви саме булгар з назвою якогось іншого кочового та іраномовного народу степів Східної Європи. Проте, могло мати місце існування форм етноніму “*булгар*”, що взагалі не були зафіксовані джерелами. Ми можемо поставити собі питання: в яких випадках лінгвістично неминучою була вимова у формі “*буркар*”, а в яких – “*булгаз*” або “*бунхар*” чи навіть “*бункан*”. У той же час ми вимушені визнати те, що принципи побудови етнонімії кочових народів все ще не можуть бути повністю нами відновлені і досліджені. Ті варіанти етноніму “*булгар*” (“*болгар*”), які закріпилися згодом, у тому числі в науковій історіографії, є результатом пізнішого узагальнення [див.: 25, с.51]. На наш погляд, цей процес почався у період “*передбачуваної*” (через поганий стан джерел, що дійшли до нас) етнополітичної єдності булгарського народу, яку можна віднести до існування ранньодержавного об’єднання, відомого як Велика Булгарія (друга третина VII ст. н.е.), єдиним правителем якого, по суті, був Кубрат [див.: 23, с.33-59]. Після його смерті недовговічна держава булгар була поділена між синами її засновника і швидко розпалася. Цим скористалися хазари, які завдали удару окремим частинам Великої Булгарії і поставили булгар у залежність від себе або примусили їх втекти. Однак період політичної єдності булгар не пройшов для них та їх сусідів непоміченим. Відразу після цього ми можемо спостерігати єдність у вірменській географічній традиції, яка і надає нам схожі назви своїх північних далеких сусідів – болгар, булгар, булкар тощо. В арабських же джерелах ще до встановлення єдиного найменування у формі “*булгар*” деякий час продовжував існувати етнонім, що походить від вимови “*бунгар*” (б-н-джер та ін.). Пов’язано це могло бути з тим, що арабські армії почали своє проникнення на території, зайняті частиною булгарського народу в Північно-Східному Передкавказзі, ще до завершення процесу його етнічної консолідації. Так, перші вторгнення арабів у цей регіон відносяться до 642 та 652/3 рр. н.е. [див.: 13, с.23]. Якщо ж Північний Дагестан не увійшов або дуже скоро вийшов зі складу Великої Булгарії, то його населення зберегло право називатися трохи по особливому. Проте у складі “*царства гунів*” теж існували булгари. Нам не відомо те, в якій формі залежності гуни і булгари (а також нащадки аланів і деякі пугури?) Північного Дагестану перебували від Великої Булгарії Кубрата. І неясно, чи був взагалі стійкий політичний зв’язок між ними.

Політичні інститути та територіальний устрій “царства гунів” відображають вплив давньомонгольської (сяньбійської) системи. Це наявність “крил” або частин, на які поділяється держава. Праве “крило” називається “барунгар”, а ліве “джунгар” [15, с.197]. Цікаво, що назву “Чунгар” (тобто, “джунгар”!) дає нам, як завжди, в якості “міста” – “Вірменська географія” Ананії Шіракаці другої половини VII ст. н.е. Якщо дані зіставлення дослідники ще не залучали у своїх роботах, то А.В.Гадло вже давно звернув увагу на те, що етнонім беленджерців або баранджарів з Північного Дагестану (а потім і Середнього Поволжя) повинен відображати давньомонгольське поняття “барунгар” [9, с.124]. Титул (а також, ім’я) “соліфан”, який зустрічається у правителів північнодагестанських “міст” (тобто народів?), що були з “царства гунів”, якраз відображає назву правителя “крила держави” – “суліфа” або “сильфа” [31, с.95], яка виникла у Монголії в середовищі сяньбійців. Транскрипцією китайського слова сянь-бі є етнонім сербі і саме таку назву ми знаходимо у античного географа Клавдія Птолемея (бл. 175 р. н.е.) в районі Нижньої Волги [29, с.82]. До Волги ж поширювався вплив засновника держави сянь-бі (сербі) Таньшихуая, коли він підпорядкував собі десь після 156 р. н.е. “всі землі народу хунну” [11, с.258]. Таким чином, у період з другої половини II ст. н.е. до 370-х років, коли почалося вторгнення з Волги у Східну Європу гунів, нащадків хунну, в низов’ях цієї ріки і в Північному Дагестані вже мав місце вплив монгололомовних народів. У тому ж регіоні згодом стають відомі етноніми зі стандартним монгольським закінченням на “-дур”. Це буругундури (або буругунди) – з середини III до третьої чверті V ст. н.е., хайландури, відомі в V ст. н.е. і оногундури (мабуть, давньомонгольська назва племені оногурів). Перші два племені брали участь в русі конфедерації гунів і навіть пережили крах держави Аттіли (434-453 рр.), але потім їх назви зникають. Назва хайландурів (хайлан) має представляти, на наш погляд, етнонім пізніх аланів, що підтверджує і ім’я їхнього ватажка в середині V ст. н.е. – Єран (близько: Іран, Аріан, Алан). Назва річки Куми або Терека у Дагестані відома для середини II ст. н.е. як Аландон або Алонта, тобто “ріка аланів”. Потім місцеві іраномовні алани підпадають під вплив давньомонгольського народу сянь-бі (сербі) і згодом стають, як і їхні близькі родичі маскути (массагети; потім – масаха-гуни) з Південного Дагестану, сильно змішаними з гунами, склавши, уже під назвою хайландурів, основу населення пізнього “царства гунів” у Північному Дагестані. Гунське або сяньбійське позначення аланів у формі “хайлан” не повинно зустрічати опір, також, як і їхня ж угорська назва – “варшань” [33, с.124]. Останнє, до речі, може відображати найменування столиці того ж “царства гунів” – “міста” Варачан (Вараджан) [29, с.89]. Саме “царство гунів” стає нам відоме в джерелах тільки з другої половини VII ст. н.е. – вже як васал Хазарського каганату. Але, можливо, раніше існував якийсь його зв’язок і з Великою Булгарією.

Згідно з сучасними дослідниками, уділ Аспаруха, молодшого сина Кубрата, знаходився в районі Волги з центром, ймовірно, біля гір Ергеней (так звані “булгарські гори”!) у Калмикії [23, с.58]. Там Аспарух перебував до тієї пори, поки в кінці 660-х або на початку 670-х років н.е. не був витіснений хазарами і з частиною своєї “орди” пішов на Нижній Дунай, де до 681 р. заснував на візантійських землях нову державу, що згодом стала сучасною Болгарією. Назва Бурджан, яку їй давали арабські автори, дозволяє зробити висновок про те, що основу його населення складали ті ж бурджани, які відомі за джерелами також у Північному Передкавказзі та Волго-Доні. Навіть у XIII ст. автор Якут ал-Хамаві розміщує якесь “місто” Бурджан десь на Волзі [6, с.159]. Ал-Мукаддаси в кінці X ст. н.е. називає етнічну територію бурджан [30, с.109]. Є й інші згадки про бурджанів. Зв’язок найменувань Бурджан і Вараджан (Варачан) розглядається деякими дослідниками [30, с.110], однак повністю не підтверджений. На наш погляд, їх етнонім (бурджан, бурган) логічно повинен походити від назви колишнього племені буругундів

(бурругундурів). Також згадки про деяких бургар у середині VI ст. н.е. може, з одного боку, нагадувати досліджуваний нами етнонім “*булгар*” і, одночасно, свідчити про зв’язок з бурганями. Дослідження вчених з Болгарії свідчать про те, що мова дунайських булгар містить у собі безліч іранізмів [13, с.30-32]. Вона також сильно відрізняється від мови волзьких булгар, хоча і має деякі зв’язки з тюркською мовою чуваського типу [див.: 5, с.25]. Через те, що бурджани зафіксовані і на Дунаї і в степах Волго-Дону, можна зробити припущення про іранські коріння цього народу. Таким чином, варіант булгарського етноніму, відомий у вимові “*бургар*”, може вказувати на іраномовний вплив у складі народу булгар. Аналогічно цьому ми відновлюємо монгололомовну, а також близьку до давньотюркської мови чуваського типу, форму вимови цього етноніму у вигляді “*бунгар*”, яка і є початковою. Вона ж надовго була притаманна для булгар Дагестану.

З мусульманських джерел відомо про війну, яку на північ від Дербента у Північному Дагестані вели в 652/3 р. н.е. арабські війська проти місцевих племен. У своїй попередній роботі ми показали те, що одним з “*міст*”, яке було взяте в облогу арабами і відоме їм під назвою Вабандар (порівн.: Венендер, Вхндур, Оногундур), була майбутня ставка самого Аспаруха [29, с.87]. Назва оногундурів (оногурів) часто виступає як синонім етноніму булгар. Це було найбільше плем’я, а можливо навіть союз племен, яке носило ще й назву булгар. Згідно з джерелом, населення Вабандара, що мало 40 тис. воїнів, відбило арабів. Пізні джерела підтверджують те, що в той рік були атаковані саме бурджани [30, с.108], тобто народ, підлеглий потім Аспаруху і що входив до складу Великої Булгарії. Однак інша ціль арабського нападу в 652/3 р. н.е. – населення “*міста*” Беленджер (Баранджар; тобто барунгари Північного Дагестану), зуміло зняти облогу не завдяки булгарам Кубрата. Їм на допомогу несподівано прийшли хазари. Аналогічно було врятовано ними і сусіднє “*місто*” Бургур (можливо, пугури?). Посилення ролі хазар у регіоні, на нашу думку, було пов’язане з тим, що саме вони змогли надійно організувати опір місцевих племен арабській навалі. Таким чином, втративши ініціативу, правителі Великої Булгарії, а потім і окремої її частини – народу бурджан (тобто Аспарух), поступово віддавали перевагу новим володарям степів Східної Європи. Після поразки бурджан Аспаруха від хазар якась частина булгарського етносу продовжувала жити в Передкавказзі і їхні представники навіть займали високі посади в Хазарському каганаті. Про це свідчить ім’я хазарського полководця Булджана (Блучана), яке відображає етнонім бурджанів. Частина бурджанів могла відійти на схід і згодом влитися до складу башкирського етносу в якості відомої нам етнічної групи бурзян.

Найбільш стародавньою формою існування етноніму “*булгар*”, автор вважає вимову “*бунгар*” (“*бонгар*”), що стає зрозуміло на прикладі поступової його трансформації в арабських та персидських джерелах. Вона ж найдовше зберігається серед давніх булгар Дагестану. Первинне значення цієї назви було “*велике*”, “*могутнє*” або “*головне військо*”. Логічна наступна звідси інтерпретація – “*пануючий народ – в орді або державі*” [29, с.97]. Вперше етнонім “*булгар*” згаданий у римському хронографі 354 р. н.е. Завдяки маловідомим раніше джерелам ми знаємо про вирішальну участь булгар в Адріанопольській битві 378 р. з римською армією в складі гунських вершників, які тоді прийшли на допомогу вестготам [16, с.46; 22, с.41]. Одне джерело побіжно торкається участі в цій битві гунів, а інше (“*житіє святого Далмація*”) стверджує, що вбивцями імператора Валента були саме булгари [див.: 20, с.17]. Таким чином, булгар можна назвати і військовими найманцями (федератами) гунів. Сюди могли входити як окремі військові загони, так і цілі племена (особливо згодом – на заході). Спочатку до складу булгар, може ще у складі держави хунну, на думку автора, вливалися саме монгололомовні контингенти, які набиралися, можливо, десь в районі

Забайкалля або Північно-Східної Монголії [29, с.94]. Так, чуваська мова, яка, швидше за все, є близькою до мов племен ядра гунської конфедерації, досі має найбільше монголізмів серед тюркських говірок. Велику роль у появі серед болгар монголізмів зіграли і сяньбійці (тобто – сербі), частина яких вже у середині II ст. н.е. могла навіть перейти річку Волгу і оселитися у Східній Європі. Уже в той час, а тим більше з 370-х років н.е., в Північному степовому Дагестані з'явилося етнічно змішане суспільство, що до VII ст. н.е. склало так зване “царство гунів”. На чолі болгар став правлячий рід Дуло, витоки якого напевно були з гунської правлячої еліти і найменування якого було обумовлено назвою річки Тола (Туул) у Монголії, де колись розташовувалася ставка правителя держави хунну [7, с.174].

Єдиної однієї мови у болгар Східної Європи все ж не було або не встигло скластися. Це стосується Великої Болгарії, що, можливо, охоплювала величезні землі у цьому регіоні. Пояснюється це ще й недовготривалим часом існування цього політичного об'єднання у II третині VII ст. н.е. Невідомо, чи було “царство гунів” Північного Дагестану у складі Великої Болгарії або залежало від неї. Однак його населення також частково складали болгары (бунгары, бургари?), мова яких, мабуть, відчувала як монгольські (від сербі?), так і північноіранські або аланські (ср.: хайлан, хайландур?) впливи. Дуже велика роль північноіранської (пізньосарматської?) мови мала місце серед тих болгар, які жили в степах Волго-Дону в районі гір Ергеней і називалися ще бурджанами (бурганями; пізніше бурзянами?). У 660-х – 670-х роках частина їх разом з Аспарухом переселилася на Нижній Дунай та заселила сучасну Болгарію. Унаслідок зазначеного болгарські лінгвісти якраз і визначають у мові своїх предків міцні північноіранські, а також чуваські (тобто, давньотюркські) елементи, які деякий час були характерні для правлячої еліти. У дунайських болгар дослідники навіть знаходять вплив тохарських мов, чії носії вийшли з басейну річки Тарім у Східному Туркестані (сучасному Північно-Західному Китаї).

1. Артамонов М.И. История хазар / М.И.Артамонов. – Ленинград: Изд-во Эрмитажа, 1962. – 523 с.
2. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов / С.Атаниязов. – Ашхабад: “Ылым”, 1988. – 180 с.
3. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья / Р.Г.Ахметьянов. – Москва: Наука, 1989. – 200 с.
4. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве” / Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1985. – 208 с.
5. Бенциг И. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар / И.Бенциг // Зарубежная тюркология. Вып.1. (Древние тюркские языки и лит.) – Москва: Наука, 1986. – С.11-28.
6. Булатов А.Б. К этимологии этнонима “булгар” / А.Б.Булатов // Вопросы истории Чувашии. – Вып. XXIX. – Чебоксары: Чувашкнигиздат, 1965. – С.259-261.
7. Бутба В.Ф. К семантике болгарских этнонимов “Ашхарацуйца” (опыт реконструкции процесса формирования общности) / В.Ф.Бутба // Историко-филологический журнал (Ереван), 1989. – №4. – С.169-181.
8. Габуев Т.А. Ранняя история алан (по данным письменных источников) / Т.А.Габуев. – Владикавказ: Иростон, 1999. – 148 с.
9. Гадло А.В. Этническая история северного Кавказа IV-X вв. / А.В.Гадло. – Ленинград, 1979. – 216 с.
10. Генинг В.Ф. Ранние болгары на Волге / В.Ф.Генинг, А.Х.Халиков. – Москва: Наука, 1964. – 201 с.
11. Гумилев Л.Н. История народа хунну / Л.Н.Гумилев. – Москва: Люкс, 2004. – 700 с.
12. Джафаров Юсиф. Гунны и Азербайджан / Юсиф Джафаров. – Баку: Азербайдж. гос. изд-во, 1993. – 107 с.
13. Димитров Д. Протоболгары Северного и Западного Черноморья / Д.Димитров // Страница за прабългарите. Език, произход, история и религия в статии, книги и музика. – Варна, 1987. – С.15-36.
14. Калинина Т.М. Сведения Шамс ад-дина ал-Мукаддаси о Хазарии / Т.М.Калинина // “Хазарский альманах”. – Т.8. – Киев-Харьков, 2009. – С.187-202.
15. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров / Е.И.Кычанов. – Москва: “Восточная литература” РАН, 1997. – 319 с.

16. Маен-Гельфен О.-Дж. Мир гуннов: исследование истории и культуры / О.-Дж.Маен-Гельфен. – Казань: Слово, 2010. – 732 с.
17. Мизиев И.М. О болгаро-балкаро-карачаевских параллелях / И.М.Мизиев // Ранние болгары и финно-угры в Вост. Европе. – Казань, 1990. – С.101-108.
18. Народы Кавказа. – Т.1. – Москва: Издание института АН СССР, 1960. – 612 с.
19. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А.П.Новосельцев. – Москва: Наука, 1990. – 264 с.
20. Сиротенко В.Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV-VII вв. / В.Т.Сиротенко // Ученые записки Пермского ун-та. 1961. – Т.20. – Вып.4. – С.3-41.
21. Тепляшина Т.И. Этноним бесермяне / Т.И.Тепляшина // Этнонимы. – Москва: Наука, 1970. – С.177-188.
22. Томпсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей / Э.А.Томпсон. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 256 с.
23. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы / А.А.Тортика. – Харьков: ХГАК, 2006. – 555 с.
24. Фахрутдинов Р.Г. Волжская Булгария и вопросы этногенеза татарского народа / Р.Г.Фахрутдинов // Проблемы средневековой археологии Урала и Поволжья. – Уфа, 1986. – С.36-42.
25. Финник С.В. Этноним кочевого народа “булгар” и его интерпретации / С.В.Финник // Харьковский археологич сборник. – Вып.8. – Харьков: Мачулин, 2011. – С.51-94.
26. Финник С.В. Исследование происхождения этнонима “булгар” / С.В.Финник // Харьковский археологический сборник. – Вып.9. – Харьков: Мачулин, 2011. – С.45-54.
27. Финник С.В. К вопросу об обозначении народа болгар в источниках / С.В.Финник // Харьковский археологический сборник. – Вып.11. – Харьков: Мачулин, 2012. – С.32-47.
28. Финник С.В. Об этнических названиях оногундуров и болгар / С.В.Финник // Харьковский археологический сборник. – Вып. 10. – Харьков: Мачулин, 2012. – С.84-94.
29. Фіннік С.В. Значення етноніма народу болгар / С.В.Фіннік // Історія і географія: зб. наук. праць. – №51. – Харків: Харк. нац. пед. ун-т, 2014. – С.84-99.
30. Хамидуллин С.И. Берзилия в свете византийских, армянских и арабских источников / С.И.Хамидуллин // Вестник Чувашского университета. – 2012. – №2. – С.107-111.
31. Хандсурен Ц. Жужаньское ханство / Ц.Хандсурен // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск: ВО “Наука”, 1993. – С.66-105.
32. Чувашско-Русский словарь. – Москва: Русский язык, 1985. – 712 с.
33. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров / В.П.Шушарин. – Москва: Росспэн, 1997. – 509 с.

References

1. Artamonov M.I. Istoriya khazar / M.I.Artamonov. – Leningrad: Izd-vo Ermitazha, 1962. – 523 s.
2. Ataniyazov S. Slovar' turkmenskikh etnonimov / S.Ataniyazov. – Ashkhabad: “Ylym”, 1988. – 180 s.
3. Akhmet'yanov R.G. Obshchaya leksika material'noy kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya / R.G.Akhmet'yanov. – Moskva: Nauka, 1989. – 200 s.
4. Baskakov N.A. Tyurskaya leksika v “Slove o polku Igoreve” / N.A.Baskakov. – M.: Nauka, 1985. – 208 s.
5. Bentsig I. Yazyki gunnov, dunayskikh i volzhskikh bolgar / I.Bentsig // Zarubezhnaya tyurkologiya. Vyp.1. (Drevnie tyurkskie yazyki i lit.) – Moskva: Nauka, 1986. – S.11-28.
6. Bulatov A.B. K etimologii etnonima “bulgar” / A.B.Bulatov // Voprosy istorii Chuvashii. – Vyp.XXIX. – Cheboksary: Chuvashknigizdat, 1965. – S.259-261.
7. Butba V.F. K semantike bulgarskikh etnonimov “Ashkharatsuytsa” (opyt rekonstruktsii protsessa formirovaniya obshchnosti) / V.F.Butba // Istoriko-filologicheskii zhurnal (Erevan), 1989. – №4. – S.169-181.
8. Gabuev T.A. Rannaya istoriya alan (po dannym pis'mennykh istochnikov) / T.A.Gabuev. – Vladikavkaz: Iriston, 1999. – 148 s.
9. Gadlo A.V. Etnicheskaya istoriya severnogo Kavkaza IV-X vv. / A.V.Gadlo. – Leningrad, 1979. – 216 s.
10. Gening V.F. Rannie bolgary na Volge / V.F.Gening, A.Kh.Khalikov. – Moskva: Nauka, 1964. – 201 s.
11. Gumilev L.N. Istoriya naroda khunnu / L.N.Gumilev. – Moskva: Lyuks, 2004. – 700 s.
12. Dzhafarov Yusif. Gunny i Azerbaydzhan / Yusif Dzhafarov. – Baku: Azerbaydzh. gos. izd-vo, 1993. – 107 s.
13. Dimitrov D. Protobulgary Severnogo i Zapadnogo Chernomor'ya / D.Dimitrov // Stranitsa za prab'lgarite. Ezik, proikhod, istoriya i religiya v statii, knigi i muzika. – Varna, 1987. – S.15-36.
14. Kalinina T.M. Svedeniya Shams ad-dina al-Mukaddasi o Khazarii / T.M.Kalinina // “Khazarskiy al'manakh”. – T.8. – Kiev-Khar'kov, 2009. – S.187-202.
15. Kychanov E.I. Kochevye gosudarstva ot gunnov do man'chzhurov / E.I.Kychanov. – Moskva: “Vostochnaya literatura” RAN, 1997. – 319 s.
16. Maen-Gel'fen O.-Dzh. Mir gunnov: issledovanie istorii i kul'tury / O.-Dzh.Maen-Gel'fen. – Kazan': Slovo, 2010. – 732 s.

17. Miziev I.M. O bolgaro-balkaro-karachaevskikh parallelyakh / I.M.Miziev // Rannie bolgary i finno-ugry v Vost. Evrope. – Kazan', 1990. – S.101-108.
18. Narody Kavkaza. – T.1. – Moskva: Izdanie instituta AN SSSR, 1960. – 612 s.
19. Novosel'tsev A.P. Khazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza / A.P.Novosel'tsev. – Moskva: Nauka, 1990. – 264 s.
20. Sirotenko V.T. Osnovnye teorii proiskhozhdeniya drevnikh bulgar i pis'mennye istochniki IV-VII vv. / V.T.Sirotenko // Uchenye zapiski Permskogo un-ta. 1961. – T.20. – Vyp.4. – S.3-41.
21. Teplyashina T.I. Etnonim besermyane / T.I.Teplyashina // Etnonimy. – Moskva: Nauka, 1970. – S.177-188.
22. Tompson E.A. Gunny. Groznye voyny stepey / E.A.Tompson. – Moskva: Tsentrpoligraf, 2008. – 256 s.
23. Tortika A.A. Severo-Zapadnaya Khazariya v kontekste istorii Vostochnoy Evropy / A.A.Tortika. – Khar'kov: KhGAK, 2006. – 555 s.
24. Fakhrutdinov R.G. Volzhskaya Bulgariya i voprosy etnogeneza tatarskogo naroda / R.G.Fakhrutdinov // Problemy srednevekovoy arkheologii Urala i Povolzh'ya. – Ufa, 1986. – S.36-42.
25. Finnik S.V. Etnonim kochevogo naroda "bulgar" i ego interpretatsii / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp.8. – Khar'kov: Machulin, 2011. – S.51-94.
26. Finnik S.V. Issledovanie proiskhozhdeniya etnonima "bulgar" / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp.9. – Khar'kov: Machulin, 2011. – S.45-54.
27. Finnik S.V. K voprosu ob oboznachenii naroda bulgar v istochnikakh / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp.11. – Khar'kov: Machulin, 2012. – S.32-47.
28. Finnik S.V. Ob etnicheskikh nazvaniyakh onogundurov i bulgar / S.V.Finnik // Khar'kovskiy arkheologicheskii sbornik. – Vyp. 10. – Khar'kov: Machulin, 2012. – S.84-94.
29. Finnik S.V. Znachennya etnonima narodu bolhar / S.V.Finnik // Istoriya i heohrafiya: zb. nauk. prats'. – #51. – Kharkiv: Khark. nats. ped. un-t, 2014. – S.84-99.
30. Khamidullin S.I. Berziliya v svete vizantiyskikh, armyanskikh i arabs'kikh istochnikov / S.I.Khamidullin // Vestnik Chuvashskogo universiteta. – 2012. – №2. – S.107-111.
31. Khandsuren Ts. Zhuzhan'skoe khanstvo / Ts.Khandsuren // Etnicheskaya istoriya narodov Yuzhnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii. – Novosibirsk: VO "Nauka", 1993. – S.66-105.
32. Chuvashsko-Russkiy slovar'. – Moskva: Russkiy yazyk, 1985. – 712 s.
33. Shusharin V.P. Ranniy etap etnicheskoy istorii vengrov / V.P.Shusharin. – Moskva: Rosspen, 1997. – 509 s.

Отримано 3.12.2014

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ**TARAN V.K.**International Network Center of fundamental and applied researches,
PhD (History), Senior Researcher (Russia)**Crawford K.R., Mitiukov N.W. Identification of the Parameters of Naval Artillery. –
Prague: Vedecko vydavateľské centrum “Sociosfera-CZ”, 2013. – 212 p.
(ISBN 978-80-87786-52-9)****ТАРАН В.К.**Международный сетевой центр фундаментальных и прикладных исследований,
кандидат исторических наук, старший научный сотрудник (Россия)**Крауфорд К.Р., Митюков Н.В. Идентификация параметров морской артиллерии.
– Прага: Научно-издательский центр “Sociosfera-CZ”, 2013. – 212 с.
(ISBN 978-80-87786-52-9)**

Если вспомнить компьютерные игры двадцатилетней давности, предлагавшие пользователю пострелять из различных видов реально существовавшего исторического оружия, можно отметить, что баллистика в них в лучшем случае базировалась на школьных формулах полета снаряда в безвоздушном пространстве. Нельзя сказать, что дифференциальные уравнения внешней баллистики настолько сложны, что их невозможно было учесть при разработке игровых сценариев. Напротив, сейчас эти уравнения в состоянии численно решить любой студент-первокурсник технической специальности. Проблема тут в другом. Для баллистического подобия орудий в игровых симуляторах требуется знание всего одного коэффициента, а именно коэффициента аэродинамического сопротивления, имеющего сложный функциональный характер, зависящий от множества аргументов, прежде всего от скорости снаряда. Но и здесь имеется готовое решение. Артиллеристы уже давно используют метод баллистического расчета с использованием стандартных законов сопротивления, и в этом случае требуется всего одно неизвестное – коэффициент формы, т.е. знать степень отличия данного конкретного снаряда от эталона. Если для стоящих на вооружении образцов стрелкового и артиллерийского вооружения эта работа уже проведена и обобщена в виде таблиц, графиков и номограмм, то проведение подобной работы для исторического оружия требует не только знания исторической техники, и навыки работы с архивными материалами, исторической литературой, но самое важное – критически анализировать имеющуюся информацию. Надо сказать, что при поддержке Gunners Fire Control Group авторы с честью справились с этой работой и в настоящее время собрали и обработали материал по нескольким тысячам орудий с середины XIX в. до конца XX в. Запатентованная в России [1] эта база данных в настоящее время используется рядом ведущих мировых разработчиков компьютерных программ. В этой связи следует отметить инициативу авторов, не пытающихся сделать секрета из своей разработки, а опубликовавших ее в свободном доступе. Хотя, собственно говоря, в этом есть и существенное преимущество, ведь только ознакомив с этой базой максимальное число читателей, можно найти несоответствия и неточности в уже существующих данных, а также привлечь новую информацию.

Упомянутая база данных занимает примерно половину объема рецензируемой монографии. А вторая половина доказывает, что проведенные авторами исследования имеют по-настоящему научный характер. С одной стороны, имеется возможность ознакомиться с ходом их мыслей по анализу некоторых сложных случаев, как это было, например, с пневматической артиллерией, а с другой, они предлагают рассмотреть некоторые

нетривиальные выводы, полученные уже на основе анализа обработанных данных. Из второй категории мне, как россиянину, наиболее интересным показались материалы по анализу первых российских нарезных орудий. Традиционно считалось, что они разработаны на основе крупновских пушек. Однако, как удалось установить авторам, баллистика первых российских пушек и орудий Круппа несколько различается. С одной стороны, можно было бы пройти мимо этого несоответствия, объяснив его несовершенством измерительной базы, но авторы копнули глубже, и с удивлением обнаружили, что и конструктивно первые русские пушки намного более близки к системе Блекли, чем Круппа.

В целом, данная книга должна занять почетное место на полке не только у специалистов в области артиллерии, но и историков, занимающихся внедрением информационных технологий.

І. Крауфорд К.Р., Митюков Н.В. База данных по морской артиллерии «Database of Naval Guns» // ГР в ВНИИЦ 17.10.2006 № 50200601789.

ПОБОЖІЙ С.І

Українська академія банківської справи, кандидат мистецтвознавства, доцент (Україна)

Обозная В., Деревянко О. “Неизвестная”: разгадка тайны. Опыт искусствоведческого расследования. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2013. – 36 с., ил.

POBOZHIIY S.I.

Ukrainian Academy of Banking, PhD (Arts), Associate Professor (Ukraine)

Oboznaya V., Derevyanko O. “Unknown”: elucidation of the mystery. Experience of the art investigation. - SPb.: Philological Faculty of St. Petersburg University, 2013. - 36 p., ill.

Незалежні дослідники Валентина Обозна та Олег Дерев'янка з Санкт-Петербургу відомі своїми працями у галузі атрибуції творів мистецтва. Українські читачі могли переконатися у цьому, ознайомившись з попередньою їхньою працею (Тайна чарующего облика. Опыт исторического исследования. – СПб., 2006). У ній автори розкрили секрет щодо жіночого портрету М.Рачкова з Сумського художнього музею ім. Н.Онацького. В.Обозна (родом з Сум) відома також своїми працями, в яких досліджуються різноманітні аспекти збиральницької мистецької діяльності О.Гансена та П.Харитоненка.

У дослідженні “Неизвестная”: разгадка тайны...” зокрема йдеться про картини “Христос у пустелі” (1872) та “Невідома” (1883) Івана Крамського з Третьяковської галереї та “Дружина-модниця” (1872) Фірса Журавльова з Сумського художнього музею ім. Н.Онацького. Автори поставили за мету ідентифікувати прототипи персонажів, зображених на картині на основі культурно-історичного та психолого-аналітичного підходу до вивчення процесу художньої творчості. Разом з тим вони зазначають про те, що їхні атрибуції не є остаточними, але версіями.

У розділі “Закодований сюжет картини Ф.Журавльова” висувається гіпотеза про те, що на картині “Дружина-модниця” зображено письменника-демократа М.Чернишевського та його дружину Ольгу Сократівну Чернишевську. Автори прискіпливо аналізують композицію твору, виявляючи у ній деталі, які розкривають зміст твору: бюст В.Белінського, стілець, килим, настільна лампа, колір шпалер у кімнаті. Нарешті, головним аргументом є портфель, ознакою якого є замок із зубчастим коліщатком, який художник зобразив на полотні. Безперечно, авторами аналізується й іконографія М.Чернишевського та його дружини, яка, на їхню думку, підтверджує їхнє припущення щодо ідентифікації персонажів.

нетривиальные выводы, полученные уже на основе анализа обработанных данных. Из второй категории мне, как россиянину, наиболее интересным показались материалы по анализу первых российских нарезных орудий. Традиционно считалось, что они разработаны на основе крупновских пушек. Однако, как удалось установить авторам, баллистика первых российских пушек и орудий Круппа несколько различается. С одной стороны, можно было бы пройти мимо этого несоответствия, объяснив его несовершенством измерительной базы, но авторы копнули глубже, и с удивлением обнаружили, что и конструктивно первые русские пушки намного более близки к системе Блекли, чем Круппа.

В целом, данная книга должна занять почетное место на полке не только у специалистов в области артиллерии, но и историков, занимающихся внедрением информационных технологий.

І. Крауфорд К.Р., Митюков Н.В. База данных по морской артиллерии «Database of Naval Guns» // ГР в ВНИИЦ 17.10.2006 № 50200601789.

ПОБОЖІЙ С.І

Українська академія банківської справи, кандидат мистецтвознавства, доцент (Україна)

Обозная В., Деревянко О. “Неизвестная”: разгадка тайны. Опыт искусствоведческого расследования. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2013. – 36 с., ил.

POBOZHIIY S.I.

Ukrainian Academy of Banking, PhD (Arts), Associate Professor (Ukraine)

Oboznaya V., Derevyanko O. “Unknown”: elucidation of the mystery. Experience of the art investigation. - SPb.: Philological Faculty of St. Petersburg University, 2013. - 36 p., ill.

Незалежні дослідники Валентина Обозна та Олег Дерев'янка з Санкт-Петербургу відомі своїми працями у галузі атрибуції творів мистецтва. Українські читачі могли переконатися у цьому, ознайомившись з попередньою їхньою працею (Тайна чарующего облика. Опыт исторического исследования. – СПб., 2006). У ній автори розкрили секрет щодо жіночого портрету М.Рачкова з Сумського художнього музею ім. Н.Онацького. В.Обозна (родом з Сум) відома також своїми працями, в яких досліджуються різноманітні аспекти збиральницької мистецької діяльності О.Гансена та П.Харитоненка.

У дослідженні “Неизвестная”: разгадка тайны...” зокрема йдеться про картини “Христос у пустелі” (1872) та “Невідома” (1883) Івана Крамського з Третьяковської галереї та “Дружина-модниця” (1872) Фірса Журавльова з Сумського художнього музею ім. Н.Онацького. Автори поставили за мету ідентифікувати прототипи персонажів, зображених на картині на основі культурно-історичного та психолого-аналітичного підходу до вивчення процесу художньої творчості. Разом з тим вони зазначають про те, що їхні атрибуції не є остаточними, але версіями.

У розділі “Закодований сюжет картини Ф.Журавльова” висувається гіпотеза про те, що на картині “Дружина-модниця” зображено письменника-демократа М.Чернишевського та його дружину Ольгу Сократівну Чернишевську. Автори прискіпливо аналізують композицію твору, виявляючи у ній деталі, які розкривають зміст твору: бюст В.Белінського, стілець, килим, настільна лампа, колір шпалер у кімнаті. Нарешті, головним аргументом є портфель, ознакою якого є замок із зубчастим коліщатком, який художник зобразив на полотні. Безперечно, авторами аналізується й іконографія М.Чернишевського та його дружини, яка, на їхню думку, підтверджує їхнє припущення щодо ідентифікації персонажів.

Розділ “З приводу деяких аспектів творчості І.М.Крамського” присвячується двом картинам ідеолога передвижництва. Так само, як і у попередньому творі Ф.Журавльова, поява картин “Христос у пустелі” та “Невідома” також пов’язується авторами з іменем М.Чернишевського. Зокрема, твір “Христос у пустелі” з’явився на 2-й Пересувній виставці у 1873 р., що співпадає з 10-річчям виходу роману “Що робити?” та 45-річчям його автора, який перебував у сибірському засланні. Поява картини євангельського змісту обумовлена також роздумами художника про трагічну долю М.Чернишевського.

Біографічний роман М.Чернишевського “Пролог” був написаний у 1867-1871 рр. у Сибіру і був присвячений Ользі Сократівні. Особливість цього літературного твору – прототиповість героїв роману, що надавало йому колориту документальності. Знайомство І.Крамського з романом обумовило й появу наступної картини, яка увійшла до історії мистецтва під назвою “Невідома”. Твір став даниною пам’яті Артїлі художників та М.Чернишевському, який перебував у засланні. Одним з аргументів щодо образу О.Чернишевської, яка стала прототипом при написанні роботи “Невідома” для авторів дослідження стало відвідання нею майстерні Артїлі. Візит невідомої красуні описав І.Рєпін у книзі “Далекое близкое”. Порівнюючи опис І.Рєпіна з іншими спогадами сучасників, автори доходять до висновку щодо відповідності зовнішності та характеру дружини М.Чернишевського, яка доволі часто перебувала в оточенні друзів і гостей з невідомою жінкою, яку малювали художники у майстерні Артїлі. Аналіз фотографій Ольги Сократівни із зображенням персонажу на картині так само підсилював висунуту авторами версію. Якщо хто й здогадувався у часи написання картини про зображену на картині “Невідома” О.Чернишевську, то не бажали розголошувати цей секрет, враховуючи те, що вона була дружиною опальної людини. Тим більше, що ім’я М.Чернишевського залишалося під забороною майже до 1905 р.

Безперечно, не з усіма переконаннями авторів цього дослідження можна погодитися, але викладення матеріалу зроблено сміливо і талановито. Ця праця розширює наші знання щодо історії та іконографії мистецьких творів.

* * *

Побачила світ монографія Д.В.Кудінова “Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 років: історіографія проблеми” (Суми: ТОВ “Друкарський дім “Папірус”, 2014. – 352 с.).

Історія селянського руху на Наддніпрянщині початку ХХ ст. – тема, яку досліджувало не одне покоління вітчизняних та зарубіжних істориків. У даній монографії комплексно розглянуті та систематизовані їхні погляди на різні грані селянської соціальної та політичної активності, класифікацію форм селянського руху, його періодизацію, діяльність осередків Всеросійського селянського союзу в Україні, взаємодію українського селянства та політичних партій, розробку останніми концепцій аграрно-селянського питання. Окремий розділ дослідження присвячений мемуарній літературі, яка розглядається в рамках історіографічного бачення.

Книга адресована історикам-аграрникам, історіографам, всім шанувальникам вітчизняної історії.

* * *

Вийшла друком наукова монографія С.І.Дегтярьова “Цивільне чиновництво України у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.” (Суми: ТОВ “Друкарський дім “Папірус”, 2014. – 472 с.).

У книзі досліджується низка аспектів історії цивільного чиновництва на українських землях у складі Російської імперії у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Особливу увагу автор приділив соціокультурним характеристикам цієї складової імперського